Mahila Vikas Sanstha's

New Arts, Commerce & Science College, Wardha

(Accredited 'B' Grade by NAAC)

Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur

5th UGC Sponsored ONE DAY INTERDISCIPLINARY INTERNATIONAL CONFERENCE

MAHATMA @ 150

CERTIFICATE

This is to certify that Mr./Mrs./Prof./Dr. प्रा. डॉ. रावसाहेब रा. ठोके

from

has participated / presented paper titled महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार

at the UGC Sponsored Interdisciplinary International Conference on Mahatma @ 150 on 2nd March 2019

Vidyawarta Refereed Peer
revised Research Journal
ISSN 2319-9318
Impact Factor 6.021
Govt. trademark 2611690

College Code 225

Dr. Ashish B. Sasankar
Principal

Dr. Prashant R. Kadwe
Director

Scanned with OKEN Scanner

UGC Sponsored

SSN 2319-9318

International Multilingual Research Journal

Printing Area

Special Issue

March 2019

ONE DAY INTERDISCIPLINARY INTERNATIONAL CONFERENCE

on

MAHATMA @ 150

on

2nd March 2019

Organized by

Gandhi Study Centre

New Arts, Commerce & Science College,
Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

Scanned with OKEN Scanner

59) महात्मा गांधींचा स्त्रीविषयक दृष्टीकोन 167
डॉ. साधना जिचकार, भारसिंगी
=============000=============
60) महात्मा गांधी यांचे सत्याग्रही विचार 171
डॉ. लोकेश वी. नंदेश्वर, सहा.प्राध्यापक, वर्धा
=============000=============
61) महात्मा गांधीजींचा आरोग्यविषयक दृष्टीकोन 174
प्रा.डॉ.वीणा आर.मेंढुले, विभागप्रमुख–गृहअर्थशास्त्र, समुद्रपूर जि.वर्धा
=============000=============
62) स्त्री शिक्षा आणि गांधी विचारधारा 179
Dr. Maya M. Wankhade, HOD. Dept. of History Chandur Rly.
=============000=============
63) महात्मा गांधींचे विचार 181
प्रा.रीता द.वाळके(डंभाळे), भारसिंगी,ता.नरखेड,जि.नागपूर
=============000=============
64) सत्याग्रह व लोकशाहीची भूमिका 184
डॉ. सुभाष गिरडे, चंद्रपूर / प्रा. संदिप गिरडे, वर्धा
=============000=============
65) महात्मा गांधी आणि स्वदेशी चळवळ 190
प्रा. सुधाकर माटे, उमरेड
=============000=============
66) महात्मा गांधी यांचे ग्रामस्वराज्य, अर्थकारण विचार 194
डॉ. वंदना पळसापुरे, मराठी विभाग प्रमुख वर्धा
=============000=============
67) म. गांधीच्या ग्रामस्वराज्यविषयक विचारांची प्रासंगिकता 196
प्रा. गजानन घुमडे सहाय्यक प्राध्यापक मूल
=============000=============
68) महात्मा गांधींचा सत्याग्रह : एक अभ्यास 199
प्रा. मनोहर शामराव वागतकर, ता. जि. अकोला
=============000=============
69) गांधीजींचे तंत्रे सत्याग्रह आणि अहिंसा : एक अध्ययन 201
प्रा. नवनाथ बडे,
=============000=============
70) महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार 204
प्रा. डॉ. रावसाहेब श. टोक,
=============000=============
71) म. गांधीजींच्या दृष्टिकोनातून शिक्षणाचे महत्त्व 207
प्रा. डॉ. रफिक शेख देवळी, वर्धा
=============000=============
72) महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार : काळाची गरज 209
प्रा.डॉ.अशोक टिपरसे,.नांदेड.
=============000=============
73) महात्मा गांधींची मूल्यशिक्षा प्रणाली 212
डॉ. सी.डी. पाखरे सहयोगी प्राध्यापक, वरुड जिल्हा, अमरावती.
=============000=============

Scanned with OKEN Scanner

70

प्रा. डॉ. [illegible] प्र. ठोक,
श्रीमती धों. [illegible] समाजकार्य महाविद्यालय,
[illegible] बु., ता. जि. अकोला

महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार

शिक्षण म्हणजे फक्त साक्षरता नव्हे. शिक्षण म्हणजे फक्त पदवी (डिग्री) मिळविणेही नाही. विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास करणारे, त्यांच्यात असलेल्या सुप्तगुणांना विकसित करणारे, जीवन व्यवहारात उपयोगी पडणारे शिक्षण म्हणजे खरे शिक्षण होय, असे गांधी म्हणतात.

शिक्षणाचे स्वरूप कसे असावे, याबद्दल त्यांचे ठाम मत होते, की पाठ्यपुस्तके आणि [illegible] ([illegible]) यांच्या गरजांवर (needs) आधारित शिक्षण योजना असावी. 'माहिती' ऐवजी 'अनुभव' केंद्रित (experience based) शिक्षण असावे. 'पुस्तक' ऐवजी 'कृती' केंद्रित शिक्षण असावे. बालकांतील सुप्तगुणांना वाढविणे यावर त्यांनी शिक्षणामध्ये प्राधान्य दिले होते.

२२ व २३ ऑक्टोबर १९३७ रोजी वर्धा येथे अ. भा. राष्ट्रीय शिक्षणतज्ज्ञांची परिषद भरली होती. त्या परिषदेमध्ये गांधीजींनी [illegible] शिक्षण [illegible] ची कल्पना मांडली. या योजनेलाच [illegible] आणि [illegible] मूलोद्योगी शिक्षण असेही म्हणतात. डॉ. झाकीर हुसेन यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या कमिटीने मूलोद्योगी योजनेचा अभ्यास करून अहवाल सादर केला. ६ ते १४ या वयोगटातील मुलांच्या शिक्षणाचा विचार त्यात मांडला आहे. स्वावलंबी आणि [illegible] संदर्भात [illegible] योजना आहे. [illegible] "Gandhi's educational system is one step ahead of all other systems and is full of immense potentialities" [illegible] की गांधींच्या शिक्षणप्रणालीचे वैशिष्ट्य [illegible] गांधींच्या शिक्षण योजनेमध्ये खालील महत्त्वपूर्ण मुद्द्यांचा समावेश होतो.

१) 'उद्योग' केंद्रित शिक्षण
२) अनुभव व कृतीयुक्त शिक्षण
३) समवाय शिक्षण - उद्योग, निसर्ग आणि इतर विषयांशी संबंध प्रस्थापित करून शिक्षण देणे
४) मूल्यसंस्कार आणि चारित्र्यघडण
५) 'विद्यार्थी' केंद्रित शिक्षण
६) मातृभाषेतून शिक्षण
७) स्वावलंबी शिक्षण
८) दैनंदिन प्रगतीवर आधारित परीक्षापद्धती
९) सर्वांगीण विकासावर भर
१०) शिक्षकाची भूमिका महत्त्वपूर्ण

[illegible] असावे, हे गांधीच्या शिक्षणविचाराचे मूळ तत्त्व आहे. 'उद्योग' केंद्रित शिक्षण म्हणजे जीवनावश्यक उद्योगाच्या माध्यमातून शिक्षण देणे.

भारत शेतीप्रधान देश आहे. ७० टक्के लोक ग्रामीण भागात राहतात. ग्रामीण भागातील लोकांचे जीवन सुधारणे ही भारताची मूलभूत राष्ट्रीय गरज आहे. सूतकाम, सुतारकाम, शेतीकाम या माणसाच्या मूलभूत गरजांशी संबंधित असल्याने उद्योगांना गांधीजींनी प्राधान्य दिले होते. परंतु 'उद्योग' केंद्रित शिक्षणात [illegible] असावा की [illegible] सुतारकाम असावे की कॉम्प्युटर असावा हे महत्त्वाचे नाही. उद्योगाद्वारे शिक्षणाची आवड वाढवून शिक्षण जीवनोपयोगी करणे आणि मुलांच्या सर्व शक्ती विकसित करणे हा हेतू त्यामागे होता. 'उद्योग' केंद्रित शिक्षण विद्यार्थ्यांना मानसिक आनंद देणारे, कार्यक्षमता वाढविणारे, स्वाश्रय, सहकार्य, शिस्त [illegible] उपयोगी ठरणारे असावे, असे त्यांचे मत होते. आजच्या २१ व्या शतकात गांधींच्या 'उद्योग' केंद्रित शिक्षणामागचा हेतू व मूळ कल्पना लक्षात ठेवून नव्याने त्यावर विचार करावा. आजचे शिक्षण जीवनोपयोगी होऊ शकते. ऑटोमोबाईल, इलेक्ट्रिसिटी, मशीन रिपेअरिंग, फॅशनडिझायनिंग, [illegible], वायरिंग इत्यादी व्यवसायावर आधारित उद्योगांतून शिक्षण दिल्यास आजच्या युवकांची आणि [illegible] शिक्षणामध्ये [illegible] बेकारी कमी होऊ शकेल. [illegible] जोडली होती. [illegible] जोडल्या होत्या. [illegible] या शिक्षणतज्ज्ञांनी 'उद्योग' केंद्रित शिक्षणाचे महत्त्व [illegible] शिक्षणपद्धतीमध्ये सुधारणा सुचविल्या आहेत.

[illegible] व कृतीयुक्त [illegible] हे मूलोद्योगी शिक्षणपद्धतीचे दुसरे वैशिष्ट्य आहे. अनुभव व कृतीयुक्त शिक्षण म्हणजे ज्ञान आणि कृती एकत्र करून शिक्षण देणे. आजचे शिक्षण 'पुस्तक' केंद्रित माहितीवर असते, पण [illegible] माहिती व ज्ञान मर्यादित असते, असे गांधींचे मत होते. [illegible] [illegible] आजच्या शिक्षणात [illegible] [illegible] आजचे शिक्षण होय. गांधीजींच्या मते [illegible] बुद्धिविकास, भावनिकविकास आणि हस्तकौशल्य यांचा समन्वित विकास घडविणे म्हणजे खरे शिक्षण होय. ज्ञान व [illegible] [illegible] नाही. पुस्तकी ज्ञानापेक्षा अनुभवातील शिक्षण [illegible] होते. अनुभवातून शिकलेले त्यांचे आत्मज्ञान [illegible] जीवनाचे [illegible] अनुभवातून [illegible] हे शिक्षण मिळते. एक मनुष्य [illegible] [illegible], पण त्याचे आरोग्य सुधारले नाही. [illegible] [illegible] सूतकताई [illegible] शिक्षण [illegible] [illegible] आरोग्य [illegible] [illegible] सुधारले. अनुभवातून शिक्षण झाल्याने ही आरोग्याची [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आणि [illegible] [illegible] यांचे [illegible] आहे. त्यासाठी [illegible] अनुभव [illegible] असावा. मुलांच्या [illegible] विद्यार्थी [illegible] [illegible] अनुभवातून शिक्षण होते. मूलोद्योगी शिक्षणाचे [illegible] हे विचार

[illegible] Social Work College

वैशिष्ट्य. शिक्षण घेतानाच इतर विषयांशी संबंध जोडून शिकविणे म्हणजेच समवाय शिक्षण होय. उद्योगातून इतर विषयांचे ज्ञान देणे. उदा. भाषा, विज्ञान, गणित, भूगोल, इतिहास, निसर्ग आणि समाजशिक्षण आणि व्यवहार यांच्यात फारकत असू नये. शिक्षणात ृत्रिमता येऊ नये, असा त्यामागे त्यांचा विचार होता.

प्ढ्ढप्थ्ठ्ठद्यद्धठ्ठद्यन्दृद्य आणि फ्ड्डद्धठ्ठ्ड्डन्त्द्यद्ध प्ैर्ण्ड्ढद्यद्ध ला मूलोद्योगी शिक्षणात गांधी अतिशय महत्व देतात. त्यांच्या मते ष्A mere knowledge of letters can be easily abuse.ष् आजच्या शिक्षणात मूल्यशिक्षण व चारित्र्यघडण यांकडे दुर्लक्ष होत आहे. हल्ली शाळांमध्ये मुलांना जास्तीत जास्त गुण कसे मिळतील ह्यावरच जास्त भर देण्यात येतो. याउलट, पूर्वी शाळांमध्ये विद्यार्थ्यांची सर्वांगीण घडण, नैतिक संस्कार यांकडे लक्ष देऊन चांगले नागरिक घडविण्याकडे जास्त भर देण्यात येत असे. इंद्रियांवर नियंत्रण आणि मन ताब्यात ठेवणे, न्याय-अन्यायाचा विचार करणे अशा प्रकारचे नैतिक शिक्षण आज गरजेचे आहे. गांधींच्या मते प्ढ्ढ्ढन्दृठ्ठद्यद्धद्वडण्ड्ढद्ध शिक्षण असावे. शिक्षण विद्यार्थ्यांसाठी असते. पुस्तकांत फक्त माहिती असते. शाळा म्हणजे पुस्तक शिकविण्याचे ेंद्र नाही. शिक्षणाचे उद्दिष्ट मुलांचा मानसिक, शारीरिक, बौध्दिक, नैतिक असा सर्वांगीण विकास घडवून आणणे हे आहे. पुस्तकामुळे मुलांचा फक्त बौध्दिक विकास होतो. मानसिक व शारीरिक विकास होत नाही. आजच्या शिक्षणामध्ये हजार प्रकारच्या वह्या व पुस्तके आहेत. दप्तरांचे ओझे वाढले आहे. विविध प्रकारचे गृहपाठ आणि शिकविण्या करता करता मुलांची दमछाक होत आहे. या सगळ्यामध्ये त्यांचा शारीरिक आणि मानसिक विकास दुर्लक्षित झाला आहे. बुध्दीचा विकास झालेली पण शारीरिक वाढ न झालेली, संुचित मानसिक वृत्ती असलेली पिढी काय कामाची? समाजात एकत्र राहायचे तर त्या दृष्टीने मुलाला सहयोग, सहकार्य माहित हवे. शिक्षणात पुस्तक नाही तर प्ढ्ढन्दृठ्ठद्यद्धड हा मु य घटक आहे, हे ेो । होता. गांधी म्हणत, प्ढ्ढथ्ठ्ठद्वढ्ढन्दृठ्ठद्धद्वड्ढ्ढढ्ढ द्यध्ढ्ढद्धठ्ठद्धड देण्यात यावे. मातृभाषेतून शिक्षण दिल्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये विषयाची गोडी वाढण्यास मदत होते. घरामध्ये, समाजामध्ये मातृभाषा आणि शाळेत परकीय भाषा असेल तर असे शिक्षण मुलांना जड वाटते. मातृभाषेतून शिक्षण असेल तर साक्षरता वाढण्यास निश्चितच मदत होईल.

शिक्षण स्वाश्रयी असावे याचाही उल्ले । मूलोद्योगी शिक्षणपध्दतीमध्ये आहे. पॅ्ढ्ढठ्ठन्द्धठ्ठ आणि द्धठ्ठन्दृठ्ठद्यठ्ठड आणि स्वयं अर्थार्जन करणारे शिक्षण असा त्याचा अर्थ आहे. अमेरिकन उच्च शिक्षणासाठी गेलेली मुले या तत्वाने शिकतात. अनेक शाळांमध्ये या तत्वावर आधारित प्रयोग होत आहे. उच्च शिक्षणाचा उद्योगांशी संबंध जोडण्यासाठी कार ाने, हॉस्पिटल, विविध संस्थांना जोडून उच्च शिक्षण देण्यात येत आहे कमवा आणि शिका या तत्वाचा विचार करता, याकडे आज विद्यापीठांचा कल दिसतो.

विद्यार्थ्यांच्या दैनंदिन प्रगतीचा आढावा ठेवून त्यांच्या दैनंदिन प्रगतीवर आधारित घ्ढ्ढन्द्यद्धठ्ठद्ध(द्यvn्ड्ढद्यड गांधींच्या मूलोद्योगी शिक्षणपध्दती सुचविली आहे. अमेरिकन विद्यापीठांमध्ये या पध्दतीने परीक्षा घेण्यात येतात. तीन तासांत परीक्षा घेऊन विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन करण्याची आजची आपली पध्दत आहे. या परीक्षापध्दतीमध्ये सुधारणा करणे ही आजच्या काळाची गरज आहे.

प्ढ्ढठ्ठद्धद्यड्ढ व त्याची द्धद्मढ्ढठ्ठद्यड्ढद्धड शिक्षणात महत्वाची असते. कोणतीही शिक्षण योजना राबविण्याची जबाबदारी शिक्षकाची असते. शिक्षकच मुलांचे रे पाठ्यपुस्तक होय, असे गांधी म्हणतात. शिक्षकाची वृत्ती, विचार, व्यक्तिमत्व, वागणे यांचा विद्यार्थ्यांवर विशेषतः शाळेत जाणाऱ्या मुलांवर अतिशय प्रभाव असतो. शाळेतील मुलांना शिक्षक सांगेल तेच रे, बाकी चुकीचे असे वाटते. थोडक्यात, वरील प्ढ्ढठ्ठथ्ठ्ठद्यढ्ढ द्धठ्ठथ्ठ्ठद्धड्ढ शिक्षणात आणावी असे सांगणारे गांधींचे शिक्षण विचार म्हणजेच मूलोद्योगी शिक्षणयोजना होती. या योजनेलाच फ्ढ्ढन्द्ध द्यठ्ठथ्ठ्ठद्वद्धड म्हणतात.

आजच्या शिक्षणाची उपयोगिता गांधींच्या मूलभूत शिक्षण योजनेतील मूल्यांद्वारे वाढविता येईल काय? डी.जी. तेंडुलकर म्हणतात, फ्ढ्ढठ्ठद्धड्ढ्ढंड्ढद्धठ्ठद्ध शिक्षणविचारांना शाश्वत उपयोगिता +ह्यड्ड.छ (गांधीजी : हिज लाईफ ॲन्ड वर्क्स, पृ. २०५) डी. एस. कोठारी कमिशनच्या रिपोर्टमध्ये म्हटले आहे, प्ढ्ढप्थ्ठ्ठद्ध्द्यध्द्य शिक्षणयोजनेच्या रुपाने महात्मा गांधी यांनी एका ्रांतिकारी शिक्षणप्रयोगाची सुरुवात केली ड्ढ ्द्वद्ध्द्य.छ गांधींच्या शिक्षणविषयक विचारांच्या प्रभावामुळे कोठारी कमिशनने आजच्या शिक्षणात अनेक उप् म उदा. व्होकेशनल एज्युकेशन, एन.सी.सी., एन.एस.एस. स्काऊट, हस्तव्यवसाय, मूल्यशिक्षणात इत्यादी उप् मांची सुरुवात केली. परंतु गांधींचे शिक्षणविचार पुनर्रचित करणे सोपे काम नाही. त्यांच्या शिक्षणविषयक विचारांच्या उपयोगितेविषयी अनेकांना शंका वाटते. आजच्या काळात त्यांचे विचार उपयोगी नाहीत, असे काही लोकांना वाटते. अशा लोकांनी भारतातील ग्रामीण शिक्षण, ग्रामीण लोकांचे आरोग्य, त्यांची नोकरीची कमत ी आणि आजच्या विद्यार्थ्यांची दशा याकडे एकदा बघावे. ग्रामीण मुलांसाठी शिक्षण उपयोगी आणि प्रेरणादायी करणे, ह्याला आपल्या देशात सर्वप्रथम प्राधान्य देण्याची गरज आहे. असे लक्षात येईल. ग्रामीण शिक्षण सुधारणे आणि शिक्षण जीवनोपयोगी करणे या दोन उद्दिष्टांनी शिक्षणविषयक सुधारणा झाल्या, तरच समाजात जे विविध प्रकारचे संघर्ष व तणाव निर्माण झाले आहेत, त्यांचा शेवट होईल. आजची शिक्षणपध्दती भावना व शहाणपण नसलेले उच्चसुशिक्षित प्ढ्ढद्धद्यठ्ठद्य्ध्ड फक्त तयार करीत आहे. आजच्या तरुणांना समाजाप्रति संवेदनाशील बनविणे हे गांधींचे ध्येय होते. शिक्षणपध्दतीत सुधारणा कशी करावी याचा विचार करताना शिक्षणतज्ज्ञांना गांधींच्या शिक्षणविचारांकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही, हे निश्चित. गांधींनी सुचविलेल्या

शिक्षणविषयक मूल्यांचा प्रकाशकिरणांसार ा उपयोग करता येतो.

महात्मा गांधींनी, प्रथमत: १९३७ साली, वर्धा येथे भरलेल्या, शिक्षणात काम करणाऱ्या लोकांच्या आणि आपल्या सहकार्यांच्या परिषदेत, विचारार्थ ठेवला. हा विचार ठेवताना गांधीजींची भाषा नेहमीप्रमाणे संयमी नव्हती. मग आपण जगासमोर काही महत्त्वाचे विचार ठेवतो आहोत, असा दावा करणारी होती. त्यांनी यावेळी जे काही उद्गार काढले त्याचा आशय असा होता,

"...आज या देशासमोर आणि त्याकरवी सर्व विश्वासमोरच काही नवे विचार ठेवीत असल्याचा दावा करीत आहे. आत्तापर्यंत ज्या ज्या विचारांची देणगी, जगाच्या चरणी अर्पण केली आहे, त्यापैकी सर्वाधिक ...क्रांतिकारी आणि म्हणूनच अत्यंत महत्त्वपूर्ण असा हा विचार आहे. याहून अधिक मूल्यवान नि महत्त्वाची अशी दुसरी कोणती देणगी मी जगासमोर ठेवू शकेन, असे मला वाटत नाही. या विचारामध्ये, माझ्या साऱ्या रचनात्मक कार्य..., व्यावहारिक, मूर्त रूप देण्याची क्षमता सामावलेली आहे. ज्या प्रकारच्या नव्या जगासाठी माझी सारी धडपड चाललेली आहे, ते यांमधून निर्माण होऊ शकेल. ही माझा अ ...रिचा वारसा मी ठेवीत +हद्रु ङ.

गांधीच्या दृष्टीने, ए्छ्ण्यह्य ह्यम्मपह्लुह्रह्मड या विचार हा मूलत: शिक्षणविषयक विचार असला तरी तो केवळ शिक्षणापुरता मर्यादित नव्हता. गांधीजींनी यापूर्वी देशविकासाचा जो रचनात्मक कार्य...म देशासमोर ठेवला होता, त्याचे व्यावहारिक रूप ...त्यांना या शिक्षणात दिसत होते. किंबहुना, नयी तालीमचा प्रत्यक्ष शैक्षणिक व्यवहार हा ए्ऽह्र्ह्रह्मह्यडह्मई ह्रुह्मह्यह्मड्डह्मह्मह्यह्मह्यह्मप्प आवश्यक त्या कार्यांच्या अनुभवांतून उभा राहणार होता: तद्वतच रचनात्मक कार्य...च्या अंमलबजावणीसाठी लागणारी श्रमकौशल्य क्षमतेची तयारीही हा शिक्षणातून अपेक्षित होती. आजवरच्या शिक्षणविषयक रूढ विचारांना कलाटणी देणारा जसा हा विचार होता, तसाच तो, गांधीजींच्या स्वप्नातील आदर्श समाज उभारणीस साधनभूत ठरणारा विचारही होता. गांधीजींच्या अहिंसक समाजरचनेच्या स्वप्नाकडे नेणारे हे ए्ह्रम्हु ह्मम्हाह्मह्यह्मड असणार होते.

आचार्य जे. बी. ...पलानी यांनी म्हटले आहे की, आपली ए ादी योजना विस्ताराने मांडण्याची, गांधींची सवय नव्हती. सामान्यत: ते आपल्या योजनेचे थेट निष्कर्षच जाहीर करत असत. या निष्कर्षांमागे असलेली तार्किक प्र...या सहजपणे दृग्गोचर होत नसे. जे विषय गांधीजींनी हाताळले त्यांवर त्यांनी पुस्तक निर्माण केली नाहीत. त्यांनी कधी प्रबंध लिहिले नाहीत. आपल्या योजनेची बाजू मांडण्यासाठी ते कधी प्रयत्न करीत नाहीत. आपल्या विरोधकांचे, मग ते प्रत्यक्षातले असो या कल्पनेतले असो, ...डन करण्याचा प्रयत्न करीत नसत. कधी ...णा तज्ज्ञांचा आधार सांगत नसत. ए ादा विषय प्रथमत:च हाती घेतला की जणू आपणच हा विषय प्रथमत: पुढे आणीत आहोत असा त्यांचा अभिनिवेश असे; आणि कोणता विषय होता की जो त्यांनी हाताळला नाही!

बुनियादी शिक्षणाचा ओनामा :-

गांधीजींच्या शिक्षणयोजनेतील मध्यवर्ती मुद्दा होता तो, व्यवसाय शिक्षणाचा नव्हता, शिक्षणाला व्यवसायाची, व्यवसायशिक्षणाची जोड देण्याचा नव्हता; तर तो होता हस्तोद्योगाद्वारे शिक्षण देण्याचा. ए्ह्रह्मह्रड्ड ...यह्र, इतिहास, भूगोल, गणित, विज्ञान इत्यादी सर्व विषयांचे शिक्षण उद्योगाद्वारे ए्हुह्मह्मह्रड्डह्मह्मड हा प्रस्ताव होता. व्यावहारिक शिक्षणाच्याद्वारे, ए ादा उद्योग किंवा हस्तव्यवसाय ...टयाशी ...देऊन त्याचे कौशल्य आणि त्याचे शास्त्र विद्यार्थ्यापर्यंत पोचविण्याचा भाग यात होता. हा ए्ह्रह्म...ह्रह्मह्यह्मह्रह्मड या न ...रस्ताव होता. हे शिक्षणाचे -वे स्वरूप कसे असेल हे, गांधीजी-नी, आपल्या भाषणात, उदाहरणाच्या सहाय्या-ने स्पष्ट केले. उदाहरण होते, टकळीवर सूत कातण्याचे. शाळांतील मुला-ना टकळीवर सूत कातायला एकीकडे देत असता-ना, दुसरीकडे त्यां-ना कापसाचे, सूताचे वेगवेगळे प्रकार, भारतातील भिन्न भिन्न प्रांतातील जमि-नीचे वेगवेगळे प्रकार, इत्यादी गोष्टींचे, म्हणजे संपूर्ण कापड उद्योगाचे सर्वांगीण ज्ञा-न पुरवायाचे. एवढेच -व्हे तर, पुढे जाऊ-न, भारतातील हस्तोद्योगांचा न्हास का, कसा व केव्हा झाला, त्याची राजकीय कारणे कोणती आणि तो सांगतां-ना त्यात ब्रिटिश साम्राज्याचा इतिहासही त्यांच्यापर्यंत पोचवता येईल. अ-नुक्रमा-ने गणिताबाबत ी विषयही त्यात येऊ-न जातील. गांधीजी-ना या संदर्भात, आपल्या -ावेषाला आवरत टकळी ए्ह्रु्ह्मह्मह्मपह्मह्मड देत असल्याचा तुम्हे ...ाला आहे, हजार. ...न -ने गान गात तो कसा टकळीवर सूत कातायला शिकतो आहे. याचा हा ाला गांधीजी-नी आवर्जू-न दिला आहे असे शिक्षण आपसूकच आ-नंददायी होते असाही एक संदर्भ येथे आहे.

संदर्भ :

१) -यी तालीम : गांधीप्रणित शिक्षणोपक्रमाचा प्रयोगांचा इतिहास, प्रा. रमेश पा-नसे, डायमंड पब्लिकेश-स, पुणे

५) प्रकाशकिरणे, प्रा. छाया थकारे, श्रीविद्या प्रकाश-न, पुणे

६) महात्मा गांधींचे ए्ह्र ह्रुह्मह्म-ह्र्ऽह्मह्यह्मड आणि -वे म-थीतर, सु. श्री. पांढरीपांडे, प्रतिमा प्रकाश-न, पुणे

७) शिक्षण : परिवर्त-नाची सामाजिक चळवळ, प्रा. रमेश पा-नसे, डायमंड पब्लिकेश-स, पुणे

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Education

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - I

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

College Code
225

Ajanta
Prakashan

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२६	भारतीय वृद्धअवस्थेतील समस्या : एक वस्तुस्थिती **डॉ. कमलकिशोर बा. इंगोले**	११६-१२०
२७	कृषीतज्ञ डॉ. पंजाबराव भाऊसाहेब देशमुख **डॉ. देवेंद्र एस. रंगाचार्य**	१२१-१२४
२८	धिसाडी लोकवैभव **प्रा. डॉ. राजेश चवरे**	१५२-१२७
२९	सामुदायिक विकास आणि महिला सक्षमीकरण **प्रा. डॉ. रावसाहेब श. ठोके**	१२८-१४०

P.D. Patil Social Work College
College Code 225

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

२९. सामुदायिक विकास आणि महिला सक्षमीकरण

प्रा. डॉ. रावसाहेब श्र. ठोके
श्रीमती पी. डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी, बु. अकोला.

सामुदायिक विकासाचे कार्य पूर्वीपासूनच चालत आलेले आहे. सामुदायिक विकास हा कोणत्याही क्षेत्रातला असो, पण त्याला योग्य दिशा मिळाल्यास ध्येयापर्यंत पोचू शकतो. नागरी व ग्रामीण भागात राहणाऱ्या सर्व लोकांचा समावेश समाजात होतो. आपले जीवन उंचावण्यासाठी लोकांनीच प्रयत्न केला पाहिजे.

आजच्या काळात सामुदायिक विकासाचे महत्व, स्वरुप, कार्यपध्दती यामध्ये विकासाच्या दृष्टीने जाणीवपूर्वक बदल केला आहे आणि हा बदल लोकांना ध्येयापर्यंत नेऊ शकतो. म्हणजे त्याचा विकास योग्य मार्गाने कसा होईल याची जाणीव ठेवली आहे आणि त्यामुळेच सर्वांचा विकास साधला जातो. सामुदायिक विकास म्हणजे समुदायाच्या गरजा लक्षात घेणे आणि या गरजा अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण, आरोग्य सेवा, रस्ते, पाणी, शेतीसाठी लागणाऱ्या सोयी, मनोरंजन इ. असू शकतात. म्हणजेच समाजाची आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परिस्थिती सुधारणे आणि यासाठी स्थानिक लोकांना सहभागी करुन घेऊन योजना आखणे किंवा विकास कार्यक्रम आखणे, समुदायाचा विकास यानेच साध्य होईल.

सामुदायिक विकासाच्या काही अभ्यासकांनी केलेल्या व्याख्या

१) १९४८ मध्ये केंब्रिज येथे झालेल्या परिषदेत "सामुदायिक विकास" असे नाव देऊन त्याची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली - "संपूर्ण समाजाला चांगले राहणीमान मिळवून देणारी व ती विशेषत: स्वयंप्रेरणेने चळवळ म्हणजे सामुदायिक विकास होय."

२) कार्ल टेलरच्या मते - ग्रामीण जनतेची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी त्या जनतेने पुढाकार घेण्याची जी प्रक्रिया आहे त्याला सामुदायिक विकास संबोधावे.

३) ओ. पी. दहामा यांच्या मते, "विवक्षित भूभागावर राहणाऱ्या व एकमेकांबद्दल अवलंब भावना असलेल्या समुदायातील लोकांच्या संभाव्य क्षमतेचा व गुणांचा विकास घडवून आणणारी योजना म्हणजे सामुदायिक विकास होय."

सामाजिक विकासाचा मुख्य उद्देश म्हणजे लोकांना त्यांच्या कामाकरीता आवश्यक ज्ञान व सेवा उपलब्ध करुन देणे यासाठी लोकांनी पुढाकार घेतला पाहिजे.

सामुदायिक विकासाचे महत्व

नागरी व ग्रामीण भागात राहणाऱ्या सर्व लोकांचा समावेश समाजात होतो. त्यांचे राहणीमान उंचावण्यासाठी लोकांमध्ये परिवर्तन होणे आवश्यक आहे. चांगले परिवर्तन म्हणजेच विकास. विकास हा विविध क्षेत्रात अपेक्षित आहे.

Scanned with OKEN Scanner

आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, नैतिक, शेतीविषयक, उद्योगविषयक इ. यासाठी समुदायातील लोकांनी जर प्रयत्न केला तरच विकास साध्य होऊ शकतो. म्हणून सामुदायिक विकासाचे महत्व आहे.

विकासाची प्रक्रिया लोकांना एकत्र आणूनच साध्य केली जाते. सामुदायिक विकास हे एक संघटितरित्या समस्या सोडवण्याचे तंत्र आहे. कामाविषयी आवड निर्माण करण्याचे कामदेखील सामुदायिक विकासामार्फतच होते.

सामुदायिक विकासाचे महत्व पटल्याने सर्व लोक एकत्र येतात. कारण प्रत्येक समाजात काही गट असतात आणि या गटांचे विचारदेखील वेगळे असतात, पण सर्वांसाठी उपयुक्त अशी योजना राबवायची असेल तर सर्व लोकांना एकत्रित काम करण्यास प्रवृत्त करणे आवश्यक असते, हे काम सामुदायिक विकासाअंतर्गत होते. यामुळे परस्परांना मदत करणे व सहकार्याची भावना जोपासली जाते.

गरिबी, अज्ञान बेकारी, शिक्षणाचा अभाव रुढी, परंपरा जोपासणे, आहाराविषयी अज्ञान या व अशा समस्या नष्ट करायच्या असतील तर यासाठी सामुदायिक विकासच योग्य आहे. लोकांच्या कार्यक्षमतेचा उपयोग करुन घेऊन विकास साधणे महत्वाचे आहे.

शेतीमध्ये नवीन तंत्राचा वापर व पध्दतीचा अवलंब करुन उत्पादन वाढवणे आणि त्यामुळे आर्थिक विकासदेखील होईल. ही शेतीविषयी माहिती व त्याचबरोबर कुटीर उद्योगांची माहिती सामुदायिक विकासामार्फत दिली जाते.

लोकांच्या विचारसरणीत बदल घडवून आणणे जसे अंधश्रध्दा, रुढी, परंपरा याबाबत काही गोष्टींबाबत लोकांची मत ठाम असतील ती लोकांच्या प्रगतीच्या आड येत असतील तर लोकांच्या विचारसरणीत बदल घडवून आणण्याचे काम सामुदायिक विकास योजनांमार्फत होऊ शकते.

एकूणच सामाजिक विकासांतर्गत लोकांच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, शैक्षणिक, शेतीविषयक, औद्योगिक, आरोग्यविषयक, कुटुंब स्वास्थ्याविषयक समस्या लक्षात आणून देणे व विकास कार्यक्रमासाठी प्रवृत्त करणे हे काम सामाजिक विकासामुळेच होते.

देशाची प्रगती करायची असेल तर ग्रामीण भागाचा विकास महत्वाचा आहे. भारतातील सामुदायिक विकासाची कल्पना पूज्य महात्मा गांधी यांच्या तात्विक विचारावर आधारलेली आहे. देशाच्या सर्वांगीण विकासात सामुदायिक विकास कार्याचे महत्त्वपूर्ण स्थान आहे.

सामुदायिक विकासाची तत्त्वे

सामुदायिक विकासाच्या तत्त्वांचा उपयोग विकासाच्या योजनांचे नियोजन व अंमलबजावणी करण्याकरिता होतो.

१) समाजाची संपूर्ण माहिती असणे आवश्यक आहे. समाजाच्या विकासाच्या दृष्टीने अभ्यास करतांना कार्यकर्त्यांना समाज म्हणजे काय, समाजाची वैशिष्ट्ये तसेच सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, राजकीय गट याबद्दल माहिती असणे गरजेचे आहे. लोकांना एकत्र आणण्याकरिता कोणतो गट प्रभावी ठरू शकतो किंवा कोणाची मदत जास्त उपयोगी पडेल याची जाणीव समाजाची माहिती असल्यास होईल व त्यामुळे लोकांना प्रवृत्त करत येते किंवा संघटित करता येते.

२) समाजातील प्रश्न सोडवताना समुदायावर कोणत्या व्यक्तीचा प्रभाव पडतो हे माहिती असणे. समुदायात महत्त्वाचे निर्णय कोण घेते. समुदायातील व्यक्ती एखादी समस्या सोडवताना कोणत्या व्यक्ती, व्यक्तीची प्रतिष्ठा लक्षात घेतली पाहिजे.

३) समाजाची काही मूल्य असतात आणि त्या मूल्यांवरच जीवनपध्दती अवलंबून असते, हीच सामाजिक मूल्य नियम बनतात वया नियमानुसार समाजात व्यक्तीचे वर्तन अपेक्षित असते आणि या जीवनमूल्यांमुळे व्यक्तीला प्रतिष्ठा प्राप्त होते. व्यक्तीच्या गुणवैशिष्ट्याने प्रतिष्ठा प्राप्त होते. जसे-प्रामाणिकपणा, आदर करणे, सामाजिक कार्याची आवड, सहकार्याची भावना इ. विकास कार्यकर्त्याला सामाजिक बंधनाची माहिती असणे आवश्यक आहे. या सामाजिक बंधनानुसार जर त्यांनी स्वत:चे वर्तन ठेवले तर त्याला विकास कार्यक्रमात लोकांचे सहकार्य मिळण्यास अडचण निर्माण होणार नाही. विकास कार्यकर्ता लोकांना आपल्यातीलच एक व्यक्ती आहे असा विश्वास निर्माण होईल.

स्त्रियांचा दर्जा

'यत्र नार्यस्तु पुजन्ते, रमन्ते तत्र देवता' अर्थात जेथे नारीची पूजा केली जाते, तेथेच देवता वास करतात. स्मृतीमध्ये नारीचे सांगितलेले महत्त्व प्राचीन महिलांचा सर्वोच्च दर्जा सिध्द करते. आधुनिक काळात मात्र महिलांचा सामाजिक, आर्थिक व राजकीय दर्जा कमी आणि महिलांवरील वाढते अत्याचार यामुळे देवी समजल्या जाणाऱ्या स्त्रियांची स्थिती फारच दयनीय झाली आहे. कायद्यानुसार स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने अधिकार व स्थान मिळाले आहे. नव्या व्यवस्थेने स्त्रियांना समानतेचे अधिकार प्रदान केले. स्त्री सहभागाच्या मोठ्या मोठ्या गप्पा मारल्या तरीही सत्य परिस्थितीत समानता मात्र प्राप्त झाली नाही. ही समानता भारतातच नव्हे तर जगात कोठेही निर्माण होऊ शकली नाही. याला जबाबदार म्हणजे समाजाची मानसिकता होय. १९ व्या शतकातील सुधारकांनी भारतीय पातळीवर राजा राममोहन रॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, स्वामी विवेकानंद, महर्षी दयानंद सरस्वती तसेच महाराष्ट्र पातळीवर महात्मा फुले, पंडिता रमाबाई, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, माधव गोविंद रानडे, गोपाळ गणेश आगरकर यांनी स्त्री सुधारणकरिता भरपूर प्रयत्न केले व त्यांच्या प्रयत्नांमुळे समाजामध्ये प्रामुख्याने स्त्रियांमध्ये जागृती निर्माण झाली. त्याचे दृश्य स्वरुप स्वातंत्र्य संग्राम, महाराष्ट्र निर्मितीची चळवळ, मराठवाडा मुक्ती चळवळ यांतून स्पष्ट आहे.

१९ व्या शतकाच्या अखेरीस मुंबई प्रांतात महिलांचा दर्जा व स्थिती सुधारण्यासाठी फार प्रयत्न झाले. आरंभीच्या काळातील महिला आंदोलन हे अत्यंत प्राथमिक अवस्थेतील होते. हे आंदोलन मूठभर महिलांपुरते मर्यादित होते. १९६५ पासून स्त्री-मुक्ती चळवळीचे नवीन युग सुरु झाले, तेव्हापासून स्त्रियांच्या प्रश्नांची अनेक अंगे विस्तृतपणे स्त्रियांनी मांडली. स्त्रीला माणूस म्हणून जगू द्यावे, स्त्री ही निर्मिती व संवर्धक आहे, दडपलेल्या स्त्रीमधील विकासाचे सुप्त सामर्थ्य खुले व्हावे, आपल्याचरांवर सामाजिक संदर्भातील विकासचा व मानवी जीवनाचा ढळलेला तोल सावरावा हीच या चळवळीची उद्दिष्टे आहेत.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

स्त्री-पुरुष समानतेचा दुहेरी फायदा

जगभर गेली अनेक वर्षे ८ मार्च हा दिवस 'आंतरराष्ट्रीय महिला दिन' म्हणून पाळला जातो. १९७५ हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय महिला संवत्सर म्हणून जगभर साजरे झाले. १९७६ ते १९८५ हे दशक आंतरराष्ट्रीय महिला दशक म्हणून जगभरच्या अनेक देशात महिलांसंबंधी विविध कार्यक्रम, प्रकल्प, उपक्रमांची [illegible] युनिसेफ या बालकल्याणासाठी झटणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय संस्थेने 'जगातील बालक परिस्थिती २००७' हा अहवाल प्रकाशित केला.

स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित करणे हे संयुक्त राष्ट्र संघाचे प्रारंभापासूनचे उद्दिष्ट आहे. १९४५ मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघाच्या सनदेत स्पष्टपणे म्हटले आहे की, मूलभूत मानवी हक्क, व्यक्तींची प्रतिष्ठा [illegible] स्त्री-पुरुषांचे समान हक्क आणि मोठी व लहान राष्ट्रे यांमधील समानता ही उद्दिष्टे मानून त्यासंबंधी आपली [illegible] या शब्दांत, [illegible]

उल्लेख झाल्यामुळे समानतेची सांगड मानवी विकासाशी जोडली गेली. काम ही जीवशास्त्रीय संज्ञा आहे पण लिंग (जेंडर) ही सामाजिक रचना आहे. त्यामुळे स्त्री व पुरुषांच्या भूमिका जन्मजात नसतात तर बाणविल्या जातात, शिकाव्या लागतात. ह्यामुळेच स्त्री-पुरुष भेदभाव, पक्षपात, असमानता निर्माण होते. ह्याचा परिणाम जगभरातील महिलांच्या शैक्षणिक, राजकीय, अर्थार्जन आदी क्षेत्रात ठळकपणे दिसून आला आहे. १९७९ मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या सर्वसाधारण सभेत (जनरल असेंब्ली) स्त्रियांच विरोधातील सर्व प्रकारच्या भेदभावांच्या निर्मुलनासंबंधी ठराव पास झाला. २७ वर्षांनंतरही आज साऱ्या समाजात स्त्री-पुरुष विषमतेचे भयानक परिणाम दिसून येतात. युनिसेफ ने बालकांच्या हक्कांसाठी आग्रह धरला, प्रसारासाठी प्रयत्न केले तर स्त्रियांच्या हक्कासाठी प्रयत्नशील का आहे, असा प्रश्न विचारला जातो. त्याचे उत्तर आहे स्त्रियांच्या हक्कांचा आग्रह मानला तर आपोआपच लहान मुली व कुमारवयीन मुली ह्यांच्या हक्कांसाठी रक्षण करण्याचा प्रयत्न होतो. म्हणून स्त्रिया व मुलींचे हित साधले जाऊन दुहेरी फायदा स्त्री-पुरुष समानतेमुळे होतो.

विकसनशील देशांत ५ मुलींपैकी १ मुलगी आपले शिक्षण पूर्ण करु शकत नाही. त्यामुळे २० टक्के मुलींचा शैक्षणिक विकास जवळजवळ खुंटल्यासारखा होतो आणि ह्या अवस्थेचा साऱ्या आयुष्यावर परिणाम होतो. विकसनशील देशांमधील अवघ्या ४३ टक्के मुली माध्यमिक शाळांमध्ये जातात. दक्षिण आशियात शैक्षणिक तफावत सर्वात अधिक आहे. मुले शाळांमध्ये २.५ वर्षे अधिक शिकतात, तर मुली कमी काळ शिकतात. उपसहारा आफ्रिकेत तर मुली १.३ पेक्षा कमी वर्षे शिकतात. लॅटिन अमेरिका व कॅरेबियनमध्ये एक वर्ष कमी शिकतात. त्यामुळे स्त्री-पुरुष विषमतेत वाढ होते आणि स्त्रियांचे खूप नुकसान होते. जगभर बालविवाहाचे प्रमाण ३६ टक्के आहे. म्हणजे २०-२४ वयोगटातील विवाहित स्त्रिया १८ वयाच्या आधीच विवाहबध्द होतात. त्यामुळे लवकरचे गरोदरपणा व मातृत्व मुलींना भोगावे लागते. १५ वर्षांखालील गर्भवती मुलींचे मृत्यूप्रमाण विशीतील मुलींच्या प्रमाणापेक्षा पाच पट अधिक आहे. मुले जगली तरी ती कमी वजनाची, अगदी अल्प पोषणाची व उशिरा होत असलेल्या शरीरिक वाढीची असतात. उपसहारा आफ्रिकेतील १६ स्त्रियांपैकी एक स्त्री गरोदरपणा वा अपत्यजननामुळे मरण पावते, तर औद्योगिकीकरण झालेल्या देशांमध्ये ४ हजार पैकी एक स्त्री मरण पावते.

मुलींच्या शिक्षणास स्त्रियांनी महत्व, अग्रम द्यावा म्हणून त्यांना सक्षम करायला हवे. मुलांच्या-मुलींच्या शिक्षणात शिकलेल्या मातेस महत्वाचे स्थान आहे. प्राथमिक संगोपनाची, आरोग्याची काळजी घेणाऱ्या मातांची मुले सहसा नापास होत नसत, वा शाळा सोडत नसत. स्त्री प्रमुख असलेल्या घरांचे, कुटुंबांचे एकाच सामाजिक वा आर्थिक गटात नेमके वर्गीकरण करता येत नाही. स्त्री व पुरुष प्रमुख असलेल्या कुटुंबामध्ये साधारणतः ५ टक्के मुले घरकामात मदत करतात, १४ टक्के मुले शेतात वा उद्योगांत व साधारणतः ८ टक्के घराबाहेर काम करतात.

स्त्री सक्षमीकरणाचे फलित

पुरुषप्रधान संस्कृतीचा शहरी जीवनावरील, सुशिक्षित स्त्रियांवरील, अर्थार्जन करणाऱ्या स्त्रियांवरील पगडा थोडाफार तरी कमी झाल्यासारखा वाटतोय पण ग्रामीण भागातील प्रभाव मात्र कायम असल्याचे जाणवते. शिक्षणाचा अभाव, बाहेरच्या जगाची फारशी माहिती नसणे, परंपरागत चालत आलेला, पाहिलेला, अनुभवलेला दबाव यामुळे या स्त्रिया आत्तापर्यंत दडपलेल्या होत्या. आता त्यातही बचत गटाच्या माध्यमातून बदल करण्याचा प्रयत्न चालू आहे. आजपर्यंत मी अडाणी, मला

P.D. ... Social Work College, College Code 225, ... Akola

काय येतंय?, माझ्याजवळ कुठे पैसे आहेत' या विचारसरणीपासून ते मी हे करु शकते, मला हवं ते मिळवता येईल येथपर्यंतचा महिलांचा प्रवास झालेला आहे. महिला बचत गटाच्या माध्यमातून हे साध्य करता आलेले आहे. महिलांकडे निर्मितीक्षमतेची प्रचंड ऊर्जा आहे. परंतु आपल्याकडे काय क्षमता आहेत हे कळूच नये अशी समाजव्यवस्था आपण निर्माण केली आहे. आपल्याकडे काय गुण आहेत हे न कळताच अनेक जीवांचा अंत होतो आणि येथेच चळवळींची, नेतृत्वाची भूमिका सुरु होते. बचत गटाची चळवळ ही त्यापैकीच एक. बचत गटाची चळवळ ही महिलांना सक्षम करणारी आणि खरोखर अत्यंत यशस्वी ठरलेली अशी मोठी व्यापक चळवळ आहे.

आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत गटातील लघुव्यावसायिकांसाठी कर्जपुरवठा होण्याचे बचत गट हे एक साधन आहे. एकत्रितरीत्या तयार झालेले गट, त्या गटांनी केलेली बचत, गटाअंतर्गत तारणासहित कर्ज पुरवठा, वस्तुरुप तारणांऐवजी सामाजिक आणि समूहाचे तारण, लोकशाही कार्यपध्दती, गरिबीविरुध्दच्या लढ्याचे आणि सावकारी पाशातून मुक्ततेचे एक प्रभावी हत्यार आहे.

खासगी सावकारी पाशातून मुक्तता आणि वेळप्रसंगी सहज उपलब्ध होणारी, आपल्याच पैशातून मिळणारी मदत हाच मोठा महिलांना दिलासा देणारा असा बचत गटाचा प्रमुख हेतू आहे. महिलांना संघटित करुन त्यांना आर्थिकदृष्ट्या सशक्त करणं हे बचत गटाचे ध्येय आहे, त्यानुसार वाटचालही वेगाने सुरु आहे. भारतात हे जाळे पसरविण्याचे काम स्वयंसेवी संस्थांकडे, बँकांकडे सोपविण्यात आलेले आहे. त्याला महिलांचा प्रतिसादही उत्तम तऱ्हेने मिळत आहे. दिवसेंदिवस तो वाढतोच आहे. महिला सक्षमीकरणाच्या प्रगतीचं ते एक द्योतकच आहे. आज भारतात बचत गटाच्या चळवळीने चांगलेच मूळ धरलेले आहे. पण तरीही अजून बराच मोठा पल्ला गाठायचा आहे.

अगदी मोलमजुरी करणाऱ्या, शेतात राबणाऱ्या, धुण्याभांड्याची कामे करणाऱ्या, अशा महिलांना बचतीची सवय लावण्यासाठी, त्यांच्याच आर्थिक अडीअडचणींच्यावेळी त्यांना उपयोगी पडावे अशा हेतूने दरमहा अगदी त्यांना उपयोगी पडावे अशा हेतूने बचत गट तयार करण्यात येतात. या महिला दरमहा अगदी १५ रुपयांपासून बचत करुन गटाचे बँकेत खाते उघडून पैसे जमा करतात आणि गटातील महिलांच्या गरजेनुसार कर्जवाटप करतात. आपल्या अडचणींच्यावेळी आपणच अशा प्रकारे बचत केलेला पैसा आपल्यासाठी उभा राहतो याचं महत्त्व महिलांना चांगलंच समजले आहे. त्याचा प्रसारही वेगाने होतोय. अशा पध्दतीचे हजारो गट राज्यात कार्यरत आहेत.

अनेक महिलांनी गटातून घेतलेल्या कर्जातून विविध व्यवसाय चालू केले आहेत. त्या स्वयंपूर्ण आणि स्वावलंबी झाल्या आहेत. स्वत:च्या पायावर ठामपणे उभं राहिल्यामुळे त्यांचा आत्मविश्वास वाढला आहे. कुटुंबातही आजपर्यंत नसलेले एक वेगळं स्थान त्यांना प्राप्त होत आहे. निश्चितच प्रगतीच्या दिशेनं पडलेले ते एक पाऊल आहे असे म्हणता येईल. या चळवळींचा विस्तार झाल्यामुळे महिलांनी आत्मनिर्भर होण्याचा विचार कृतीत अवतरलोय हे सत्य आहे.

भारतात आता महिला बचत गटांची यशस्वी वाटचाल वेगाने सुरु आहे. ग्रामीण भागात याची पाळेमुळे खोलवर रुजू पाहतायत. ग्रामीण भागातील अल्पशिक्षित, गरीब महिला सबल आणि सक्षम होण्याचे हे यशाचे गमक आहे.

Social Work College
College Code
225

Scanned with OKEN Scanner

अल्पउत्पन्नातील गटाला पैशाची जास्त जरुरी असते. बँका कोहीतरी तारण असल्याशिवाय कर्ज देत नाहीत. नाईलाजाने त्यांना खासगी सावकाराकडून अथवा अशा तऱ्हेने पैसे देणाऱ्या व्यक्तींकडून भरमसाट व्याजाने कर्ज घेऊन आपली नड भागवावी लागते. मग त्या व्याजातून आणि कर्जातून सुटका होणे अतिशय अवघड अशी परिस्थिती निर्माण होते. डॉ. युनूस यांनी याचा विचार करुनच बचत गटाची कल्पना अमलात आणली. त्यांनी राबविलेल्या या विशेष चळवळीबद्दल त्यांना नोबेल पुरस्काराने गौरविण्यात आलेले आहे.

प्रसारमाध्यमांची जबाबदारी

भविष्यकाळात २०२० मध्ये भारत हे एक बलशाली राष्ट्र व्हावे, असे वाटत असेल तर स्त्री पुरुष ही समाजरथाची दोन समान चाके आहेत हे लक्षात घेऊन त्यांची वाटचाल गतिमानपणे करण्यावर भर दिला पाहिजे. विद्यमान युगामध्ये जो समाज विज्ञाननिष्ठ, प्रगमनशील आणि प्रगत आहे, तो एक बुध्दिप्रमाण्यवादी आहे व दुसरे म्हणजे तो स्त्री पुरुष समानेचा पुरस्कर्ता आहे हे आपण प्रकर्षाने नमूद केले पाहिजे.

भारतीय समाजातील विषमतेचे चित्र जर संपूर्णपणे बदलावयाचे असेल तर स्त्रियांना रुढी परंपरा व अंधश्रध्दाच्या पारंपारिक चौकटीतून मुक्त करावे लागेल. थोडे मागे वळून पाहिले असता स्त्रियांना किती बिकट संघर्ष करावा लागला याची प्रचिती येते. स्त्री-पुरुष तुलना हे ताराबाई शिंदे यांचे पुस्तक महाराष्ट्रातील स्त्रीमुक्ती चळवळीच्या इतिहासात नवीन वळण देणारे ठरले होते. म. फुले, क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले, लक्ष्मीबाई टिळक प्रभूतींनी महाराष्ट्रात जी अपूर्व जागृती घडविली त्यामुळे महाराष्ट्र प्रगतीच्या नव्या वाटा शोधु लागला. वर्तमान युगामध्ये महाराष्ट्रातील स्त्री पुरुषांची विविध पुरे रोहिणी गवाणकर प्रभृतींनी अभ्यासली आहेत. शक्तीस्थांत आणि वर्तमान युगातील प्रश्न यामध्ये समन्वय साधून भावी कालखंडातील अडचणींचा शोध घ्यावा लागेल.

संदर्भ

१) सामुदायिक विकास, विस्तार शिक्षण व महिला सबलीकरण, डॉ. उज्वला वैरागडे / प्रा. विद्युल्लता मुळे, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगपुरा, औरंगाबाद

२) भारतीय महिला विकासाची वाटचाल, ज. शं. आपटे, पुष्पा रोडे, डायमंड पब्लिकेशन्स

३) महिला विकास प्रश्न-गेल्-प्रवास, डॉ. राजशेखर सोलापुरे, अरुणा प्रकाशन, लातूर

४) स्त्री : आत्मभान ते सबलीकरण-एक प्रवास, प्रा. डॉ. अरुंधती सुर्यकांत पाटील, अरुणा प्रकाशन, लातूर

वृध्दांच्या समस्या

शितल हरिचंद्र उजाडे
संशोधक विद्यार्थी श्री सरस्वती समाजकार्य महाविद्यालय वाशिम

वृध्दावस्थेची संकल्पना व समस्या

मानवी विकास हा वेगवेगळया अवस्थेतून होतो भ्रूणावस्थे पासुन मानव निर्मीतीला सुरवात होते. ती विकास पावत पावत वृध्दावस्थेपर्यंत पोहचते. भारतीय समाजरचनेत आश्रम व्यवस्था अस्तीत्वात होती त्यामध्ये ब्रम्हचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम,

Scanned with OKEN Scanner

वानप्रस्थाश्रम, संन्यासाश्रम अशा प्रकारचे विभाजन आहे. यातील वानप्रस्थाश्रम व संन्यासाश्रम हे आयुष्याचे दोन टप्पे वयोवृध्दांच्या संदर्भातील आहेत. आयुष्याच्या प्रौढत्वानंतरचा शेवटचा कालावधी म्हणजे वृध्दावस्था साधारणत: ६५ वर्ष ते मृत्यु हा कालखंड असतो. शरिराच्या इतर अवस्थांप्रमाणेच वृध्दावस्थेची सुरवात होण्याचे वय, स्थळ, काळ व सामाजिक परिस्थिती यानुसार बदलते व्यक्तीचा तारुण्यकाळ कसा आहे त्यावर त्याची वृध्दावस्था अवलंबुन असते. तर तारुण्यावस्थेत खुप कष्ट, समस्येला सामोरे जाव लागते. तर मानसिक वार्धक्य लवकर येते. असे म्हटल्यास अतीशयोक्ती होणार नाही.

भारतीय संस्कृतीमध्ये कुटूंबात वृध्दांना मानाचे स्थान होते तरुणांनी वृध्दांना मदत करावी त्यांचा आदर करावा त्यांची सेवा करावी जो हया सर्व कर्तव्याचे पालन करतो त्याला आयुष्य विद्या, यश व बळ प्राप्त होते असे धर्मग्रंथात मानलेले आहे. मनस्मृतीनुसार कुटूंबातील कर्त्याने आपल्या माता-पित्यांची काळजी घेणे हे त्याचे कर्तव्यच. वृध्द या शब्दाचा अर्थ विकसीत पावणे, वाढणे असा होतो. येथे वाढणे म्हणजे वय वाढणे असा अर्थ घेतला आणि म्हणुनच व्यवहारामध्ये वयोवृध्द, ज्ञानवृध्द आणि तपोवृध्द इत्यादी शब्दाचा वापर केला जातो. वृध्दावस्था ही प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनातील जैवीकदृष्टया अपरिहार्य अशी अवस्था आहे.

एलीझावेथ हरलॉक

"वृध्दावस्था ही मानवी जीवनातील अंतीम चरण होय."

हेंन्री आणि क्युमिंग

"जीवनातील उपयोगी आणि अभिलाषा असणाऱ्या आरंभीतअवस्थेपासुन दुर जाणाऱ्या प्रक्रियेला वृध्दावस्था असे म्हणतात."

समाजकार्य विश्वकोषात वृध्दांची व्याख्या पुढील प्रमाण

"व्यक्तीजीवनाचा अंतिम कालखंड म्हणजे वृध्दावस्था होय."

एकंदरीत वृध्दावस्थेची सुरवात केव्हा होते ? वृध्दत्वाची लक्षणे वयाच्या कोणत्या वर्षापासुन दिसुन येतात ? या बाबतीत एकात्मता दिसुन येत नसली तरी सर्वच समाजात वृध्दत्वाची शारीरिक व मानसिक लक्षणे यात मात्र समानता दिसुन येते.

वृद्धापकाळाची सामान्यत: पुढील प्रमाणे शारीरिक लक्षणे दिसुन येतात.

१. शरिराची कार्यक्षमता, शक्ती कमी -कमी होत असते.

२. केस पांढरे होणे, दृष्टी कमजोर होणे, थकवा येणे, पचनशक्ती कमी होणे,जीवनाचा उत्साह कमी होणे, ही वृद्धत्वाची लक्षणे सांगता येतील.

३. अंगावर सुरकुत्या पडते, शरीराची रोगप्रतीकारक शक्ती कमी होते, मनाची अधिक संवेदनशीलता वाढत जाते.

P.D. Patil Social Work College, College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

[illegible]

असल्याचे दिसुन येते. पुर्वीप्रमाणे मिळणाऱ्या वागणुकीचे आज स्वरुप बदलले असल्याचे दिसुन येते. परिणामी वृध्दांना विविध प्रकारच्या समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे.

वृध्दांच्या समस्या निर्माण होण्याची कारणे

१. संयुक्त कुटूंब विघटन
२. जातीप्रथेचा ऱ्हास
३. ग्रामीण जीवन शैलीतील बदल
४. औद्योगीक अर्थव्यवस्था व शहरीकरण
५. लोकशाही शासनप्रणाली
६. लोकसंख्येची अतिरीक्त वाढ
७. सामाजीक मुल्यामधील होत असलेल्या परिवर्तन
८. स्त्रियांचे शिक्षण,नविन कायदे व आर्थिक स्वावलंबन
९. व्यक्ती स्वातंत्र्याच्या कल्पना
१०. वैज्ञानिक प्रगती
११. जागतीकीकरणाचा प्रभाव
१२.मर्यादित उत्पन्न
१३.निवासस्थानामधील अपुरी जागा
१४.कुटूंबातील तीन पिढयांमधील अंतर
१५.जोडीदाराचे निधन
१६.बदलत्या गरजा
१७.आकास्मित संकट
१८. घटनांची पुनरावृत्ती
१९.समायोजनाचा अभाव
२०.वाढती महागाई
२१. व्यावहारीक नातेसंबंध

वृध्दांच्या प्रमुख समस्या

१. शारीरीक समस्या

वृध्दावस्थेत व्यक्तीची कर्यक्षमता व शारीरीक अवयवाची कर्यक्षमता कमी झालेली असते.व्यक्तीच्या शरीरात होणाऱ्या बदलाचा प्रभाव कमी झालेली मानसिक, सामाजिक आणि आर्थिक जीवनावर पडत असतो.व्यक्तीच्या शरीरात होणारा बदल हा अंतर्गत व बहिर्गत अशा दोन्ही स्वरुपाचा असतो.

- **बहिर्गत बदल**
  १. शरीरावर सुरकुत्या पडणे
  २. केस सुटणे
  ३. केस गळणे
  ४. दात पडणे
  ५. स्मरणशक्ती
- **अंतर्गत बदल**
  १. रक्तदाब
  २. कमी ऐकु येणे

३. पचनसंस्था कमी होणे

४. निद्रनास जडतो

५. दमा

६. सांधेदुखी

७. हृदयरोग

८. मधुमेह

या सारख्या व्याधीमुळे त्याच्या जगण्याची उर्मी कमी होऊ लागते.

२. मानसशास्त्रीय समस्या

वृध्दावस्थेत व्यक्तीच्या जीवनात एक पोकळी निर्माण होते. तरुण व्यक्ती आप आपल्या कामात व्यस्तअसतात. परिणामी वृध्दा एकाकी पडतात. जीवनातील आनंद कमी होऊ लागतो. मानसिक स्थिती फारशी उत्साहवर्धक राहत नाही. मानसिक संरचनेत देखील बदल होतो. स्वतंत्रपणे कृती करण्यावर बंधणे आलेली असतात.आत्मविश्वास, धडाडी कमी होते. निर्णयशक्ती कमी होते. मनाचा हळवेपणा वाढतो. त्यांच्या बोलण्याची कुणी दखल घेत नाही. स्वाभाविकच त्यांचा चिडचिडपणा वाढतो. त्यामुळे या वयात वेगवेगळया मनोव्याधीना समोर जाव लागते.

१. स्मृतीभ्रंश

२. संवेदन शक्ती कमी होते

३. भय

४. निंद्रा

५. नैराश्य

६. एकाकीपणा

७. fating Disoder

८. Bipolar Disorder

९. Obsessive complalsive Disorder(ocd)

१०. Post fraumatic Stress Disorder

११. Social Phobia (Social Anxieta Disorder)

१२. Vareraliced Anxieta Disorder(Vcad)

वरील समस्या या वृध्द व्यक्तीच्या वैयक्तिक समस्या आहेत.परंतु वृध्दावस्थेशी संबंधीत असणाऱ्या याच व्यक्तीगत समस्यांतुन विविध सामाजिक प्रश्न निर्माण होतात.हद

३. आर्थिक समस्या

वृध्द म्हणजे सेवानिवृत्त हे समीकरण दृढ झाल्यामुळे व अपंगत्वामुळे शरीर, मन, व बुध्दी साथ देत नसल्यामुळे त्यांचे परावलंबीत्त वाढीस लागते. लहान सहान गोष्टींच्या पुर्ततेसाठी इतरांसमोर हात पसरावा लागतो. या वयात वैद्यकीय गरजा वाढलेल्या असतात. या गरजा पुर्ण करण्यासाठी आर्थिक पाठबळ असण्याची गरज असते.

आर्थिक मिळकती शिवाय व्यक्तीची प्रतिष्ठा कायम राहत नाही. कारण उत्पादन क्षमता आणि कर्तृत्व यावरच अधिकार व कर्तव्य, मानसन्मान व सामाजिक स्थान अवलंबून असतात. या सर्वांचा परिणाम वृध्दांच्या व्यक्तीगत आणि कौटुंबिक जीवनावर होत असतो. आर्थिक पारतंत्र्यामुळे मानसीक त्रास वाढतो अशा परिस्थितीत वृध्दांना भिक मागण्याशिवाय दुसरा दुसरा पर्याय नसतो. यातूनच

१. निराधार वृध्द

२. वृध्दांची आत्महत्या

३. वृध्दांची भिक्षावृत्ती

अशा सामाजिक समस्या निर्माण होतात तर कधी कधी मुले उच्च शिक्षा विभुषीत होऊन अर्थार्जनासाठी विदेशात जातात व आई-वडील एकटे स्वदेशात एकटे जिवन जगतात त्यांच्याकडे पैसा भरपुर असतो पण समाजातील गुंड प्रवृत्तीचे लोक कधी कधी चौकीदार किंवा नोकराच्या सहाय्याने वृध्दांचा खुन करु लागल्याच्या घटना अलीकडे घडतांना दिसतात. म्हणजेच एकीकडे अतिरीक्त पैसा हा वृध्दांसाठी समस्या ठरत आहे. तर अत्यल्प पैसा हा देखील वृध्दांसाठी समस्या ठरतो.

४. सामाजिक समस्या

वृध्दत्वाच्या प्रभावामुळे व्यक्तीच्या मुख्य प्रवाहधारेतुन बाजुला पडतो. मानसिक आणि आर्थिक समस्येतुन सामाजिक समस्या तीव्र होते. वृध्दांना कुटूंब सदस्यांशी जुळवता आले नाही तर त्यांच्या सामाजिक समस्या फार गंभीर स्वरुप धारण करतात. मर्यादीत उत्पन्न, निवासस्थानासाठीची अपर्याप्त जागा, कुटूंबातील तान, पिढ्यांमधील संघर्ष, तसेच वार्धक्यामुळे आलेले परावलंबित्व कधीकधी जिवन सोबती असणाऱ्यापैकी एकाचे निधन झाल्यामुळे आलेला एकाकीपणा यातून समायोजनाच्या समस्या निर्माण होतात.

- **वृध्दांच्या समस्यांचे दुष्परिणाम**

१. वृध्दांच्या आत्महत्या

२. वृध्दामध्ये असुरक्षीततेची भावना

३. देशाच्या कुटूंबकल्याण कार्यक्रमाला तडा

४. उपासमारीची वेळ येणे

५. मानसिक आजारात वाढ

६. व्यक्तीगत परिणाम होतो

P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

७. कौटूंबिक परिणाम होतात

८. सामाजिक परिणाम होतात

- **उपाययोजना**

१. वृध्द आणि तरुण यांच्यात सामंजस्य घडवुन आणने

२. प्रत्येक गावात दिनकेंद्र व समुपदेशकाची नियुक्ती करणे

३. सामाजिक समस्या योजना प्रभावीतपणे राबविणे

४. घरपोच पेन्शन योजना

५. आरोग्य विषयक सेवा घरपोच पोहचविणे

६. निराश्रीतांसाठी वृध्दाश्रमाची निर्मीती करणे

७. विविध मंडळे,गट,भजनीमंडळ स्थापन करणे

८. नेत्र तपासणी,कृत्रीम अवयव, दंत तपासणी अश्या स्वरुपाचे शिबीराचे आयोजन करणे

९. विविध सहली ,धार्मिक,मनोरंजन कार्यक्रमाचे आयोजन करणे

१०. नियमीत योगासने व व्यायामाची व्यवस्था उपलब्ध करुण देणे

११. कौटूंबिक समस्या बाबत समुपदेशन केंद्र उभारणे

१२. जेष्ठ नागरीकांसाठी विमा योजना

१३. वृध्दाश्रम आणि वृध्दासाठी कार्य करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांना अर्थसहाय्य

संदर्भ सुची

१. डॉ.गोविंद नि.हडप - वृध्दांच्या सामाजिक समस्या - पिंपळापुरे बुक डिस्ट्रीबुटर्स - डॉ.अरविंद द.जोशी व जेष्ठांचे समुपदेशन

२. डॉ. दिलीप खैरनार - वृध्दांच्या समस्या चिंता आणि चिंतन - चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद

३. समाजकल्याण - योजना मासिक (ऑक्टोंबर २०१६)

४.. समाजकल्याण - योजना मासिक (ऑक्टोंबर

Peer Reviewed
Referred and UGC
Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL
MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH
JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - II

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

College Code 225

Ajanta Prakashan

Scanned with OKEN Scanner

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२७	कवी विठ्ठल वाघ यांच्या कवितेतील कृषि वास्तव **प्रा. डॉ. श्याम मु. जाधव**	१०४-१०८
२८	नामदेवाच्या तीर्थावळीतील गुढता **प्रा. डॉ. विनोद अवधूतराव कोकणे**	१०९-१११
२९	व्यंगचित्रकार आर. के. लक्ष्मण यांचे योगदान **मा. ज्ञानेश्वर दामोधर वारंगे**	११२-११४
३०	राजर्षी शाहू महाराज एक थोर सामाजीक विचारवंत **प्रा. डॉ. व्ही. जी. वसु**	११५-११८
३१	वैश्विक तापमान वाढ सजीव **प्रा. डी. बी. भारसाकळे**	११९-१२१
३२	सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य व विचार धन **प्रा. डॉ. रावसाहेब श. ढोके**	१२२-१२६
३३	महात्मा ज्योतीराव फुले यांचे शैक्षणिक विचार आणि कार्य **प्रा. कमलाकर पी. तागडे**	१२७-१२९
३४	डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर यांचे लोकशाहीविषयक विचार **डॉ. पचलिंग हनमंत गणपती**	१३०-१३२
३५	पंडीत नेहरूंचे लोकशाही संबंधी विचार व प्रासंगिकता **प्रा. डॉ. बी. जी. जोगदंड**	१३३-१३८
३६	मराठी साहित्यकांचे सामाजिक योगदान भाषाशुध्दीच्या संदर्भात - एक आढावा **प्रा. डॉ. अपर्णा अभय पाटील**	१३९-१४०
३७	मानवी स्वभावातील नैतिक व वैचारिक साम्यता **प्रा. सुहास शि. खंदारे**	१४१-१४३
३८	पंडित नेहरूंचे लोकशाही समाजवादासंबधी विचार **प्रा. डॉ. अरूण मुकुंदराव शेळके**	१४४-१४६
३९	देशाच्या उज्ज्वल विकासासाठी बालसंस्कार ही काळाची गरज **जयश्री त्र्यंबकराव काते**	१४७-१५२

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

३२. सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य व विचार धन

प्रा. डॉ. रावसाहेब श. ठोके
श्री. पंचफुलादेवी पाटील समाज कार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला.

प्रस्तावना

"अबलेचे तू अश्रू पुसले
मृत, मने जागृत करुनी
स्त्री मुक्तीचे द्वार उघडले
सकल बंधने तोडूनी"

१८४८ हे वर्ष दोन कारणंकरिरता महत्त्वाचे समजले जाते. ज्याने सर्व जगातल्या शोषित लोकांना स्फूर्ती दिली तो साम्यवादी जाहिरनामा मार्क्स आणि एंजल्स यांनी १८४८ मध्ये प्रकाशित केला आणि ज्या सावित्रीबाई फुले यांनी सामाजिक क्रांतीस सुरुवात केली हाती. त्या सावित्रीबाईची पहिली स्त्रियांची शाळा १८४८ मध्येच पुणे येथे स्थापन झाली. या शाळेला पुण्यातल्या सनातनी वर्गाने बराच विरोध केला होता.

सावित्रीबाईचा जन्म ३ जानेवारी १८३१ रोजी महाराष्ट्रातील सातारा जिल्ह्यात नायगाव या गावी एका संपन्न शेतकऱ्याच्या घरी झाला. वयाच्या नवव्या वर्षी त्यांचा विवाह ज्योतिबा फुले यांच्याशी झाला. त्यांच्या विवाहात त्यांचे पती ज्योतिबा फुले यांचा वरिष्ठ जातीकडून अपमान करण्यात आला. त्यामुळे ज्योतिबा फुले इतके अस्वस्थ झाले की, या वरिष्ठ जातीचा प्रभाव असणाऱ्या समाजाविरुध्द त्यांनी बंड पुकारण्याचे ठरविले आणि शोषित जातींना समाजात मानाचे स्थान मिळवून देण्याची त्यांनी शपथ घेतली. सर्वप्रकारच्या भेदाभेदविरुध्द त्यांनी ला पुकारला. व्यक्तीचा विकास करावयाचा असल्यास शिक्षण हा महत्त्वाचा घटक आहे. असे त्यांचे म्हणणे होते. हिंदू धर्मग्रंथांचा त्यांनी सखोल अभ्यास केला. समान वरिष्ठ जातीचे सनातनीच हे या विषमतेचे मूळ आहे. असे त्यांचे पक्के मत बनले.

विधवांची त्या काळात जी स्थिती होती आणि पुरुष इतर सर्व स्त्रियांनासुध्दा जी वागणूक देत होते. ती स्थिती ज्योतिर्बाना पाहवेना. त्यांच्या दुःखाचे मूळ कारण म्हणजे अज्ञान आणि निरक्षरता हे आहे, असे ज्योतिबा वारंवार सांगत. म्हणून ज्योतिबांनी स्त्रियांना शिक्षण देण्याचे आणि त्यांची अज्ञान अंधःकारातून सुटका करण्याचे ठरविले. त्याचप्रमाणे ज्योतिबांनी समाजातील अस्पृश्यतेविरुध्द लढा पुकारला.

ज्योतिबांनी स्त्रियांना शिक्षण देण्याचे ठरविले. पण त्याकरिता स्त्री-शिक्षकांची आवश्यकता होती. आपले ध्येय साध्य करण्याकरिता अनेक स्त्री-शिक्षक लागतील, याची कल्पना ज्योतिबांना अगोदरच होती, म्हणून त्यांनी आपल्या पत्नीला शिक्षण देण्याचे ठरविले. दरदिवशी ज्योतिबा आपल्या शेतावर काम करण्याकरिता जात. दुपारी ज्यावेळी त्यांच्या पत्नी दुपारची भाकर-चटणी घेऊन येत असे त्यावेळी आपल्या कामातून फुरसत काढून ते आपल्या पत्नीला शिकवत असत. लवकरच, ज्योतिबा

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

आपल्या पत्नीला शिकवत आहे. ही बातमी त्यांच्या वडिलांपर्यंत जाऊन पोहोचली. तात्काळ वडिलांनी आपल्या मुलाला घराबाहेर काढण्यासाठी धमकी दिली. सनातनीवर्गाची आपल्याला त्रास सहन करावा लागेल, अशी भीती वडिलांना वाटत होती.

यावेळी आपल्या नवऱ्याबरोबर जाणे किंवा आपल्या सासरच्या घरी राहणे, हे दोनच पर्याय सावित्रीबाईंसमोर होते. पतला आपल्या नवऱ्याबरोबर जाणे, हाच पर्याय सावित्रीबाईंनी निवडला.

ज्योतिबांचे आपल्या बायकोला शिकविणे चालूच होते. त्यानंतर त्यांना एका ट्रेनिंग शाळेत पाठविण्यात आले. त्या ठिकाणी सावित्रीबाई उत्तमरीतीने परीक्षा पास झाल्या. त्यांच्याबरोबर त्यांच्या सहकारी एक मुसलमान स्त्री-फातिमा शेख ह्यासुध्दा उत्तीर्ण झाल्या. सावित्रीबाईंनी आपला अभ्यास पूर्ण केला. त्यानंतर त्यांनी आपल्या नवऱ्यासोबत पुणे येथे १८४८ मध्ये मुलींकरिता एक शाळा सुरु केली. ज्या नऊ मुलींनी त्यांच्या शाळेत प्रवेश घेतला त्या विविध जातीजमातीच्या होत्या. सकाळी सर्व तयारी करून घर सोडणे आणि शाळेत जाणे सावित्रीबाईकरिता एक दिव्य ठरले. पुण्याचा सनातनीवर्ग या धाडसाकरिता मानसिकदृष्टया अजून तयार नव्हती. स्त्रिया जर लिहू वाचू लागल्या, तर त्या कोणत्याही पुरुषाला पत्रे लिहू लागतील आणि त्यामुळे समाजात गोंधळ निर्माण होईल, असे त्यांना वाटत होते.

या पुरुषांच्या जगात माहीही सध्य करणे हे स्त्रीला आव्हान होऊन बसते आणि स्त्रीला सतत विरोधाला तोंड द्यावे लागले. त्यामुळे सावित्रीबाई ज्यावेळी मुलींच्या शाळेत जाण्याकरीता घराबाहेर पडू लागल्या त्यावेळी सनातनी लोकांचे घोळके त्यांचा पाठलाग करू लागले. अतिशय गलिच्छ भाषेत ते त्यांना शिवीगाळ करू लागले. सावित्रीबाईच्या अंगावर सडकी अंडी, टोमॅटो आणि गाईच्या शेणाचा वर्षाव होऊ लागला. परंतु सावित्रीबाई कोणाकडेही लक्ष न देता मुकाटपणे शाळेकडे जात असत. कधीकधी त्रास इतका असह्य होई की, सावित्रीबाई हे शिकविण्याचे काम सोडून देण्याचा विचार करीत. परंतु यावेळी ज्योतिबा फुले यांनी सावित्रीबाईंना धीर दिला.

सावित्रीबाई मुलींना शिकविण्याकरिता इतक्या विरोधात जातात. याचा समाजातील प्रतिष्ठित व्यक्तींना आदर वाटू लागला. आपल्या दृढनिश्चयामुळे सावित्रीबाईंनी हळूहळू समाजातील आपले स्थान पक्के केले. त्यानंतर त्यांनी आणखी काही शाळा उघडल्यात. त्यात त्यांनी अधिक स्त्रियांना प्रवेश दिला. शेवटी ब्रिटिश सरकारनेसुध्दा ज्योतिबा आणि सावित्रीबाई यांनी केलेल्या शैक्षणिक कार्याचे महत्त्व ओळखले. इ.स. १८५२ मध्ये ब्रिटिश सरकारने ज्योतिबा फुले आणि सावित्रीबाई यांनी स्त्रियांना शिक्षण देण्याचे जे कार्य विश्रामबाग वाड्यात चालविले होते. त्या स्तुत्य कार्याबद्दल शाल आणि श्रीफळ देऊन त्यांचा सत्कार केला.

सावित्रीबाई या आपल्या पतीबरोबर जशा शैक्षणिक कार्यात मदत करीत, त्याबरोबरच त्या ज्योतिबा फुले यांनी जो सामाजिक लढा आरंभिला होता, त्या प्रत्येक कार्यात सहभागी होत. एके दिवशी ज्योतिबांनी एका स्त्रीला नदीच्या दिशेने जातांना पाहिले. त्यावेळी तिचा आत्महत्येचा विचार असावा, असा संशय ज्योतिबांना आला. ज्योतिबांनी त्या स्त्रीचा नदीपर्यंत पाठलाग केला आणि तिने नदीत उडी टाकण्यापूर्वीच तिला वाचविले. ती गरोदर होती. तिची पुष्कळ समजूत घालून तिला जीव देण्याच्या मंतव्यापासून त्यांनी परावृत्त केले. तिला जो मुलगा होणार होता त्यांचे पितृत्व स्विकारण्याची ज्योतिबांनी तयारी दर्शविली. अतिशय भितत्याने ती स्त्री घरी आली. सावित्रीबाईंनी त्या स्त्रीची समजूत घालून तिचे बाळंतपणही स्वतःच पार पाडले

Smt. P. D. Patil Social Work College ... College Code 225

सावित्रीबाई आणि ज्योतिबांनी त्याच मुलाला दत्तक घेतले. त्यांनी त्या मुलाचे नाव यशवंत ठेवले. पुढे तो मुलगा डॉक्टर झाला आणि त्यानेच जेव्हा ज्योतिबांचा मृत्यू झाला त्यावेळी प्रेताला अग्नी देण्याचे कार्य केले.

या घटनेमुळे ज्योतिबा आणि सावित्रीबाई यांना नवीन कार्याची स्फूर्ती मिळाली. हिंदू समाजातील विधवांची स्थिती त्यांच्यासमोर प्रकर्षाने आली. पुरुष आपल्या वासनापूर्तीसाठी अशा स्त्रियांचा उपयोग करून घेत आणि स्त्रियांना मग कायमचे सोडून देत. अशा स्त्रियांना मग आत्महत्येशिवाय दुसरा मार्ग रहात नसे. म्हणून सावित्रीबाई आणि ज्योतिबांनी आपल्या घराजवळ एक फलक लावला-मातृत्व जबरदस्तीने ज्या स्त्रियांवर लादले गेले असेल. अशा स्त्रियांचे बाळंतपण आपल्या घरी होईल आणि अशा विधवा स्त्रियांनी या सोयीचा फायदा घ्यावा अशी सावित्रीबाईंनी विनंती केली. त्या मातृसदनाला बालहत्या प्रतिबंधक गृह असे देण्यात आले.

यापुढे या दाम्पत्याने उचललेली पावले तितकीच क्रांतिकारक होती. त्या काळात लहान मुली आणि वृध्द माणसे यांचा विवाह लावून देण्याची पध्दती समाजात उदयाला आलेली होती. म्हातारपणामुळे किंवा आजारपणामुळे अशी वृध्द माणसे मृत्युमुखी पडत आणि त्यांच्याशी विवाह करणाऱ्या मुली विधवा होत. विधवांना कुंकू लावण्याची अनुमती नव्हती. त्यांचे मुंडन करण्यात येई आणि विधवांनी अत्यंत साधे, पण खडतर जीवन जगावे, अशी समाजाची अपेक्षा होती. विधवांची ही स्थिती पाहून सावित्रीबाई आणि ज्योतिबा यांची अंत:करणे गलबलली. त्यांनी न्हाव्यांची कानउघाडणी केली. त्यांनी न्हाव्यांचा संप घडवून आणला आणि न्हाव्यांना विधवांचे मुंडन करण्यापासून परावृत्त केले. न्हाव्यांचा झालेला संप, ही एक अभूतपूर्व घटना होती. ज्योतिबा आणि सावित्रीबाई या सर्व प्रकारच्या सामाजिक अंधश्रध्दांच्या आणि माणुसकीशून्य परंपरांच्या विरुध्द होते. वरिष्ठ जातींच्या माणसांकरिता पिण्याचे पाणी मिळावे म्हणून काही विहिरी आणि हौद राखीव ठेवले जात. त्यातून अस्पृश्यांना पिण्याचे पाणी मिळत नसे. ती स्थिती पाहून या दाम्पत्याचे अंत:करण हेलावले. त्यांनी आपल्या घरातील पाण्याचा हौद अस्पृश्यांकरिता खुला करून दिला. ते जसे बोलत त्याप्रमाणे त्यांची कृती होती.

ज्योतिबा अस्पृश्यांत मिसळतात आणि इतर खालच्या जातींत त्यांचा वावर असतो म्हणून त्यांच्यावर टीका करणारे पत्र सावित्रीबाईंच्या भावाने आपल्या बहिणीला लिहिले. तेव्हा सावित्रीबाईंनी आपल्या भावाला लिहिले. माझे पती जे करतात त्याबद्दल मला त्यांचा अभिमान वाटतो.

सावित्रीबाईंनी ज्योतिबांच्या प्रत्येक कार्यात भाग घेतला. त्यांनी जसा उपदेश केला, त्याप्रमाणे तंतोतंत वर्तन केले. त्यांना भविष्य समोर दिसत होते. दलित आणि शोषित समाजाची उन्नती व्हावी, असा त्यांनी सतत प्रयत्न केला. ज्योतिबा फुले यांचे निधन इ.स. १८९० मध्ये झाले.

आज २१ व्या शतकात सुध्दा स्त्रीमुक्ती चळवळ, महिलांमध्ये जागृती महिला सक्षमीकरण, सबलीकरण करण्यासाठी चर्चासत्रे, मेळावे, अंदोलन, मोर्चे, संप, महिला महोत्सवांचे आयोजन करावे लागते एवढेच नाही तर पन्नास टक्के लोकसंख्या असलेल्या स्त्रीयांसाठी ३३ टक्के आरक्षणाची मागणी करावी लागत आहे. त्यासाठी संघर्ष करावा लागत आहे. पण त्या काळी अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत जगजागृतीद्वारे स्त्रीमुक्तीसाठी सामाजिक बंडखोरीचे निशाण उंचाविणाऱ्या सावित्रीबाईंचे कार्य कृतिशील समाज सुधारक म्हणून दर्शन घडविणारे आहे.

Smt. K. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
AKOLA

एकोणिसाव्या शतकात स्त्रियांची स्थिती सुधारण्यासाठी, सामाजिक बदल घडवून आणण्यासाठी समाजसुधारकांनी आपले मोलाचे योगदान दिले. राजाराम मोहनरॉय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, न्या. रानडे, म.धोंडो केशव कर्वे, गो.ग. आगरकर, पंडीता रमाबाई व म. फुले व सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य विशेष उल्लेखनीय आहे. त्यापैकी सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य स्त्रीशिक्षणाबरोबर स्त्रियांच्या सामाजिक प्रगतीसाठीचे कार्य महत्त्वाचे आहे. त्याकाळी समाजात अनिष्ट प्रथांनी स्त्रियांचा कोंडमारा होत होता. नैसर्गिक आपत्तीला तोंड देताना सामाजिक आपत्तीच्या वेदना असाहाय्यपणे सहन करणारी अबला नारी अबोल होती. त्याकाळात बालविवाहाची पध्दत होती साथीच्या रोगाने थैमान घातले तर असंख्य बालिका विधवा होत असत त्यांना बालवयात वैधव्य येई. लग्न म्हणजे काय ? कळण्यापूर्वी विधवांचे जीवन वाट्याला आलेल्या मुली शापदग्ध होऊन कसेतरी जीवन कंठत होत्या. त्यांना धार्मिक कार्यक्रमात व सामाजिक कार्यक्रमात सहभाग घेता येत नव्हता एवढेच नव्हे तर त्यांची अवहेलना इतकी होत असे की त्यांचे तोंड पाहणे म्हणजे शापच, या अश आपली कोणतीही चूक नसताना निमूटपणे जीवन कंठणाऱ्या बालिकेची, नारीची वेदना म. फुले व सावित्रीबाई फुले यांना अस्वस्थ करू लागली. आणि त्यातूनच त्यांनी विधवांचे पुर्नविवाहन करावेत यासाठी प्रयत्न केले व १८६४ साली पाहिला पुर्नविवाह एका विधवेचा करून आणला.

एकोणिसाव्या शतकात आणखीन क प्रथा रुढ होती ती म्हणजे केशवपन. स्त्रीयांच्या पतीनिधनानंतर त्यांच्या सौंदर्याचा एक दागिना असलेला तिचा केशसंभार कापून टाकायचा. तिच्या डोक्यावरील केस काढल्यामुळे ती विद्रुप दिसत असे. पुरुषप्रधान संस्कृतीत नारीची ही केवढी अवहेलना. लहान वयात विधवा झाली तरी तिचे केशवपन केले जाई. हे म. फुले व सावित्रीबाई फुले यांनासहन झाले नाही. असे करणे अयोग्य आह. स्त्रीयांचा हा अपमान त्यांना सहन झाला नाही म्हणून त्यांनी सर्व नाभिकांना समजावून सांगितले, त्यांनाही म. फुलेंचे विचार पटले व केवशवपनाच्या विरोधात नाभिकांचा संप घडवून आणला. समाजपरिवर्तनासाठी झालेला हा महत्वपूर्ण संप आहे.

इतर सामाजिक कार्यातील सहभाग

१९ व्या शतकातील बालविधवांच्या बाबतीत रुढ असलेली केशवपनाची प्रथा अमानवीय असल्याच्या भावनेतून ज्योतिबांनी त्याविरुध्द सुरु केलेल्या आंदोलनात तर त्यांनी सक्रीय सहभाग घेतला. २८ जानेवारी १८५३ मध्ये ज्योतिबांनी सावित्रीबाईंच्या मदतीने बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना आपल्या राहत्या घरी केली. या गृहात त्यांनी दाईपण स्वीकारुन अनेक विधवा स्त्रियांची सुटका करुन त्यांच्या मुलांचा सांभाळ केला. काशीबाई या विधवेच्या मुलाला त्यांनी दत्तक घेऊन पुत्रवत प्रेम दिले. यशवंतला डॉक्टर केले. रुढी परंपरेच्या चाकोरीत वाटचाल करणाऱ्या समाजाचे अंग असूनही त्या समाजात मोठ्या धैर्याने अनाथांच्या माऊली झाल्या. ज्योतिबांच्या विधवा पुर्नविवाहाच्या कार्यातही त्यांनी मोलाचे सहकार्य केले.

२४ सप्टेंबर १८७३ साली स्थापन झालेल्या सत्यशोधक समाजाच्या कार्यात त्यांनी महात्मा ज्योतिबा फुले यांना सहकार्य केले. समाजाच्या कार्यकर्त्यांना त्या आपल्या घरातील व्यक्तीप्रमाणे वागवत. ज्योतिबांचे मते व विचार त्यांच्या मनावर पक्के ठसले होते. १८७६ व १८९६ च्या दुष्काळाच्या वेळी ज्योतिबांच्या बरोबरीने त्यांनी दुष्काळ निवारणाचे कार्य केले.

सावित्रीबाईंनी ज्योतिरावांना अखेरपर्यंत समरसतेने व सातत्याने साथ दिली. परंतु समाजपरिवर्तनाच्या कार्यात त्या केवळ त्यांची सावली होऊन राहिल्या नाहीत. त्यांचे व्यक्तित्व ज्योतिरावांच्या व्यक्तिमत्वाशी संवादी असले, तरी स्वतंत्र होते. त्यांचे विचार त्यांनी डोळसपणे ग्रहण केलेले होते. त्यांची तत्त्वप्रणाली त्यांनी तत्परतेने आत्मसात केली होती. सावित्रीबाईंच्या

Smt. ... Patil Social Work College, College Code 225, Akola

Scanned with OKEN Scanner

चरित्रात त्यांची कार्यनिष्ठा व नीतीधैर्य यांची ग्वाही देणारे कितीतरी प्रसंग आढळून येतात. सनातनी लोकांनी कितीही अडथळे आणले, तरी शेवटी आपल्या तत्त्वाचाच विजय होणार याबद्दल त्यांना शंका नव्हती.

सारांश

सावित्रीबाई ज्योतिबा फुल्यांप्रमाणे एक प्रतिभासंपन्न साहित्यीक होत्या. सावित्रीबाईंचा पहिला काव्यसंग्रह १८५४ मध्ये प्रसिध्द झाला, तो म्हणजे काव्यफुले या संग्रहात त्यांनी प्रांरभी शंकराचे स्तोत्र लिहिले. त्यानंतर आपले जन्मगाव, निसर्गसौंदर्य वर्णन करणाऱ्या कविता लिहिल्या. त्यांच्या कवितेतील रचना आणि भावसौंदर्य प्रस्थापित कवीच्या तोडीचे आहे. निसर्गवर्णनाबरोबरच त्यांच्या लिखाणात शुद्रातिशुद्रांचे जीवन आणि स्त्रियांची अवहेलना, अन्याय यांचे प्रभावी व मार्मिक चित्रण आढळते.

विचारप्रवर्तक निबंध हा निबंधसंग्रहही त्यांच्या साहित्यिक कार्याचाच एक भाग होय. काव्यलेखन, निबंधलेखन, पत्रलेखन गद्यरचना यासारख्या विविध साहित्यप्रकारांतून सावित्रीबाईंच्या प्रतिभेची प्रचिती येते.

ज्योतिबांच्या मृत्युनंतर १८९७ मध्ये महाराष्ट्रात प्लेगची साथ सुरु झाली व त्याच्या साथीने शेकडो माणसे मृत्यूमखी पडण्यास सुरुवात झाली हाती. जनसामान्यांना वाचविण्यासाठी सावित्रीबाई पुढे झाल्या. सावित्रीबाई प्लेग झालेल्या अनाथ बालकांना वाचविण्यासाठी झटत असत. त्यांना प्लेगचा प्रादुर्भाव झाला. त्यातच त्यांचा मृत्यू १० मार्च १८९७ रोजी झाला.

सावित्रीबाई त्यांच्या मृत्युनंतर त्यांच्या कार्याच्या रुपाने आजही अमर आहेत. अत्यंत धीरोदात्तपणे स्त्री शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवणाऱ्या सावित्रीबाईंनी स्वत: सामाजिक छळ सोसून क्रांतीचे पहिले पाऊल उचलले. स्त्रियांसाठी यशाची अनेक शिखरे पादाक्रांत करण्यासाठी विरोधकांच्या प्रखर विरोधाला न जुमानता अत्यंत बुध्दीने, जिद्दीने, कष्टाने व सहृदयाने त्यांनी आपले कार्य पार पाडले.

ज्योतिबांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या इच्छेप्रमाणे सावित्रीबाईंनी सत्यशोधक समाजाची धुरा यशस्वीपणे सांभाळली व कार्य पुढे चालू ठेवले.

संदर्भ सुची

१) सामाजिक आदोलने, गुरुनाथ नाडगोंडे, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे.

२) महाराष्ट्रातील समाजसुधारक व थोर भारतीय विचारवंत, धनंजय गभने, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर.

३) महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, संत, साहित्यीक आणि थोर भारतीय विचारवंत, व्ही.एन. स्वामी, विद्याभारती प्रकाशन.

४) चाकोरीबाहेरच्या धाडसी स्त्रिया, श.गो. कोलारकर, मंगेश प्रकाशन, नागपूर.

५) सावित्रीबाई फुले, वैशाली अनिल अघोर, विद्याभारती प्रकाशन.

Smt. P.D. Patil Social Work College Khadki, AKOLA
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERN!TION!L RESE!RCH FELLOWS !SSOCI!TION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

March -2019

SPECIAL ISSUE-CLXIX (A)

EMERGING TRENDS IN HUMANITIES & COMMERCE

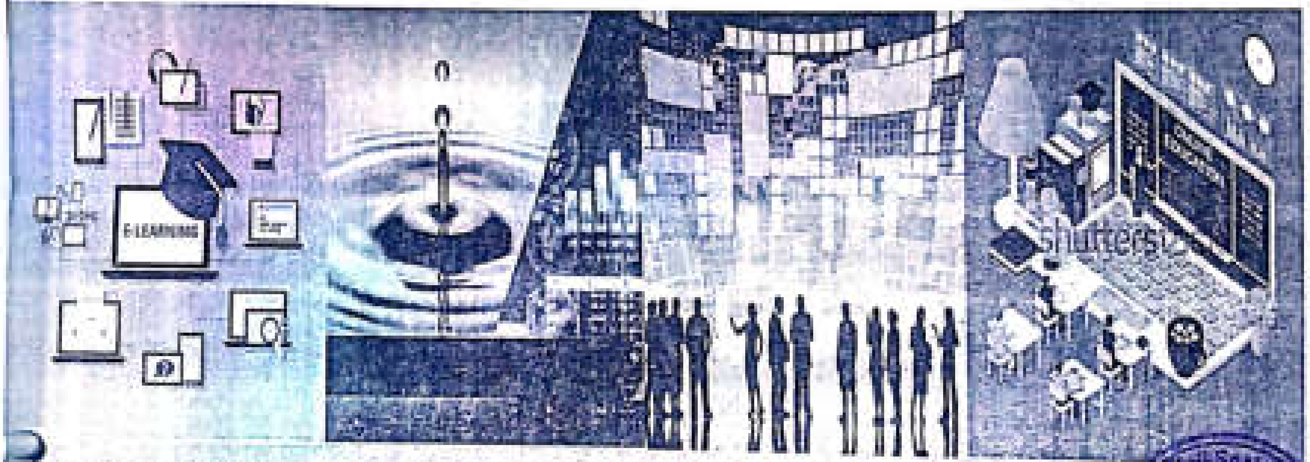

Executive Editor:
Prof. Virag S. Gawande
Director,
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Guest Editor
Dr.Dipak N. Raut
Principal
Sarswati Kala Mahavidyalaya,
Dahihanda, Dist -Akola [M.S.]

Chief Editor
Mr. Dhanraj T. Dhangar
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

ISSN : 2348-7143
March 2019

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	जवाहरलाल नेहरूंचा आर्थिक दृष्टीकोन	महाजन संजय बापूराव	10
2	अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील पुरुषांच्या शैक्षणिक स्तराचा तुलनात्मक अभ्यास	डॉ. अशोक सातेकर	20
3	परराष्ट्रीय धोरण व डॉ. आंबेडकर	प्रा. मनिषा वाहाणे	26
4	स्वदेशी संघटनाची जागतिक पार्श्वभूमी	प्रा. कमलेश पानकर	32
5	भारतातील कौटुंबिक समस्या–कौटुंबिक अत्याचार	प्रा. विशाखा पानकर	37
6	भारतातील काळा पैसा अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	डॉ. एन बी मजुरकी	45
7	स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून कायदा	डॉ. प्रभाकर देसाई / आरती भोसले	49
8	विजय तेंडुलकरांच्या नाटकातील आशय आणि आकृतिबंध	डॉ. भूमिका नं. वानखडे	56
9	मानवी अधिकार आणि एड्स		60
10	आदिवासी समोरच्या विविध समस्या	डॉ.कमल रविंद्र पोटदुखे.	64
11	वृध्दांच्या समस्या	शितल हरिश्चंद्र डहाके	68
12	स्त्री मानवाधिकार आणि स्त्री विकास	प्रा. डॉ. रावसाहेब ग. ढोके	73
13	संत तुकारामांचे समाज सुधारणावादी विचार	प्रा महेंद्र द. इंगळे	77
14	आज्ञापत्र – एक समीक्षात्मक विश्लेषण	डॉ. पंकज वानखडे	81
15	संपादक महात्मा गांधी यांचे हिंदुत्व	डॉ. शिवाजी जाधव	88
16	दहशतवादाचे बदलते स्वरूप आणि घ्यावयाची सावधगिरी	प्रा. डॉ. सुधाकर जाधव	93
17	राजर्षी शाहू महाराज यांचे आरक्षण चळवळीतील योगदान	प्रा. सुधीर नारायणराव देशमुख	99
18	साधनांच्या वापरामुळे स्त्रियांच्या आरोग्यावर होणारा परिणाम	सीमा. म. उपासनी (सौ. देशपांडे) / प्रा. डॉ. सुजाता व. सबाने	103
19	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे संसदीय लोकशाही संबंधी विचार	प्रा.सहाने रंजना	111
20	अन्नभेसळ व अन्नसुरक्षा कायदा	डॉ. धना चव्हाण	116

Scanned with OKEN Scanner

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) - 0.676 (2013)
Special Issue March 2019
UGC Approved No. 40705

स्त्री मानवाधिकार आणि स्त्री विकास

प्रा. डॉ. रावसाहेब श. ठोके
श्रीमती पी. डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी बु., ता. जि. अकोला

अधिकाराची संकल्पना –

मानव हा एक बुध्दिमान व विचार करु शकणारा प्राणी आहे. त्याला स्वतःचे स्वातंत्र्य व प्रतिष्ठ अबाधित ठेवण्याकरीता जन्माबरोबरच काही अधिकार प्राप्त झालेले असतात. मानव आपल्या बुध्दिचा वापर करुन, जीवनात नवनवीन शोध लावून जीवनमानात सतत बदल करण्यात व ते समृध्द करण्यात गुंतलेला असतो. अशा या मानव प्राण्याचे दैनं दिन जीवन सुकर व्हावे या दृष्टीने त्याला काही मूलभूत अधिकार 'हक्क' या स्वरुपात मिळणे आवश्यक आहे.

मानव म्हणून जगण्यासाठी आवश्यक, मानवाच्या नैसर्गिक अस्तित्वाशी संबंधित अशा सर्व अधिकारांना मानवाधिकार म्हणतात. प्रत्येकास आपले व्यक्तिमत्व विकसित करण्यासाठी, आपले व्यक्तिगत गुण, बुध्दिमत्ता व स्वत्व भावनेची जपणूक करण्यासाठी, तसेच आपल्या आत्मिक व इतर जीवनविषयक गरजा व निकडी पूर्ण करण्यासाठी मानवाधिकाराची आवश्यकता भासते.

अधोगती व दमना विरुध्द द्रोह करण्याच्या शेवटच्या मार्गाचा अवलंब करण्याची मानवावर पाळी येऊ नये म्हणून मानवीय परिवाराच्या सर्व घटकांना त्यांच्या जीवनाशी निगडीत अशा सर्व अधिकाराचा अवलंब करणे आवश्यक ठरते. सन १९४५ मध्ये जागतिक पातळीवर संयुक्त राष्ट्र संघाची स्थापना झाल्यावर मानवाधिकारांना सार्थक स्वरुप मिळाले.

संयुक्त राष्ट्रसंघाने मानवाच्या मूलभूत अधिकारामध्ये मानवाच्या प्रतिष्ठ व मूल्यतत्वांमध्ये आणि सर्व महिला, पुरुष व बालके, लहान, मोठे सर्वांसाठीच्या समान अधिकारांच्या तत्वामध्ये निष्ठ व्यक्त केली. मानवाधिकारांची अंमलबजावणी करणाऱ्या जगातील ज्या निरनिराळ्या प्रतिनिधीक संघटना आहेत, त्यांच्या आचार संहितांमध्ये अशा प्रकारांच्या मानवाधिकाराचा समावेश प्रामुख्याने करण्यात आला.

या विविध संघटना प्रामुख्याने दोन प्रकारच्या आहेत (१) प्रचलित नागरी व राजकीय हक्कांशी संघटना (२) नवविकसित आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक हक्कांशी संबंधित संघटना

मानवाधिकाराच्या संकल्पनेचा उगम –

मानवाधिकाराच्या संकल्पनेचा उगम केव्हा झाला, हे स्पष्ट नाही. संशोधकाच्या मते, ही संकल्पना ग्रीक देशाच्या पुरातन काळात अस्तित्वात होती; हे एका ग्रीक नाटकातील संवादातून स्पष्ट होते. त्या नाटकातील नायिकेच्या भावाने तेथील राजाविरुध्द विद्रोह केल्यावर त्याची हत्या करण्यात आली व त्यानंतर त्याच्यावर अंत्यसंस्कार करण्यावर राजाने बंदी घातली. परंतु त्या नायिकेने राजाचा हुकूम डावलून आपल्या भावावर अंत्यसंस्कार केल्यावर तिला अटक करण्यात आली तेव्हा, ती म्हणाली की, 'नियतीच्या अलिखित व कायम नियमांना अनुसरुनच तीने हे कामे केले', तेव्हा राजाची हतप्रभ झाला.

तत्वज्ञानी लोकांच्या मते मानवाच्या नैसर्गिक हक्काच्या संकल्पनेचा विकास निराशा तत्ववाद्यांनी केला. त्यांच्या मते मानवाधिकार म्हणजे, मानव या नात्याने प्रत्येक मानवाला असलेला नैसर्गिक अधिकार. निराशा वा निराशावादी (स्टॉईक) तत्ववाद्यांच्या मते मानवाधिकार वैश्विक स्वरुपाचे आहेत आणि जे जगातील कोणत्याही ठिकाणी कोणत्याही व्यक्तीला लागू होतात.

मध्ययुगात रोमन साम्राज्यातील बुध्दीवंत तत्ववाद्यांनी त्या नैसर्गिक न्याय तत्वावर अधिक भर दिला [illegible] तिकांवर आधारीत असतात. पण त्यांनी ॲरिस्टॉटल प्रमाणेच गुलामी प्रथेच्या अस्तित्वास योग्य ठरविले. ज्यातून मेडिव्हल कायदा तत्वाची निर्मिती झाली. त्यात साम्राज्याच्या सार्वभौमतेच्या तत्वाच्या विकासाला मानवी गुणाच्या

P.D. Patil Social Work College, College Code 225, AKOLA
Scanned with OKEN Scanner

आदराच्या विकासापेक्षा अधिक महत्व देण्यात आले. या तत्वामुळे पुढे मानवाधिकारांना आंतरराष्ट्रीय संरक्षण देण्यात अडथळे आलेत.

१६ व्या शतकात विकसीत झालेल्या नैसर्गिक न्याय संकल्पनेमुळे सुध्दा मानवाधिकारांच्या संकल्पनेला खीळ बसली. याच काळात चर्चच्या सार्वभौमतेला आव्हान देण्यात आले, ज्यामुळे धर्मावरील अंधश्रध्दा कमी होऊ लागली व सारासार विचार आणि धार्मिकतेने परिपूर्ण नैसर्गिक अधिकाराच्या गरजेला महत्व आले. सामाजिक अनुबंधाच्या तत्वांचाही चर्चच्या सार्वभौमतेवर परिणाम होऊ लागला. सामाजिक अनुबंध तत्व बहुतांशी नैसर्गिक न्यायाच्या तत्वाशीच निगडीत आहे आणि त्यास १६ व्या व १७ व्या शतकामध्ये लोकप्रियता लाभली.

भारतात महिला विकासाचे स्वप्न पाहणाऱ्या आणि ते स्वप्न सत्यात उतरविण्यासाठी धडपड करणाऱ्या व्यक्तींची यादी फार मोठी आहे. परंतु यात प्रामुख्याने पंडिता रमाबाई, महात्मा गांधी व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा उल्लेख विशेषत्वाने करावा लागेल. पंडिता रमाबाईंनी भारताच्या सीमा ओलांडत हिंदू स्त्रियांच्या स्थितीची कैफियत परदेशात मांडली आणि त्याबद्दल जागतिक लोकमत घडविण्याचा प्रयत्न केला तर महात्मा गांधींच्या उदारमतवादी दृष्टीकोनामुळे राजकारणामध्ये व स्वातंत्र्याच्या राष्ट्रीय आंदोलनात स्त्रीया मोठ्या प्रमाणात सहभागी झाल्या. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलित स्त्रीयात आत्मभान तर जागृत केलेच पण संपूर्ण स्त्री जातील गुलाम बनविणाऱ्या मनुस्मृतीचे दहन त्यांनी केले. त्यासोबतच भारतीय संविधानाच्या निर्मितीप्रसंगी स्त्री-पुरुष समतेचा विचार त्यांनी संविधानात समर्थपणे उधृत केला. याशिवाय ते कायदामंत्री असतांना हिंदू स्त्रियांना अनेक अधिकार प्रदान करणारे 'हिंदू कोड बील' तयार केले. हे विधेयक सादर करण्यास विरोध केला. परिणामस्वरुप बाबासाहेबांनी आपल्या पदाचा राजीनामा दिला. महिला विकासासाठी प्रयत्नशील असणाऱ्या प्रबोधन चळवळी आणि वैचारिक मांडणी यामुळे भारतात महिला विकासाला बळ प्राप्त होऊ शकले. तद्वतच ब्रिटीश सरकारने महिलांच्या विकासाला साह्यभूत होतील, असे अनेक कायदे करुन प्रधानिकदृष्ट्या महिलांची बाजू भक्कम केली. प्रतिगामी समाज मानसिकतेला न जुमानता महिला विकासासाठी कायदे करण्याची इच्छाशक्ती ब्रिटीशांकडे होती म्हणून तर काही प्रमाणात आपल्या रुढीप्रिय समाजात महिलांना गुलामीतून मुक्ती मिळाली मिळाली. ब्रिटीशांनी केलेले अनेक कायदे आजसुध्दा अंमलात आहेत. म्हणून भारतीय महिलांच्या विकासात स्वकियांसोबत परकियांची मदत मोलाची मानावी लागते. सामाजिक सुधारणा आंदोलनाने महिला विकासाच्या अनेक पैलूंना तर सादर केलेच पण महिला विकासासाठी प्रयासाचा प्रारंभी याच आंदोलनाच्या काळात झाला. याशिवाय स्त्री शिक्षणाला चालना, महिलांना कायदेशीर अधिकार, संसूचन क्रांती व नागरीकरणाचा महिलांच्या जीवनावर झालेला सकारात्मक परिणाम यामुळे महिला विकासाला प्रेरणा मिळाली.

महिला विकासाची वैचारिक मांडणी करण्यासाठी जागतिक पातळीवर जे आंदोलन उदयाला आले होते, त्या आंदोलनातूनच 'स्त्रीवाद' जन्माला आला. स्त्रीवादाची मांडणी करणाऱ्या प्रमुख विचारवंत म्हणून सिमोन-दि-बोव्हा यांचा उल्लेख केला जातो. त्यांनी लिहिलेल्या 'दि सेकंड सेक्स' या ग्रंथातून त्यांनी महिलांचे मागासलेपणा कशात आहे, याचा शोध घेतला आहे. त्या म्हणतात, " स्त्री ही स्त्री म्हणून जन्माला येत नाही, ती तशी घडविली जाते. तिच्या मागासलेपणाचे, शोषणाचे हचे कारण आहे." स्त्रीला समाजव्यवस्थेने जे मूल्य चिकटविले आहे त्यातूनच तिची दडपणूक झालेली आहे. म्हणून जोपर्यंत स्त्रियांच्या शारीरिक भिन्नतेला आपण दिलेले अर्थ व मूल्य काढले जाणार नाहीत, तोपर्यंत तिचे मागासलेपण व शोषण संपणार नाही. सिमोन-दि-बोव्हा प्रमाणेच मेरी वॉल्स्टनक्राफ्ट यांनी 'दि विंडिकेशन ऑफ दि राईटस् ऑफ वुमेन' (१७९२), जॉन स्टुअर्ट मिलने 'दि सब्जेक्शन ऑफ वुमेन' (१८६९), मार्गारेट फुल्लर यांनी 'वुमेन द नाईनटिन्थ सेंच्युरी' (१८४५), व्हर्जिनिया उल्फच्या 'ए रुम ऑफ चन्स ओन' (१९११) या ग्रंथातून महिला विकासासाठीच्या विचाराची मांडणी झाली आहे. स्त्रीला एक 'सक्षम माणूस' म्हणून जीवन जगण्याचा हक्क मिळाला पाहिजे, यासाठी स्त्रीवादी चळवळ व स्त्रीवादाने सातत्याने भूमिका मांडली आहे परंतु

Smt. P.K. Patil Social Work College, College Code 225

परिपूर्णपणे महिलेला आजही समाज जीवनात एक सक्षम माणूस म्हणून वावरण्याचा व जीवन जगण्याचा अधिकार दिला जात नाही. त्यामुळे महिला विकास हे सदैवच एक दुर्लक्षितच स्वप्न राहिले आहे.

स्त्री चळवळीचे स्वरूप –

१९७५ नंतर भारतात महिलांवर होणारे अत्याचार त्यांचे समाजातील स्थिती अधिक अधोरेखित होवू लागली व धर्म, परंपरा, रीती रिवाज आणि सामाजिक संरचनेच्या नावाखाली स्त्रीयांवर होणारा अत्याचार या चळवळीच्या माध्यमातून समाजापुढे येवू लागला. हुंडाबळी व बलात्कार, नवऱ्याने सोडून दिलेल्या महिला अशा अनेक विविध प्रश्नांतून स्त्री पुरुष विषमतेची चर्चा होवू लागली.

स्त्री चळवळीतून स्त्रीयांवर होणारे अत्याचार व शोषण समाजापुढे येऊ लागले. स्त्री आणि पुरुष यातील भेद व धर्मसत्तेचे राजकारण यावर व्यापक विचार होवू लागला.

स्त्री ही समाजाचा अविभाज्य घटक आहे. पुरुषांप्रमाणेच तिला समान हक्क व अधिकार आहेत. ते अधिकार तिला उपभोगण्यासाठी तिचे संरक्षण तिचे शिक्षण व तिचे माणूसपणा यांचा राजकीय परिस्थितीतून विचार व्हावयास हवा. अशी मांडणी स्त्री चळवळ करू लागली.

'माणूस म्हणून जगण्यासाठी तिच्या भोवती आवळलेल्या बेड्या ह्या काढून टाकल्या पाहिजे व त्यासाठी काही विशिष्ट कायद्याची निर्मिती झाली पाहिजेत व त्यासाठी काही विशिष्ट कायद्याची निर्मिती झाली पाहिजे याची जाणवी स्त्री चळवळींना झाली. सामाजिक परिवर्तनात विषमता निर्मूलन व स्त्री पुरुष समानता या दोन गोष्टींवर अधिक भर आहे. १९७५ ते १९८५ या काळात स्त्री चळवळींना अनेक प्रश्न उचलून धरले.

स्त्री अभ्यास प्रारंभ आणि विकास –

स्त्री अभ्यास या विषयाच्या उगमाशी अनेक प्रश्न आहेत. स्त्रीला केंद्रीभूत मानून केला जाणारा अशा प्रकारचा अभ्यास हा केवळ आपल्या देशापुरताच मर्यादित नाही तर आज तो सर्व जगभर सुरु झालेला आहे. या अभ्यासाची सुरुवात प्रथम पाश्चिमात्य देशात, विशेषतः अमेरिकेत झाली आणि तेथून हा विषय विकसनशील देशांमध्येही येवून पोहचला. मात्र या विषयाबाबत पाश्चिमात्य देशात थोडेच साधर्म्य आढळते तर विकसनशील देशांमध्ये या विषयाचे स्वरुप त्यातील संकल्पना, व्याप्ती आणि हेतू याबाबत बरीच भिन्नता आहे.

गेली अनेक वर्षे अनेक अभ्यासविषयांमधील मुद्दे, घटना, संदर्भ, परिस्थिती हे स्त्रियांच्या दृष्टीकोनातून तपासून घेण्याच्या आवश्यकतेकडे आपल्या शिक्षण प्रणालीचे दुर्लक्षच झालेले होते. १९७० च्या आसपास मात्र स्त्रियांशी संबंधित असलेल्या विषयांना, मुद्दांना प्राधान्य मिळू लागले. समाजामध्ये एखादी समस्या जेव्हा उग्र स्वरुप धारण करु लागते तेव्हा त्या समस्येचे योग्य असे विश्लेषण होण्याची आवश्यकता भासू लागते. उदा. दारिद्र्याची समस्या जेव्हा खूपच गंभीर होत गेली तेव्हा अर्थशास्त्रज्ञांना या समस्येच्या मुळाशी असलेल्या कारणांचा शोध घेण्याची, या प्रश्नाच्या संदर्भातल्या वेगवेगळ्या पैलूंचा अभ्यास करण्याची गरज वाटू लागली. आणि समस्येच्या निराकरणासाठी उपायही शोधले गेले. हिंसा आणि पर्यावरण या समस्यांबाबतही असेच घडले. १९६० च्या सुमारास पाश्चात्य देशांमध्ये रोजगार, शिक्षण, राजनीती आणि न्याय अशा सर्वच क्षेत्रामध्ये स्त्रियांनी आपली कर्तबगारी सिध्द केली होती. त्यामुळेही स्त्री पुरुष विषमतेची ही समस्या अधिक बिकट बनली. स्त्रियांचा वैवाहिक जीवनाबाबदलचा अनुभवही काही वेगळा नव्हता. तेव्हाही स्त्रियांना आपण दुय्यम आहोत, शोषित आहोत असेच अनुभवास येत होते. प्रसारमाध्यमासाठी तर स्त्री म्हणजे विकाऊ वस्तू होती. स्त्रीची किंमत एक उपभोग्य वस्तू म्हणून केली जात होती. या क्षेत्रातही तिचे नेहमीच शोषण होत राहिले.

— विसाव्या शतकाच्या शेवटी जागतिक स्तरावर स्त्रियांच्या समस्यांकडे लक्ष वेधण्यात आले. स्त्रीवाद या नावाने एक नवीन विचारप्रवाह आणि चळवळ पुढे आली. पाश्चिमात्य देशात सुरु झालेली ही वैचारिक लाट भारतासारख्या देशातही पोहोचली. स्त्रीला देवीसमान मानणाऱ्या भारतीय संस्कृतीत स्त्रियांचे परंपरागत समाजातील स्थान कसा स्वरुपाचे होते, त्यात कोणते बदल झाले, स्त्रीच्या समस्या कोणत्या या गोष्टींकडे अभ्यासकांचे व सामाजिक

कार्यकर्त्यांचे लक्ष गेले. म. फुले, डॉ. आंबेडकर, डॉ. आगरकर इत्यादींनी केलेल्या प्रयत्नांकडे पुन्हा नव्याने पाहण्याची गरज भासू लागली. या सर्व घडामोडींचा तसेच त्यांच्या फलश्रुतीचा मागोवा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

भारत देशात एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे ५० प्रतिशत स्त्रिया आहेत. भारताचे संविधान मूलभूत हक्कांच्या दृष्टीने स्त्रीपुरुष समानता मान्य करते. परंतु प्रत्यक्षात स्त्री जीवन विषयक अभ्यासकांना स्त्रीयांच्या समस्या आजच्या आधुनिक जगात कमी होण्याऐवजी वाढत असल्याच्या जाणवतात. अशिक्षित असो की सुशिक्षित, अनेक स्त्रिया सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक दृष्ट्या पीडित असल्याचे त्यामुळेच जाणवते. मानवाधिकार असतांना या स्त्रियांच्या अधिकाराला दडपून टाकण्याचा जो प्रयत्न केला जात आहे, त्याचे नेमके काय कारण शोधून काढणे आवश्यक वाटले. मानव म्हणून जगण्याला स्त्रीला पूर्ण अधिकार मिळावा म्हणून स्त्रियांचे मानवाधिकार आणि पीडित स्त्रियांच्या समस्यांचा अभ्यास हे एक महत्वाचे पाऊल होय.

प्राचीन काळापासून स्त्री जीवनावर खूप वाङ्मय लिहिले गेले आहे. त्यामधून तिच्या जीवनाबद्दल बरेचदा हेटाळणीचा दृष्टिकोन दिसून येतो. काही ठिकाणी त्यांना विनोदाचा विषय बनविलेले आहे तर काही प्रसंगी निराशमय वर्णन केलेले आढळून येते. स्त्रीबद्दलचे वास्तव काय आहे! त्यांचं जगणं, धडपडणं, आशा-आकांक्षा, सुख दुःखे, परंपरा, शक्ती आणि दुर्बलस्थाने या सर्वांची नोंद पूर्वेतिहासात घेतल्यास बराचसा इतिहास पुरुषांनीच लिहिल्यामुळे स्त्रीबद्दल अंधश्रध्दा, भ्रामक कथा, परिकथा अधिक आढळतात. हजारो वर्षांपासून स्त्री-पुरुष असमानता का बरे मूळ धरून आहे? अशाप्रकारे प्रश्न मानवी इतिहासात ध्वनित होतात. केवळ बाह्य परिस्थितीमधून नसून, सामाजिक संरचना समाजा'ला पायाभूत असणारी गृहितके यामधूनच हे प्रश्न उभे राहिले असावेत असे दिसते.

प्रत्येक संस्कृतीमधील स्त्रीची परिस्थिती भिन्न होती. त्यामुळे तिच्याकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन आणि तिचे मूल्यमापनाचे माप हे वेगवेगळे आढळून येते आदिवासींच्या काळातील अर्थकारणापासून ग्रामीण समाजात चालणाऱ्या शेतीव्यवसायापर्यंत आणि तेथून आधुनिक औद्योगिक समाजापर्यंत स्त्रीविषयक दृष्टीकोनातून अनेक बदल झालेले आढळून येतात

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात मानववंशशास्त्रज्ञांनी स्त्री जीवनावर वेगळ्या पध्दतीने प्रकाश टाकला व स्त्री-पुरुषांच्या सांस्कृतिक अभ्यास अभ्यासाला गती आली आणि स्त्रीचे जीवन व तिचे समाजातील स्थान जाणून घेण्याचा अनेक समाजकार्यकर्त्यांनी प्रयत्न सुरु केला.

संदर्भ :

१) भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकार, डॉ. स्मिता मेहेत्रे.
२) स्त्री : आत्मभान ते सबलीकरण – एक प्रवास
३) महिला सबलीकरण स्वरुप व समस्या, डॉ. शुभांगी गोटे-गव्हाणे
४) महिला कल्याण आणि विकास, प्रा. सौ. माधवी कवि
५) महिला विकास प्रश्न-पैलू-प्रयास, डॉ. राजशेखर सोलापुरे

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

SILVER JUBILEE YEAR 2018-19

BHAGINI MANDAL CHOPDA'S

COLLEGE OF SOCIAL WORK, CHOPDA DIST. JALGAON

Multidisciplinary One Day International Conference

on

Education and Opportunities

Sponsored by

Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon

Certificate

This is to certify that Mr/Mrs./Miss/Dr. ....रावसाहेब एस. ठोके..........

of [illegible] has participated in the One Day Multidisciplinary International Conference on Education and Opportunities Sponsored by Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon and organized by College of Social Work, Chopda, On Saturday 9th March 2019. He/she has presented paper entitled ....[illegible].................. or participated in the conference.

Mr.Shailesh Patil Co-coordinator	Mr.Ashish S. Gujrathi Co-ordinator	Mr. Anant V. Deshmukh Co-ordinator IQAC	Dr. I.M.Saundankar Principal

International Conference 2019

P.D. Patil Social Work College ... College Code 225

- GUEST EDITOR -
Prin. Dr. Ishwar M. Saundankar

- CHIEF EDITOR -
Dr. Dhanraj T. Dhangar

- EXECUTIVE EDITORS -
Mr. Ashish S. Gujarathi
Mr. Anant V. Deshmukh | Mr. Shailesh B. Patil

Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor – 6.261 | Special Issue - 161 | March 2019 | ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY
UGC Approved Journal
Multidisciplinary International E-research Journal

Education and Opportunities

- GUEST EDITOR -
Prin. Dr. Ishwar M. Saundankar

- CHIEF EDITOR -
Dr. Dhanraj T. Dhangar

- EXECUTIVE EDITORS -
Mr. Ashish S. Gujarathi
Mr. Anant V. Deshmukh | Mr. Shailesh B. Patil

Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143 March 2019
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 161 : Education and Opportunities

शिक्षणक्षेत्रात कृषी शिक्षणाची गरज १६७
प्रा. डॉ. बळीराम परशराम अवचार
आधुनिक अभ्यासक्रम आणि सामाजिक अपेक्षा १६९
प्रा. अरुण अवचितराव पाटील
उच्च शिक्षण व दुर्बल घटका विषयीचे बदलते शैक्षणिक धोरण १७१
प्रा. कु. जयश्री पं. काळे
भारतातील उच्च शिक्षण व राष्ट्रीय सुरक्षेच्या समस्या आणि उपाययोजना १७३
प्रा. जितेंद्र आनंदा माळी
उच्च शिक्षण आणि उद्योजकता १७६
प्रा. पंढरी रामभाऊ गोरे
८. उच्च शिक्षणातील वंचित, दलित बहुजनांची सद्यस्थिती १७९
प्रा.डॉ. दिलीप तुकाराम कदम
९. 'भारतातील उच्च शिक्षणात ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र या विषयाचे महत्व' १८१
प्रा. श्रीमती कल्पना शामराव सोनवणे
१०. मानव संसाधन विकासात उच्च शिक्षणाची भूमिका १८४
प्रा.रमेश आसाराम बाप
७१. शिक्षण व शिक्षणासंबंधीच्या संकल्पना १८६
प्रा. अतुल पु. राऊत
७२. समाजकार्य शिक्षण आणि संधीची उपलब्धता १८९
प्रा. डॉ. राहुल बसवंतराव निकम
७३. उच्च शिक्षण आणि उद्योजकता १९२
प्रा. वसंत राठोड
७४. भारतातील बदलती सामाजीक परिस्थिती व पुरुषांवरील कौटुंबीक हिंसाचार, एक गुणात्मक अध्ययन १९५
डॉ. श्री. विष्णु रामदास गुंजाळ, श्रीमती. रत्नप्रभा राजेंद्र पोतदार
७५. शिक्षणाची संधी व पंचायतराज क्षेत्रविस्तार कायदा १९९६ आणि आदिवासींचे स्वशासन १९८
डॉ. भिमराव मेश्राम, प्रा. आर. एस. मडावी
७६. शिक्षण आणि संधी २०१
प्रा. मनिषा किर्तने
७७. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर: शिक्षणाविषयक दृष्टीकोण २०३
प्रा.डॉ. लोकेश बी. नंदेश्वर
७८. महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षणाची खडतर वाटचाल २०५
प्रा. डॉ. रावसाहेब श. ठोके
७९. वर्तमान शिक्षण व्यवस्था – एक चिंतन २०८
युवराज रूपरावजी खोडस्कर
८०. उच्च शिक्षणाचे आंतरराष्ट्रीयकरण २०९
प्रा. विजय वानखेडे
८१. शिक्षणामुळे व्यक्तीत होणारे परिवर्तन २१२
प्रा. दिपाली देशमुख
८२. भारतात व्यावसायिक समाजकार्य शिक्षणाची सद्यस्थिती व रोजगाराच्या संधी २१४
प्रा.अस्मिता धनवंत सरवैया
८३. उच्च शिक्षण : काल आज आणि उद्या २१७
डॉ. प्रल्हाद एस. धोटे, प्रा. दिपक बी. उईके
८४. माहीती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या आधारे उच्चशिक्षणातीलसंधी २२०
प्रा. श्रीमती शोभना रविराज कोळी
८५. भारतीय शिक्षण संधी व आव्हाने एक अध्ययन २२२
प्रा. श्वेता विनोद वैद्य

Smt. R.D. Patil Social Work College Khadki, AKOLA
College Code 225

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 161 : Education and Opportunities
ISSN : 2348-7143
February 2019

महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षणाची खडतर वाटचाल

प्रा. डॉ. रावसाहेब श. ठोके
श्रीमती पी. डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय, खडकी बु., ता. जि. अकोला.

बदलत्या पध्दतीतील धोके :

शिक्षणाचे उदारीकरण आणि खाजगीकरण करताना मूल्यांचा ऱ्हास होणार नाही ना याची काळजी घेणे जरूरीचे आहे. उदा.

१) परदेशी विद्यापीठे आल्यावरही भारतीय शिक्षण संस्थांचे रक्षण व्हायला हवे.
२) परदेशी विद्यापीठांवर काही किमान बंधने असावीत.
३) भारतीय समाज-संस्कृतीला घातक अशी मूल्ये फोफावणार नाहीत ना अशी दक्षता घ्यावी लागेल.
४) सर्वसामान्य, गरीब भारतीय विद्यार्थ्यांचे कोणत्याही प्रकारे नुकसान होणार नाही. शिक्षण त्याच्या आवाक्यात राहील असे पाहायला हवे.
५) 'आहे रे' आणि 'नाही रे' मधील दरी अर्थकारणाप्रमाणे शिक्षण क्षेत्रातही वाढणार नाही ना याची काळजी घ्यावी लागेल.
६) थोड्या कालावधीचे एखादे शैक्षणिक मॉड्यूल किंवा प्रमाणपत्र अभ्यास चार भर देणे फायद्याचे आहे.
७) मनुष्यबळ विकास मंत्रालय आणि युजीसीसारख्या संस्थांनी लालफितीचा कारभार करून भारतीय शिक्षण किंवा शिक्षण संस्थांच्या निर्यातीचा प्रस्ताव बाबूगिरीमध्ये जखडून ठेवू नये.
८) 'मुक्तद्वार धोरण' (निर्यातबंदी) स्वीकारल्याशिवाय केंब्रिज-ऑक्सफर्ड, हॉवर्ड, स्टनफोर्डसारख्या जगद्विख्यात विद्यापीठांशी स्पर्धा करता येणार नाही.

व्यवसायभिमुख शिक्षण :

"Give a man a fish and you feed him for a day. Teach a man how to fish and you feed him for a lifetime" हा निकष लावला तर आजच्या शिक्षणपध्दतीची योग्यता किती आहे हे लक्षात येईल. शिक्षणाचा मूळ हेतू विद्यार्थ्याला-किंवा कोणत्याही व्यक्तीला 'सक्षम' बनवणे हा आहे. प्रत्येकाची क्षमता भिन्न असते. पण आपल्या क्षमतेचा विकास करणे प्रत्येकाला शिक्षणाने शक्य होते. माणसाच्या या क्षमतेचा उपयोग त्याच्या अन्न, वस्त्र आणि निवारा म्हणजे उदरनिर्वाह या प्राथमिक गरजांसाठी असला तरी त्याहीपलीकडे जाऊन आपल्या सामर्थ्याचा उपयोग समाजासाठी आणि राष्ट्रसाठीही करणे फार आवश्यक आहे.

भारतासारख्या संस्कृतीसंपन्न देशात शिक्षणाची फार मोठी परंपरा आहे. गुरुकुल पध्दतीमध्ये स्वतःच्या गरजा भागवण्याच्या पलीकडे अनेक हेतू होते. 'परित्राणाय साधुनाम् विनाशायचदुष्कृताम्' या उक्तीप्रमाणे आपल्या शिक्षणाचा उपयोग सज्जनांचे, त्यांच्या उत्तम विचारांचे संगोपन किंवा संवर्धन यासाठी करायला हवा. त्याचबरोबर दुष्टांचा आणि वाईट विचारांचा समूळ नाश करण्यासाठी आपल्या ज्ञानाचा उपयोग व्हायला हवा, ही भावना जोपासली जात होती. सध्याच्या शिक्षण पध्दतीमध्ये समाजाभिमुख नागरिक बनवण्यासाठी या सर्वांचा समावेश करणे आवश्यक आहे. याचाच अर्थ सध्याची शिक्षणपध्दती फक्त उदरनिर्वाहासाठी योग्य आहे की नाही एवढा संकुचित विचार न ठेवता एक उत्तम आणि सुजाण नागरिक घडवण्याच्या दृष्टीने शिक्षण पध्दतीमध्ये कसे बदल करता येतील याचा विचार करणे आवश्यक आहे.

विद्याविभूषित माणूस उदरनिर्वाहच काय पण जीवनातल्या कोणत्याही समस्येवर उपाय शोधू शकतो. म्हणूनच विद्या धनम् सर्व धनम् प्रधानम् असेही म्हटले जाते. जीवनातील विद्येचे महत्व एका सुभाषितात अगदी अचूकपणे विशद केले आहे.

"विद्या मित्रं प्रवासेषु, भार्या मित्रं गृहेषुच
व्याधितस्यौषधम् मित्रं धर्मो मित्रं मृतस्य चं"

जीवनातल्या प्रवासात विद्येसारखा दुसरा कोणताही उत्तम मित्र किंवा मार्गदर्शक नाही, हे मात्र खरे-

शिक्षण पध्दतीचे महत्व :

कोणतीही शिक्षण पध्दती ही माणसाचे आयुष्य सुकर करण्यासाठी योग्य असली पाहिजे. 'जे संधीचा फायदा घेऊ शकत नाहीत त्यांना परमेश्वरसुध्दा मदत करू शकत नाही' या चिनी म्हणीप्रमाणे शिक्षण पध्दती जर संधीचा वापर शिकवत नसेल तर त्यात आवश्यक ते बदल करणे जरूरीचे आहे. चार्लस् स्पिंडॉलने म्हटल्याप्रमाणे अशक्यप्राय परिस्थितीच्या रुपात आपल्या आयुष्यात एकापाठोपाठ एक संधी येत असतात. ओरिसन मारडेन तर त्याही पुढे जाऊ म्हणतो की, दुबळी माणसं संधी येण्याची वाट बघत बसतात, पण बुध्दिमान माणसं संधी निर्माण करतात' म्हणून संधी येण्याची वाट बघत बसत न बसता उपलब्ध परिस्थितीचा संधी निर्माण करण्यासाठी वापर करायला शिकविणारी शिक्षण पध्दती आता आवश्यक आहे.

आज सर्वसाधारणतः आपण जे पाहतो, त्याप्रमाणे शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर किमान बऱ्यापैकी नोकरी मिळवून आयुष्यात स्थिरस्थावर होण्याची प्रत्येक विद्यार्थ्याची माफक अपेक्षा असते. कारण सध्याचे शिक्षण हे बऱ्यापैकी पोटार्थी झाले आहे. आपल्या ज्ञानाच्या कक्षा वाढवून, स्वतंत्रपणे काही उद्योग/व्यवसाय करून त्याचा उपयोग आपल्याबरोबरच इतरांना कसा होईल याचा विचार विद्यार्थ्यांनी करण्याची गरज आहे. यालाच आपण उद्योगक्षमता म्हणू शकतो. शाळा कॉलेजेस आणि महाविद्यालयामध्ये दिले जाणारे शिक्षण केवळ पुस्तकी न राहता विद्यार्थ्यांना पुस्तकी ज्ञानाबरोबरच व्यवहारज्ञान कसे मिळेल हे पाहणे जरूरीचे आहे. यासाठी पुस्तकी ज्ञानाबरोबरच मुलांना व्यापार, व्यवहार आणि उद्योग शिकवणारे शिक्षक तयार व्हायला पाहिजेत.

सध्याच्या स्पर्धेच्या युगात [illegible], बारावी, पदवी परीक्षा उत्तीर्ण

Smt. P.D. Patil Social Work College Khadki Akola Code 225

होऊन भागत नाही. प्रत्येक क्षेत्रामध्ये 'स्पेशलायझेशन' आलेले आहे. त्यामुळे पदवी परीक्षेनंतरही 'बिझनिस स्कूल' ची वाट विद्यार्थ्यांना धरावी लागते. म्हणजे परत पुस्तके, परीक्षा आणि परसेंटेजची चढाओढ. एकविसाव्या शतकाला सामोरे जाताना पुस्तकीज्ञानाबरोबर परिस्थितीज्ञानाची सांगड घालून देणे आवश्यक आहे. परिस्थिती ज्ञान म्हणजे बाह्य जगाविषयी बरबरची माहिती न घेता, राजकीय, सामाजिक आणि मानसशास्त्रीय अंगांची माहिती करून देणे, यालाच आपण 'विस्डम ट्रेनिंग' किंवा 'समतोल शिक्षणपद्धती' असे म्हणू, जी आजची खरी गरज आहे.

शिक्षणासंबंधी राजकीय विचार :

अकराव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये मनुष्यबळ विकासाचा रोख काय असावा या संबंधी एक बैठक बोलावली गेली होती, त्यावेळचे केंद्रीय मनुष्यबळ विकास मंत्री श्री. अर्जुनसिंग यांनी या बैठकीत भारतातील उच्चशिक्षणाचे वर्णन 'आजारी मूल' असे केले आहे. ऑक्टोबर २००७ मध्ये विद्यापीठ उपकुलगुरुंची नवी दिल्ली येथे ही बैठक होती. त्यातील काही मुद्दे असे:

१) सरकारचे धोरणच मुळात या शैक्षणिक आजारपणाला जबाबदार आहे.
२) शिक्षणतज्ज्ञ आणि उद्योजकांना सरकारी धोरणांमुळे विद्यार्थ्यांच्या अव्यक्त बुध्दिसामर्थ्याचा पुरेसा वापर करून घेता येत नाही.
३) आर्थिक उदारीकरण झाले तरी शिक्षणक्षेत्र अजूनही लालफितीच्या अधिपत्याखाली आहे.
४) केंद्रसरकार आणि राज्यसरकार सर्वच बाबतीत शिक्षण क्षेत्राच्या नाड्या आवळत आहे.
५) अ) क्षमता स्थापना, ब) शिक्षणमूल्य, क) नवीन शिक्षणसंस्था स्थापनेस परवानगी देणे, ड) विद्यार्थी आणि अध्यापक यांचे गुणवत्ता नियंत्रण यासाठी शिक्षणसंस्थांना स्वायत्तता नाही म्हणून वाढ खुंटते.

बदलाची गरज :

आर्थिक क्षेत्र 'डबल डिजिट' प्रमाणात वाढत असताना, शिक्षणक्षेत्रात मात्र विशेष कौशल्यांचा दुष्काळच आढळतो आहे. या संदर्भात वेगवेगळ्या संशोधन अहवालांनी केलेल्या निरीक्षणानुसार भारताची आर्थिक प्रगती वेगाने होत असतांना विविध क्षेत्रांना आवश्यक असणारे प्रशिक्षित मनुष्यबळ प्राप्त होण्यामध्ये सध्याच्या शिक्षणपध्दतीमुळे, शिक्षणविषयक धोरणांमुळे अडथळा निर्माण झाला आहे. नॅसकॉमच्या अध्यक्षांनी ही परिस्थिती ओळखून त्या संस्थेमार्फत तातडीची उपाययोजना आरंभितली आहे व सरकारलाही यासंबंधात काही सूचना केल्या आहेत.

शिक्षणसंस्थांच्या अडचणी :

१) प्रवेश संख्येची सध्याची बंधने काढायला हवीत.
२) विद्यालय आणि महाविद्यालयांनी अध्यापक नेमतांना त्यांना योग्यतेप्रमाणे स्पर्धात्मक मूल्य देण्याची मुभा शिक्षणसंस्थेला असावी.
३) जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे आंतरराष्ट्रीय दर्जाच्या शिक्षणसंस्थेबरोबर सामंजस्य करार करण्याची मुभा असावी. यासाठी सरकारनेही आखणी करावी.
४) 'शिक्षणसंस्था' म्हणजे केवळ 'सेवाभावी विश्वस्त संस्था' हा पारंपारिक नियम सोडून व्यापारी तत्त्वावर चालणारी शिक्षणसंस्था सुरु करण्यास उद्योगधंद्यांना परवानगी मिळावी. यात संस्थेच्या सर्वांगीण विकासासाठी आवश्यक ते पैसे जमा करणे, त्याचा योग्य विनियोग विद्यार्थ्यांना ज्ञानदानासाठी करणे आणि त्याचबरोबर भविष्यकालीन तरतुदीसाठी योग्य तो नफा मिळवणे अभिप्रेत आहे.
५) शिक्षणसंस्था स्थापन करण्यासाठी वेगळा ट्रस्ट स्थापन करण्याचे बंधन दूर केल्यास लालफितीच्या कारभारामुळे निर्माण होणारे अडसर दूर होती आणि शिक्षणसंस्था कार्यक्षमतेने कारभार करू शकतील. या अडचणीतून मार्ग काढण्यासाठी पुढील गोष्टी आवश्यक आहेत.
६) विद्यार्थी प्रवेशासाठीच्या सीईटी, जीमॅट सारख्या स्पर्धात्मक परीक्षांचा दर्जा उच्च राखावा.
७) विद्यार्थ्यांमध्ये उद्योजकता विकसित होण्याच्या दृष्टिने नेतृत्व गुणांचा विकास करणाऱ्या अभ्यासक्रमाची आखणी करावी.

सारांश :

एज्युकेशन या शब्दाची व्युत्पत्ती मूळ लॅटिन भाषेतील शब्द एज्युकेअर पासून झाली, ज्याचा अर्थ 'जे अंतर्भूत आहे ते पुढे आणणे'. त्यामुळेच महात्मा गांधींनीही शिक्षणाची व्याख्या 'बालकांच्या आणि तरुणांच्या शरीरातील, मनातील आणि आत्म्यातील ते उत्तम, त्याचा अविष्कार करणे' अशी केली आहे. गांधींच्या समकालीन एका शिक्षणतज्ञाने शिक्षणाची व्याख्या अशी केली आहे की, 'शिक्षण म्हणजे स्वत:वर ताबा मिळवणे आणि स्वत:च्या इतरांशी असलेल्या नात्यांवरही ताबा मिळवणे'. थोर तत्वज्ञ प्लेटो याने केलेल्या 'स्वत: ला ओळखा' या संकल्पनेशी ही व्याख्या सुसंगत आहे. आत्मपरीक्षण, आणि स्वत: केलेल्या कृत्यांचा आढावा घेणे, आपली वृत्ती शोधणे हीच शिक्षणाची खरी सुरुवात - पहिली पायरी आहे. केवळ पुस्तकी ज्ञान मिळवणे आणि नोकरीच्या दृष्टीने एखादे कौशल्य आत्मसात करणे म्हणजे शिक्षण नाही, तर शिक्षण म्हणजे आपली वृत्ती (शील-चारित्र्य) विकसित करणे आणि त्याला खतपाणी घालणे. निरोगी किंवा विश्वसनीय शिक्षण पध्दतीतून मिळणारे पुस्तकी ज्ञान आणि नोकरी हा खरं तर दुय्यम फायदा आहे. शिक्षणाचा मूळ हेतू 'आत्मोन्नती' हाच आहे.

'ज्ञान ही शक्ती आहे' (Knowledge is power) हे आपल्या मनावर पूर्वापार ठसवले गेले आहे. पण ते खरे आहे का? 'शील ही शक्ती आहे'. कारण शीलामुळे तुम्ही जीवनातील अपेक्षित ध्येयप्राप्ती तर करू शकताच पण इतरांसाठी एका चांगल्या जगाचीही ठेव ठेऊन जाता. शिक्षण म्हणजे फक्त पुस्तकांचे अध्ययन किंवा पुस्तक लिहिणे नाही, तर शिक्षणामुळे अज्ञान आणि शंका यांचा अंधार दूर करून प्रकाशाचा स्वीकार करणे होय. या प्रकाशामुळे तुमच्यात शिस्त आणि

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - [illegible] | Special Issue [illegible] : Education and Opportunities
ISSN : 2348-7143
February 2019

[illegible]

[illegible]

[illegible]

संदर्भ :

1) [illegible]

2) [illegible]

[illegible] P.O. Patil Social Work College [illegible] College Code 225

Shri Shivaji Education Society, Amravati.

Shri Shivaji College of Arts, Commerce and Science, Akola (MS)

NAAC Reaccredited with A Grade
(CGPA 3.24)
College with Potential for Excellence
Status by UGC
Lead College Status by SGB, Amravati University, Amravati.
DST FIST Support

In Collaboration with
Dr. Panjabrao Deshmukh Krishi Vidyapeeth, Akola. (M.S.)

UGC Sponsored
National Conference
On

Contribution of Indian Thinkers and Literary Writers in Social Reforms (NCCSR-2019)

(An Interdisciplinary Approach)
January 5th, 2019

CERTIFICATE

This is to certify that Mr./Mrs./Miss./Dr. केशव सिताराम गोरे of संशोधक विद्यार्थी, जे. जे टी. विश्वविद्यालय,झुन्झनु, राजस्थान. has Participated and Presented a paper title "मराठी साहित्यिकांचे सामाजिक योगदान" at the National Conference on "Contribution of Indian Thinkers and Literary Writers in Social Reforms (NCCSR-2019)" on 5th January 2019. Organized by Faculty of Humanities and IQAC Shri Shivaji College of Arts, Commerce and Science, Akola (MS)

His or her paper has been included in the conference bearing the AJANTA -ISSN - 2277 - 5730 with 5.5 Impact Factor.

Dr. Rameshwar M. Bhise
Principal

Dr. Kiran S. Khandare
Convenor

Dr. Jiwan H. Pawar
Organising Secretary

Ajanta Prakashan

Scanned with OKEN Scanner

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal (Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - III

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

Scanned with OKEN Scanner

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - III

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	भारतीय योगदर्शन व सामाजिक स्वास्थ्य प्रा. नलिनी रामराव बोरे	१-४
२	सामाजिक चळवळीतील वऱ्हाडातील नेतृत्व वीर जगदेवराव पाटील डॉ. एन. डब्ल्यु. काळे	५-१०
३	सांसदीय लोकशाही व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रा. नितिन माणिकराव बिहाडे	११-१४
४	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे आर्थिक विचार डॉ. प्राजक्ता वि. प्रोहरे	१५-२०
५	वारकरी संप्रदायाचे सामाजिक योगदान डॉ. सुवर्णा रा. गाडगे	२१-२५
६	लोकहितवादींचे सामाजिक चळवळीतील वैचारिक योगदान श्री. विलास आत्माराम देऊळकर	२६-२९
७	मानसशास्त्रीय विचारतज्ञांचे मानसशास्त्रातील योगदान (प्राचीन, मध्ययुगीन, आधुनिक काळ) धनश्री संतोष टेकाडे	३०-३३
८	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची राजकीय सुधारणेमधील भूमिका प्रा. डॉ. जीवन एच. पवार कांचनमाला गवई (कांबळे)	३४-३८
९	मराठी साहित्यिकांचे सामाजिक योगदान केशव सिताराम गोरे	३९-४४
१०	किशोरावस्थेतील आरोग्य संवर्धन व लैंगिक शिक्षण मंजुषा आत्माराम इंगोले	४५-५०
११	सामाजिक चळवळी व सामाजिक परिवर्तन प्रा. अभय जायभाये	५१-५६
१२	भारतीय समाजपरिवर्तनात महात्मा फुलेंचे योगदान महादेव उत्तमराव टायरे	५७-६२
१३	महात्मा जोतिबा फुले यांचे शेतकऱ्यांसंबंधी विचार आजही प्रेरणादायी प्रा. डॉ. जीवन एच. पवार मेघा घोटे (साबळे)	६३-६८

P.D. Patil Social Work College, College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

१. मराठी साहित्यिकांचे सामाजिक योगदान

केशव सिताराम गोरे
संशोधक विद्यार्थी, जे. जे टी. विश्वविद्यालय,झुन्झुनु, राजस्थान.

प्रस्तावना

आपल्या समाजात शतकानुशतके अनेक प्रकारच्या अनिष्ट प्रथा, परंपरा, रुढी, बहुदेववाद, मुर्तीपुजा, मिथ्याचार, ढोंग, अंधश्रध्दा आणि संकुचित मनोवृत्ती यांचे प्राबल्य आढळते. या गोष्टी हळूहळू कालबाह्य होत असल्या तरीही अजुनही समाजात अनेक प्रकारची कर्मकांडे , पशुहत्या आणि व्रतवैकल्ये चालुच आहेत. यामुळे लोकशाही, धर्मनिरपेक्षता आणि सामाजिक न्याय अशा ज्या मुल्यांच्या आधारावर आपला समाज उभा राहावयाचा असतो, त्या मुल्यांवरच व्रजाघात होतो.परिणामस्वरुप समाजाचे शोषण, लुबाडणूक , फसवणुक आणि छळ यास उत येतो. त्यामुळे समाज भयभीत , दुबळा , कर्तव्यशुन्य, निराश , दैववादी आणि अगतिक बनतो. अशा समाजाच्या मनोभुमीत वाढलेल्या अनेक अनिष्ट , कालबाह्य गोष्टींचा नायनाट करावा आणि समाजाचे सम्यक प्रबोधन करावे. याच हेतूने मराठी साहित्यिकांनी आपल्या कार्यांची दिशा निश्चित केली. महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत, सामाजिक सुधारणेत मराठी साहित्यिकांचे फार मोठे योगदान आहे. त्यामध्ये महाराष्ट्रीय संतांचे सुध्दा फार मोठे मोलाचे योगदान आहे. त्यांना विसरुन चालणार नाही.

समाज हा भिन्न - भिन्न प्रकारच्या व्यक्ती एकत्र येवून बनलेला असतो. भिन्न - भिन्न प्रकारच्या व्यावहारीक पातळीवर येवून त्यांचा एकत्रीत जीवनक्रम चालु असतो. सहभाव, सहसंबंध, सहकार्य आणि सहविचारातून सातत्यांनी समाजाची सुदृढ बांधणी चालु असते. भावना आणि प्रेमाच्या धाग्यांनी समाज संघटीतपणे बांधत असतो. या त्या कारणाने समाजात अनेक प्रकारचे संघर्ष निर्माण होतात. तथापि, संघर्षाचे घाट उतरुन हळूहळू समाज सलोख्याच्या पृष्ठ भुमीवर येतो. कारण शेवटी समाजास संघटितपणे , एकत्रितपणे आणि प्रसन्नपणे जीवनक्रम चालु ठेवावयाचा असतो. समाजात सहविचाराने नवनव्या आनंदांची निर्माण होत असतात. अशावेळी समाज म्हणजे आनंदाने फुललेले एक संमेलन होय, असे वाटते.

मराठी संत साहित्यिकांचे सामाजिक योगदान

माणसाला माणूस म्हणून जगण्यास समर्थ बनविणे, हा संतांचा विचार शिरोधार्य मानला पाहिजे. माणूस इथून - तिथून सारखाच असतो. म्हणून माणसाला माणसासारखे वागविणे इष्ट असते. माणसा- माणसात भेद करणे, हा एक शुध्द भ्रम आहे, हे ओळखून सर्व संतांनी मानवतावादाची शब्दपुजा बांधली. जगत असतांना सत्य काय आणि अज्ञान काय, साधक काय आणि बाधक काय, या सर्व गोष्टींचा उलगडा संतांनी करुन दाखविला आहे. सारा समाज सुखी , संपन्न, समर्थ, सुरक्षित, सर्तुशिल आणि समंजस बनविण्यासाठी संतांनी केलेले शब्द - प्रबोधन प्रभावी ठरते. सात्विक , सौजन्यशिल, सुदृढ , सुजाण आणि सत्प्रवृत्त समाजनिर्मितीसाठी संतांचे साहित्यिक विचार हितावह ठरतात. संतांची भुमिका लोकमानसात सुविचारांचे ससे

जागवणाची असते. लोकमनात सार्वजनिक हिताच्या भिंती उभारण्याची असते आणि लोकहृदयात प्रबोधनाचा चैतन्यदीप सतत तेवत ठेवण्याची असते.

आपल्या महाराष्ट्रातील सर्व संतांनी, 'माणसाला माणूस म्हणून प्रतिष्ठा मिळाली पाहिजे' हा विश्वव्यापी विचार मांडला. प्राचीन काळापासून प्रस्थापित व्यवस्थेविरुध्द विरोध , विद्रोह आणि बंड करणारे अनेक संत दिसतात. समाज प्रबोधनातून समाज परिवर्तन करण्यासाठी सर्व संतांनी काव्यरचना केली. त्याकरीता त्यांनी भजन, कीर्तन आणि ग्रंथ प्रवचन अशा विविध मार्गांचा अवलंब केला. संत कबिरानी समाजसुधारणा करण्यासाठी सदाचार, सत्य, अहिंसा, दया, क्षमा आणि शांती अशा तत्वांचा प्रसार केला आहे. महात्मा चक्रधरांनी जुन्या चालीरिती , परंपरा आणि रुढी बाजुला ठेवून लोकमानस आपल्या आदर्श आचरणाने प्रबुध्द करण्याचा प्रयत्न केला आहे. मानवी जीवन अंतर्बाह्य उजळून टाकण्याचा राजमार्ग ज्ञानदेवांच्या प्रबोधनात प्रकटलेला आहे.

समता, सर्वभूतात्मभाव, निष्कामकर्म आणि अनासक्त बुध्दी या विषयीचे चिंतन मुळ ज्ञानेश्वरीत पाहण्यासारखे होते. आध्यात्मिक व नैतिक उन्नती हा त्यांच्या नीतीविचारांचा पाया आहे. सद्गुण, सदाचार, सद्वृत्ती आणि सद्भाव या विचारावर ज्ञानदेवांचा नीतीविचार अधिष्ठीत झाला आहे. मानवी जीवन अंतर्बाह्य उजळून टाकण्याचा राजमार्ग ज्ञानदेवांच्या प्रबोधनात प्रकटलेला आहे. ज्ञानदेवांनी परिस्थितीचे , पर्यावरणाचे, धार्मिक आणि सामाजिक स्थितीगतीचे अवलोकन केलेले होते. समाजप्रबोधनाच्या अंगोपांगाचा सुक्ष्मविचार त्यांनी आपल्या साहित्यात केला. समाजसुधारणा, धर्मसुधारणा, कल्याणकारी योजनांची अंमलबजावणी, विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोनाचा प्रसार, अंधश्रध्दा निर्मुलन, स्त्रीउध्दार आणि दीनोध्दार हेच महात्मा चक्रधरांच्या समाजप्रबोधनाचे विविध पैलू दिसतात. संत नामदेवांनी कीर्तन, भूपाळया , आरत्या आणि भारुडे अशा विविध ...मातून साधलेला लोकाभिमुख दृष्टिकोन हे त्यांच्या समाजप्रबोधनाचे तेजस्वी पैलू आहेत.

सर्व जातीतल्या सर्व माणसांना आपल्या हृदयाशी धरुन त्यांना प्रबोधीत करणारी संत तुकारामांची वाणी , विचार आणि साहित्य या तिन्ही दृष्टिनी सरस आणि संपन्न ठरली आहे. बुध्दीनिष्ठा हे तर समर्थ रामदासाच्या समाजप्रबोधनाचे अपूर्व , अद्वितिय आणि सर्वश्रेष्ठ वैशिष्टये आहे. समाज्जीवनातील सद्गुणांचा गौरव आणि अवगुणांचा निषेध करुन समर्थांनी नीती मिमांसेचे स्वरुप स्पष्ट केले आहे. आदर्श गृहस्थ आश्रमाचा उपदेश करणे आणि सर्वांना सद्गुणांची जोपासना करण्यास प्रवृत्त करणे, हे संत एकनाथांच्या समाज प्रबोधनाचे वैशिष्टये आहे. संत ज्ञानदेवापासून ते संत तुकारामापर्यंत समाज प्रबोधनाचा चैतन्यदिप संत निळोबांनी तेवत ठेवला आहे. अस्पृश्य समाजाला नितीसामर्थ्याचा आदर्श घालून देण्याचे प्रबोधनात्मक कार्य संत चोखोबांनी केले आहे.

लोकशिक्षण, अंधश्रध्दा निर्मुलन, अस्पृश्यता निवारण, दलित संवेदन आणि व्यसनमुक्त समाज निर्मितीसाठी ...गाडगेबाबांनी आयुष्यभर समाज प्रबोधन केले आहे. सामाजिक सद्भाव, सर्वधर्म समभाव, अतिथी धर्म पालन , दीनदुबळयांची सेवा आणि अन्नदान हे गाडगेबाबाच्या समाजप्रबोधनाची प्रमुख अंगे आहेत. संपूर्ण ग्रामीण समाजाच्या जीवनाशी तादात्म्य

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code
225

सांगणारे राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज समाजप्रबोधनाचे जागते प्रहरी आहेत. तपस्वीवृत्ती आणि भविष्याचा वेध घेण्याचे सामर्थ्य ... यावयाचे असेल, तर सदाचार , सद्भावनेचा आश्रय घ्यावा लागेल, असा समाजप्रबोधनाचा मंत्र त्यांनी सांगितला.

यामुळेच महाराष्ट्राला संतांची भूमी म्हणून गौरविले आहे. मध्ययुगीन काळात महाराष्ट्रात होवून गेलेल्या या संत महात्म्यांनी येथील सांस्कृतिक जीवन समृध्द बनविले. मराठी जनांना अमूल्य असा आध्यात्मिक वारसा दिला. मराठी संतांनी लोक ... समाजप्रबोधनाचे केलेले कार्य महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक व सामाजिक जडणघडणीस मोठया प्रमाणावर पूरक ठरले आहे. त्यांचे हे कार्य आपण नजरेआड करु शकत नाही. एका अर्थाने हे सर्व संत समाजसुधारकच अधिक आहेत. महाराष्ट्रातील समाजसुधारकाचा विचार करतांना अपरिहार्यपणे महाराष्ट्रातील संतांपासूनच करावा लागेल. सर्व संतांनी सामाजिक समतेचा पुरस्कार केला आहे. त्यांची ही नाळ सामान्य मराठी मनाशी जोडलेली आहे, ती आजतागायत तुटलेली नाही. म्हणून सर्वप्रथम संतांच्या सामाजिक कार्याचा ऊहापोह केला आहे.

इतर मराठी साहित्यिकांचे सामाजिक योगदान

महाराष्ट्र ही साहित्यिकांची भूमी आहे. या भूमीत फार मोठे साहित्यिक होवून गेले आणि होत आहेत. महाराष्ट्रातील संतांचे हे समाजप्रबोधनाचे प्रचंड कार्य लक्षात घेता समाजसुधारक या नात्याने ते महान ठरतात. संतांप्रमाणे इतर साहित्यिकांनी समाजप्रबोधनाचे , समाजपरिवर्तनाचे व समाजजागृतीचे महान कार्य केले. म्हणून महाराष्ट्रातील साहित्यिकांनी समाजसुधारणेच्या, समाजप्रबोधनाच्या व समाजजागृतीच्या कार्यात केलेले योगदानही विचारात घेणे आवश्यक ठरते. महाराष्ट्रातील थोर साहित्यिकांनी आपली साहित्यिक कामगिरी पार पाडतांना महाराष्ट्रातील परिवर्तनवादी चळवळीस, महाराष्ट्रातील लोकजागृतीच्या कार्यास वा समाजप्रबोधनास जे बळ दिले आहे, तेही दुर्लक्षित करता येण्याजोगे नाही. महाराष्ट्रातील साहित्यिकांनी मराठी सारस्वताच्या चरणी रुजू केलेली साहित्य संपदाही कमी मोलाची गणता येत नाही.

ह. ना. आपटे यांनी आपल्या सामाजिक व ऐतिहासिक कादंबऱ्यांमधून तत्कालीन समाजजीवनाचे वास्तववादी दृष्टिकोनातून चित्रण केले आहे. परंतु वास्तववादाबरोबर त्यांची समाजसुधारणेविषयीची तळमळ त्यामधून प्रतित होते. महाराष्ट्रातील पांढरपेशा वर्गाशी तन्मय होवून त्यांच्या जीवनाची शब्दचित्र त्यांनी अत्यंत सहृदयतेने रेखाटले आहे. त्यांनी आपल्या सामाजिक कादंबऱ्यांमधून अनेक सामाजिक प्रश्नांना वाचा फोडली आहे. समाजातील स्त्रीयांचे प्रश्न त्यांनी प्रकर्षाने मांडले आहेत. सासरचा छळ, पुनर्विवाह या सारख्या प्रश्नांचा ऊहापोह त्यांनी केला आहे. समाजातील स्त्रीयांच्या स्थितीत सुधारणा व्हावी, ही त्यांची तळमळ त्यातून स्पष्ट होते.

केशवसुतांना मराठीतील युगप्रवर्तक कवि मानले जाते. 'आधुनिक मराठी कवितेचे जनक ' असे त्यांचे यथार्थ वर्णन करण्यात आले. मराठी काव्याला नवा आशय प्राप्त करुन देण्याचे कार्य त्यांनी केले. बंडखोर कवी म्हणून त्यांचा उल्लेख केला जातो. तुतारी आणि नवा शिपाई ह्या सामाजिक जाणिवेच्या कविता आहेत. समाजसुधारणेबद्दल त्यांना वाटत असलेल्या ... दर्शन या कवितामधून घडते. सामाजिक अन्यायावर त्यांनी आपल्या कवितेतून घणाघाती प्रहार केले आहेत. जुन्या

Scanned with OKEN Scanner

गोष्टींना कवटाळून न बसता काळाचे भान ठेवून तरुणांनी नवे आचार विचार आत्मसात करावेत, असे त्यांनी सांगितले. तरुण वर्गाला भावी वाटचालीची दिशा दाखवून दिली.

श्री. कृ. कोल्हटकर हे मराठीतले श्रेष्ठ विनोदी लेखक, नाटककार , वाङ्मय समिक्षक म्हणून प्रसिध्द आहेत. कोल्हटकरांचा विनोद निर्मळ, निरोगी, सुसंस्कृत व अभिरुची संपन्न आहे. समाजजीवनातील विविध व्यवहारांचे उपरोध व उपहास यांच्या सहाय्याने त्यांनी परिणामकारक चित्रण केले. जीवनातील विसंगतीवर त्यांनी अचूक बोट ठेवले आहे.

भा. रा. तांबे हे मराठीतील श्रेष्ठ दर्जाचे गितकार व भावकवी म्हणून प्रसिध्द आहेत. त्यांनी आपल्या कवितांमधून जीवनाचे निरोप व आनंदी असे वर्णन केले आहे. काव्य प्रकाराला त्यांनी आशय व अभिव्यक्ती अशा दोन्ही दृष्टिनी संपन्नता व समृध्दता आणली. बालगित व नाट्यगित हे काव्यप्रकार ही त्यांनी तितक्याच समर्थपणे हाताळले.

बहिणाबाई चौधरी यांनी खानदेशी बोलीत अत्यंत अर्थगर्भ, रसाळ व प्रासादिक काव्यरचना केल्या आहेत. निसर्गकन्या म्हणून त्यांना गौरविले जाते. त्यांनी शेतात काबाडकष्ट करणाऱ्या शेतकऱ्यांचे चित्रण रेखाटले आहे. शेतात काम करतांना , जात्यावर दळण दळतांना आणि चुल फुंकतांना त्यांच्या तोंडातून आपोआप ओव्या बाहेर पडत. जीवनातील खऱ्या तत्त्वज्ञानाचे दर्शन त्यांनी आपल्या कवितेतून मांडले आहे. आपल्या शेतीच्या जीवनातील आणि घर कामातील अनेक प्रसंग त्यांनी कवितेच्या माध्यमातून मांडले आहेत. त्यांची रचना अतिशय साधी असली तरीही तात्वीक बोल आणि व्यावहारिक दृष्टांत त्यांच्या कवितेत ठायी ठायी आढळून येतात.

राम गणेश गडकरी हे महाराष्ट्रीय जनतेला श्रेष्ठ विनोदी लेखक, प्रतिभासंपन्न कवि, थोर नाटककार अशा विविध नात्यांनी प्रसिध्द आहेत. त्यांनी मराठी साहित्यात क्रांतीकारक युग निर्माण केले. गोविंदाग्रज या नावानी काव्य लेखन केले. त्यांच्या प्रेम कविता प्रसिध्द आहेत. असफल प्रेमातील वैफल्याची भावना त्यांनी आपल्या कवितांमधून मांडली आहे. जगण्यासारखे जोपर्यंत जवळ काही आहे तोपर्यंतच मरण्यात मौज आहे, पाणी चंचल आहे, पण मन पाण्याहून चंचल आहे. यासारखी मनोवेधक सुभाषिते त्यांच्या साहित्यात आढळून येतात. मराठी साहित्य विश्व संपन्न आणि समृध्द बनविण्यात त्यांचे फार महत्त्वपूर्ण योगदान आहे.

श्री. म. माटे हे मराठीतील एक प्रसिध्द ललित लेखक , विचावंत व समाजसुधारक होत. त्यांनी समाजसेवेच्या क्षेत्रात कार्य केले आहे. अस्पृश्यता निवारणाच्या कार्यात त्यांचा सक्रीय सहभाग होता. समाजातील उपेक्षित घटकांबद्दल त्यांना विशेष जिव्हाळा वाटत होता. मानवी जीवनाविषयी अपार प्रेम व करुणा यामुळे त्यांचे लेखन हृदयस्पर्शी झाले आहे. समाजातील उपेक्षित जमातीमधील व्यक्तींचे प्रत्ययकारी चित्रण त्यांनी केले आहे.

बालकवी ठोंबरे यांनी फुलराणी , संध्यारजनी , नाटकांची गाणे , अरुण , आनंदी आनंद , निर्झरास, श्रावणमास यासारख्या कवितांनी मराठी काव्यरसिकांना संमोहित केले आहे. आपल्या सभोवतालच्या सृष्टीचे अतिशय अचुक शब्दात व लांडवाळ भाषेत वर्णन केले आहे. त्यांनी सृष्टीचे केवळ बाह्य चित्र रेखाटले नाही, तर त्यांच्या संस्कारक्षम मनाचे प्रतिबिंब

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225

केले आहेत. सामाजिक बांधीलकीची जाणीव त्यांच्या काव्यातून जागोजागी प्रकट होते . आजच्या सामाजिक असंतोषाचा ज्वालामुखी त्यांच्या कवितामधून इतर काव्याप्रमाणे नुसता धुमसत नाही, तो अग्निरसाचा वर्षाव करीत सुटतो.

या मराठी साहित्यिकांव्यतिरिक्त गो.नी. दांडेकर, विंदा करंदीकर, बा. भ. बोरकर, ग.दि. माडगुळकर, पु.ल. देशपांडे, अण्णाभाऊ साठे , शांता शेळके या मराठी साहित्यिकांनी आपल्या साहित्याच्या माध्यमातून सामाजिक योगदान केले आहे. सर्व मराठी साहित्यिकांनी तत्कालीन सामाजीक परिस्थितीचे भान ठेवून आपल्या लेखणीची दिशा निश्चित केली. त्यांचे सामाजिक चळवळीतील योगदान विसरुन चालणार नाही.

निष्कर्ष

महाराष्ट्रीय मराठी साहित्यिकांचे फार मोठे सामाजिक योगदान आहे. त्यांनी अनिष्ट रुढी, परंपरा, प्रथा, मुर्तीपुजा , ढोंग, अंधश्रध्दा यांवरुध्द ताशेरे ओढले आहेत. महाराष्ट्रीयन संतांनी सुध्दा मराठी साहित्याच्या क्षेत्रात फार मोठे योगदान दिले आहे. त्यांनी कर्मकांड , पशुहत्या आणि व्रतवैकल्य न करण्यास सांगितले. त्यांनी समाजाचे प्रबोधन केले. महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत . सामाजीक सुधारणेत बदल घडवून आणले. त्यांनी एकजीव - एकत्रीत समाज निर्मिती घडवून आणली. त्यांनी समाजाची सुदृढ बांधणी केली.भावना आणि प्रेमांच्या धाग्यांनी समाज संघटीत केला. समाजात सहविचाराचे वातावरण निर्माण केले. म्हणून मराठी साहित्यिकांचे सामाजिक क्षेत्रात फार मोठे योगदान दिसून येते .

संदर्भग्रंथ

१. भगत रा. तु. (२००५), संत साहित्य आणि समाजप्रबोधन, दिलीपराज प्रकाशन , पुणे. प्रथमावृत्ती.

२. सागर के. (२०१२), महाराष्ट्रातील समाजसुधारक, के. सागर प्रकाशन , पुणे . पाचवी आवृत्ती.

३. स्वामी व्ही.एन. (२०११), महाराष्ट्रातील समाजसुधारक , संत, साहित्यिक आणि थोर भारतीय विचारवंत , विद्याभारती प्रकाशन, लातूर.

Smt. P.D. Patil Social Work College Code 225

Jeevan Jyot Educational Charitable Trust

Reena Mehta College of Arts, Science, Commerce and Management Studies

(Affiliated to University of Mumbai) (Gujarati Minority)
(NAAC Accredited) (ISO Certified)

One Day International Conference on

Women Empowerment : Issue and Challenges

11 January 2019

CERTIFICATE

This is to certify that Mr./Mrs./Miss./Dr. केशव सिताराम गोरे of संशोधक विद्यार्थी, जे. जे. टी. विद्यापिठालय, झुन्झुन, राजस्थान. Has Participated and Presented a paper title "स्त्रियांचे मानवाधिकार आणि शिक्षण" in the One Day National conference on "**Women Empowerment : Issue and Challenges**" on 10th January 2019.

aper has been included in the conference bearing the AJANTA-ISSN-2277-5730 with 5.5 Impact Factor.

Principal / Convener

DR. (MRS) SADHANA ...

III

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	स्त्रियांचे मानवाधिकार आणि शिक्षण **केशव सिताराम गोरे**	१-४
२	महिला सक्षमीकरण आणि स्त्री शिक्षण **सहा. प्रा. डॉ. सुनिता तुकाराम राठोड (गोरे)**	५-८
३	बालकांचा सामाजिक विकास व शिक्षण **सहा. प्रा. पुर्णिमा नारायण संधानी**	९-१३
४	बालकामगार आणि मानवाधिकार **सहा. प्रा. कु. शितल ह. उखाडे (जानोरकर)**	१४-१७
५	बालशिक्षण व बाल मनावरील परिणाम **डॉ. राखी सिद्राम सलगर**	१८-२०

...VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
...TA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

१. स्त्रियांचे मानवाधिकार आणि शिक्षण

केशव सिताराम गोरे
संशोधक विद्यार्थी, जे. जे. टी. विश्वविद्यालय, झुन्झुन, राजस्थान.

प्रस्तावना

"यत्र नार्यस्तु पुजन्ते
रमन्ते तत्र देवता"

ज्या ठिकाणी स्त्रीची/नारिची पुजा केली जाते; त्या ठिकाणी देवता वास करते. असे म्हटल्या जाते की, प्रत्येक जन्मजात हक्क मिळालेले आहेत. जागतिक मानवी हक्क जागृती दिन १० डिसेंबर १९१८ ला पाळला जातो. दुसऱ्या महायुध्दाच्या समाप्तीनंतर ज्यांनी तिसऱ्या महायुध्दाची कल्पना करुन पाहीली व त्यामधुन त्यांना भयावह असे चित्र दिसले, प्रतिबंध लावण्याच्या दृष्टीने जागतिक स्तरावर युनोच्या माध्यमातून जे प्रयत्न झाले ते अखिल मानव विश्वाला उपयुक्त ठरणारे आहेत. मानवी जीवनमूल्ये नेमकी कोणती आहेत. ते ओळखुन सर्वांना परस्पर सहकार्य, विश्वास वाढविण्यासाठी अनेक मार्गांनी आवाहन करुन मानवी हक्कांचा जाहीरनामा ठरविण्यात आला व काही सुधारणा करुन १० डिसेंबर १९४८ रोजी मानवी हक्कांची सनद युनोने मान्य करुन सर्व माणसे जन्मतः व निसर्गतः समान आहेत व स्वतंत्र आहेत. जन्म, वंश, लिंग, संपत्ती या आधारे कोणताही भेदभाव होणार नाही. स्त्रियांना पुरुषाप्रमाणे समान हक्क मानले. बालहक्कांनाही महत्त्व देण्यात आले. तसेच भूतलावर जन्मलेल्या प्रत्येक व्यक्तीचा मानवाधिकाराच्या संदर्भात विचार करण्यात येवू लागला.

मानवाधिकाराची परिभाषा

मानवी अधिकाराचा अर्थ सहज कळावा यासाठी मानवी अधिकाराच्या काही परिभाषा पुढील प्रमाणे सांगता येतील :- वंश, जात, धर्म, लिंग, संपत्ती, राष्ट्रीयत्व, भाषा याशिवाय मानव प्राण्याला मिळालेले अधिकार याला नैसर्गिक हक्क किंवा मुलभूत अधिकार असे म्हणतात. हे जागतिक हक्क सर्व स्त्री - पुरुषांना सारख्या प्रमाणात लागु पडतात.

मानवाधिकार व भारतीय स्त्री

मानवी हक्काच्या मसुदयात जेवढे हक्क नमुद करण्यात आले आहेत, ते सर्वच कोणत्याही स्त्रीला लागु होतात परंतु वस्तुस्थिती अशी आहे की, स्त्रियांना आज देखील पुरुषांच्या बरोबरीने समान हक्क नाहीत. कदाचित कायदेशिररित्या असतील पण व्यावहारिक जिवनात नक्कीच नाही. ह्या बाबतीत मी केवळ आपल्या देशातील स्त्रियांना डोळ्यापुढे ठेवूनच विचार मांडणार नाही.

D. Patil Social Work College
College Code 225
AKOLA

पहिले अधिवेशन भरले ३० सप्टेंबर १९९१ रोजी जिनेव्हा येथे. विषय होता, 'स्त्रिया व मुलांच्या व्यापारावर प्रतिबंध.' त्यातील ठरावावर दुरुस्ती करुन त्यानुसार वागणुकीचे नियम मान्य करण्यात आले.लेक सक्सेस, न्यूयॉर्क येथे १२ नोव्हेंबर १९७६ रोजी, म्हणजे तब्बल २६ वर्षानंतर.

स्त्रियांना राजकीय स्वातंत्र्यासंबंधीचा मानवी हक्क हा त्यांच्या उत्थानासाठी मिळालेले सर्वात महत्त्वाचे अस्त्र होय.त्यामुळे स्त्री ही खऱ्या अर्थाने भाषण स्वातंत्र्य उपभोगु लागली. आपल्या दुःखाला ती वाचा फोडू शकली व ज्या इतर अधिकारांपासून ती वंचीत होती, ती मिळविण्यासाठी झटू लागली. मतदानाचे स्वातंत्र्य मिळाल्यामुळे देशातील स्तरावरील घटनांमध्ये त्यांचा सहभाग दिसू लागला आहे. भारतीय राज्यघटनमध्ये स्त्रियांना योग्य ते महत्त्व दिल्या गेल्यामुळे त्यांच्या राजकीयमधील अधिकाराचे संरक्षण झाले आहे.

स्त्रियांविषयीचे मानवी हक्क

निसर्गाने स्त्री व पुरुष या दोघांनाही सारखे मन,बुध्दी, व शरीर दिलेले आहे. निसर्गदत्त अधिकार दोघांनाही समान आहेत. मानव म्हणुन पुरुषांच्या बरोबरीचे तर विकासात्मक दृष्टीकोनातून जास्तीचे अधिकार देण्याचा प्रयत्न भारतीय संविधानात करण्यात आला आहे. त्याहीपूर्वी महात्मा फुलेंनी स्त्री शिक्षणाच्या माध्यमातून स्त्री मुक्ती चळवळ राबविण्याचा प्रयत्न केला.त्यांशिवाय महर्षी कर्वे,गोपाळ गणेश आगरकर, राजाराम मोहन रॉय,डॉ.राम मनोहर लोहीया,डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनीही स्त्री मुक्तीच्या चळवळी राबविल्या आहेत. स्त्रियांना सर्वांगाने मारक ठरणाऱ्या जाचक प्रथांना नष्ट करणे आवश्यक होते.भारतीय संविधानाच्या माध्यमातुन स्त्री हक्कांना बळकटी देण्याचा प्रयत्न अनुच्छेद १४,१५ आणि १६ अन्वये करण्यात आला. कायद्यापुढे स्त्री-पुरुष समान आहेत.एकाच कायद्याने सर्वांना संरक्षण, नोकरीमध्ये कोणताही भेदभाव राहणार नाही.समान कामासाठी समान वेतन, प्रौढ मताधिकाराचा लाभ पुरुषांप्रमाणे स्त्रियानाही आहे. त्याशिवाय प्रसुती रजा, सकस आहार, मोफत शिक्षण,वडीलोपार्जीत संपत्तीमध्ये समान वाटा, स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये आरक्षण,जाचक प्रथांना बंदी, हुंडा प्रतिबंध, स्त्री कल्याणासाठी स्त्रीकल्याण मंडळ, कामगार मंत्रालय,ग्रामीण विकास मंत्रालय अशा अनेक तरतुदी व योजनांच्या माध्यमातून स्त्री हक्कांना संरक्षण देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. संघटना व इतर आयोगाच्या व योजनांच्या माध्यमातून स्त्री हक्कांना संरक्षण देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला.संघटना व इतर आयोगाच्या व योजनांच्या माध्यमातून स्त्रियांसाठी जे कार्य पार पाडल्या जाते, त्याची अंमलबजावणी होते की नाही याची पडताळणी करण्यास एक राष्ट्रीय महिला आयोग स्थापन करण्यात आले.त्याच धर्तीवर प्रत्येक घटक राज्यातही महिला आयोगाची स्थापना करण्यात आली. या आयोगाच्या माध्यमातुन स्त्रियांच्या विकासावर जास्तीत जास्त भर देण्याचे प्रयत्न होताना दिसत आहेत.

मानवाचे व्यक्तीमत्व,गुणवत्ता,सद्सद्विवेकबुध्दी विकासासाठी हक्क असतात हक्काशिवाय कोणत्याही व्यक्तीला स्वतःचा विकास करुन घेता येत नाही.व्यक्तीचा आंतरिक विकास तसेच भौतिक विकासाचा आधार 'मानवी हक्क' आहे. हे मानवाच्या संपूर्ण व्यक्तीमत्त्वाशी निगडीत असतात. मानवी जीवनापासून ते दूर केले जावू शकले नाही. म्हणुन मानवी हक्काची आवश्यकता आहे.

याकरीता महिला हक्कासंबंधी राज्य घटनेत तरतुदी करण्यात आल्या आहेत.

- समानतेचा हक्क
- कायद्यापुढे समानता व कायद्याचे समान संरक्षण,भेदभावाचा अभाव,संधींची समानता.
- ७३ व्या घटनादुरुस्तीनमध्ये महिलासाठी राखीव जागा,ज्यात १/३ जागा राखीव ठेवण्यात आल्या. ७४ वी घटना
- दुरुस्तीमध्ये महिलासाठी नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये १/३ जागा राखीव ठेवण्याची व्यवस्था केली आहे.
- इतकेच नाही तर, राष्ट्रपती पद, पंतप्रधान पद, सर्वोच्च न्यायालयाचे मुख्य न्यायाधिशाचे पद,निर्वाचीत आयुक्तांचे
- पद,महालेखा परिक्षकाचे पद राखीव ठेवण्यात आले आहे.
- महिलांच्या हितरक्षणासंबंधी राज्यघटनेच्या सरनाम्यात सामाजिक,आर्थिक व राजकीय न्यायाची हमी देण्यात आली
- आहे.
- महिलांच्या हक्काचे रक्षण करण्यासाठी अनेक महत्त्वाचे कायदे संमत केले आहेत.

स्वतंत्र भारतातील स्त्रियांचा दर्जा

भारत स्वतंत्र झाल्यावर भारत सरकारने महिला विकासासाठी ठोस पाऊले उचलली आहेत.भारत सरकारने महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने समान संधी देण्याचे अभिवचन राज्य घटनेतच दिलेले आहे. २६ जानेवारी १९५० ला भारताची राज्यघटना अमलात आली. या घटनेनंतर भारतीय समाजातील प्रत्येक नागरीकास मग पुरुष असो अथवा स्त्री सर्वांना समान अधिकार दिलेले आहेत. त्यासाठी राज्य घटनेत महिलासाठी विविध कलमे निर्माण केलेली आहेत. समानतेचे तत्त्व अमलात आणल्यानंतर राजकीय दृष्टीने महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये ३३ टक्के आरक्षण लागु करण्यात आलेले आहे. सध्या ते ५०टक्के करण्यात आले आहे. शासनाने महिला विषयक धोरणांमध्ये पतीच्या संपत्तीत अधिकार , घराच्या रजिस्ट्रीमध्ये पत्नीचे नाव अशाप्रकारच्या समान संधी उपलब्ध करुन दिलेल्या आहेत.

मानवाधिकाराचे महत्त्व

१) भारतीय राज्यघटनेत मानवीहक्काची नोंद करण्यात आली आहे, त्यानुसार मानवतावाद आणि नागरीकांचे हक्क याची स्पष्ट जाणीव होते.

२) मानवाधिकाराचे बिजे भारतीय संस्कृतीत फार प्राचीन काळापासून दिसतात.

३) जागतिकीकरणाच्या संदर्भात मात्र काही विकसित राष्ट्र व्यक्तीगत कर्ज देवून किंवा आर्थिक सहाय्य देवून गरीब विकसनशिल देशांना काही जाचक अटी लादून शोषण करीत आहेत, यावेळी गरीब राष्ट्रांनी एकत्रीत येवून जाचक अटीच्या विरोधात भूमिका घडविणे.

४) भारतासारख्या वैविध्यपुर्ण देशात अल्पसंख्यांक व कमजोर वर्गाला संख्यवर्गाकडून त्रास देण्याची भिती राहते. कारणत्यांच्याकडे बहुमान व सत्ता असते. अशावेळी मानवाधिकाराची गरज अत्यावश्यक आहे.

५) प्रत्येक व्यक्तीसाठी जगणे,स्वातंत्र्य आत्मनिर्णय, ३० जन्मजात अधिकार, हक्काच्या संरक्षणासाठी मानवी अधिकाराची गरज आहे.

५) समाजात प्रेमाचो ,करुणा,बंधुभाव,मित्रत्व,सत्य, न्याय,निष्ठा,विश्वास,माणुसकी इ.महत्त्वपुर्ण नैतिक मुल्यांच्या जोपासणेसाठी मानवाधिकाराची गरज आहे.

६) सद्यःपरिस्थितीत देशात दहशतवाद,नक्षलवाद,भ्रष्टाचार, महिलांचे लैंगीक शोषण ,अन्याय ,अत्याचार यासारख्या अनेक समस्यांनी गंभीर रुप धारण केले आहे. त्यामुळे अनेक निरपराध लोकांचा बळी जात आहे. अशा वेळी मानवाधिकाराचे महत्त्वाचा आहे.

निष्कर्ष

समाजात ज्या अनिष्ट रुढी,परंपरा,रितीरिवाज आहेत त्यांना नष्ट करणे अशक्य आहे. जर नेहमीसाठी स्त्रियांवर होणार अत्याचार, अन्याय दूर करायचे असतील तर, त्यांना पण आर्थिक- सामाजिक दृष्टीने सक्षम बनविले पाहीजे. ज्यात त्यांना न्यायव्यवस्था व शासनप्रणालीचा आधार पाहीजे. समाजात जे लोक आणि अधिकारी हिंसा आणि अत्याचार करण्याची मानसिकता ठेवतात त्यांनी आता हे पुरतं समजुन घेतले पाहीजे की, त्यांचे दृष्कृत्य आता खपवून घेतले जाणार नाही

संपूर्ण जगातील सर्व महिला व मुलींना मतदान,शिक्षण आणि संपत्तीचे अधिकार मिळाले पाहीजे. स्त्रिला मुक्त, भीती पासुन,दुःख विरहीत जीवन जगण्याचा नैसर्गिक अधिकार मिळाला पाहीजे. मानवी हक्काच्या संदर्भात समाजात जागृती करण्याकरीता बुध्दीजिवी वर्ग,स्वयंसेवी संघटना,महिला संघटना,विविध राजकीय पक्ष,जागृत कार्यकर्ते व प्रसारमाध्यमे यांनी पुढे यायची गरज आहे. तसेच शैक्षणिक क्षेत्रात मानवाधिकाराच्या संदर्भात पाठ्यसामुग्री व शैक्षणिक साधनांचा समावेश करणे गरजेचे आहे

संदर्भ ग्रंथ

१) अरुणा पलुर्डेदी :- भारत मे मानवाधिकार
२) मानवाधिकार और कानून :- न्या.पी.आर.कृष्णा अय्यर
३) बाबासाहेब आंबेडकर :- भारतीय संविधान , मिलींद प्रकाशन, वर्धा
४) डा.स्मिता मेहेत्रे :- भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकार - साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
५) डां.श्री.एस.क्षिरसागर :- मानवाधिकार के सागर पब्लिकेशन
६) आशा खांडगर (गवई) महिलांच्या मानवाधिकारांचे उल्लंघन- सुगावा प्रकाशन,पुणे

V.D. Patil Social Work College
College Code 225

NAAC SPONSORED
ONE DAY NATIONAL CONFERENCE ON
NEW METHODOLOGY OF NAAC ASSESSMENT TO NURTURE
QUALITY ENHANCEMENT IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

NAAC
NATIONAL ASSESSMENT AND ACCREDITATION COUNCIL

Organised by

The B.G.E. Society's
SMT. L.R.T. COLLEGE OF COMMERCE, AKOLA
(Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati)
(Reaccredited by NAAC with 'A' Grade and recipient of CPE Status by UGC)
IN COLLABARATION WITH IQAC CLUSTER, INDIA

29th September, 2018

Certificate

This is to certify that, Dr./ Mr. / Mrs. S. M. Bhowate
of Smt. P.D Patil College of Social Work. *has attended the* NAAC SPONSORED ONE DAY NATIONAL CONFERENCE ON "NEW METHODOLOGY OF NAAC ASSESSMENT TO NURTURE QUALITY ENHANCEMENT IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS" *held on* **Saturday, 29th September, 2018.** *He/She Presented the paper entitled/ Chaired the technical Session/ Delivered Keynote Address on* Relevance of Information and Communication Technology in the present century

Dr. Y.K. Agrawal
Convenor

P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Dr. S.G. Chapke
Principal

Scanned with OKEN Scanner

SCHOLARS IMPACT

Quarterly

An International Multidisciplinary Multilingual Peer Reviewed Research Journal

Special Issue

Approved By UGC Journal No- 41129

NAAC Sponsored

One Day National level Conference on

New Methodology of NAAC Assessment to Nurture Quality Enhancement in Higher Educational Institutions

In Collaboration with IQAC Cluster, India.

Saturday, 29th September, 2018

Volume-V, September 2018 (Special Issue)

Smt. P. D. Patil Social Work College, College Code 225

-: Editor In Chief :-

Dr. M. Raghib Deshmukh

www.scholarsimpact.com GIF 0.654 INFOBASE INDEX 2.4 Quality Factor 0.90

: Organised by :

The B.G.E. Society's

Smt. L.R.T. College of Commerce

Akola-444001 (M.S.)

Reaccredited by NAAC with 'A' grade & recipient of CPE Status by UGC

(Affiliated to S.G.B. Amravati University, Amravati)

Scanned with OKEN Scanner

30.	Roll of Teacher In Quality Enhancement In Higher Education Kalpana Kulkarni, Wardha	[illegible]
31.	A Study On Pros And Cons On ICT Based Teaching And Learning System Hei's Dr. Anil M. Tickar, Akola	153-157
32.	ICT Based Teaching Learning And Evaluation – Need of The Day Prof. Dr. Jyoti R. Maheshwari, Akola	158-161
33.	Management of Finance And Resource Mobilization In Higher Education Institutions Dr. N. M. Gawe, Akola. & Dr. J. M. Kale, Akola	162-165
34.	Role of New Accreditation Methodology In Bringing 'Total Quality Management' In Higher Educational Institutions Dr. Yogesh K. Agrawal, Akola	166-169
35.	Relevance of Information And Communication Technology In The Present Century Dr. S. M. Bhowate, Khadki, Akola	170-174
36.	Importance of ICT Based Teaching, Learning, Evaluation And Its Role In Enhancing The Quality of Education Prof. Anup G. Sharma, Akola	175-178
37.	Emerging Role of Stakeholders For Quality Enhancement In Higher Education Dr. H. B. Badwaik, Akola	179-183
38.	Role of ICT In Enhancing The Quality of Teaching And Learning English Literature Prof. Sanjay T. Vite, Akola	184-187
39.	Role of ICT In The Process of Teaching-Learning Dr. Vanita U. Pochhi, Chikhli, Dist. Buldana	188-190
40.	A Study of New Methodology of NAAC Assessment And Accreditation Dr. Mahesh C. Dabre, Akola	191-197
41.	An Importance of Resource Mobilization For College Library Development In Akola City Mr. Dhumale Chandrakant B., Akola	198-201
42.	ICT Based Teaching Learning And Evaluation-Need of The Day Prof. Avinash R. Pawar, Akot. Dist. Akola	202-209
43.	Financial Management And Resources Mobilization Prof. Pravin D. Bondre, Akot Dist. Akola	210-215
44.	Quality Enhancement Through New Methodology of NAAC Assessment: An Overview Dr. Wasudeo D. Golait, Mehkar Dist. Buldana	216-222

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

(35)

RELEVANCE OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGY IN THE PRESENT CENTURY

DR. S. M. BHOWATE
Smt. P. D. Patil College of Social Work, Khadki, Akola
Email - smbhowate@rediffmail.com

Abstract:-

Education is one major sector which has undergone the influence of innovations in ICT. Starting from providing online content service, platform for organizing learning experiences to managing learning and assessment has been changed greatly by ICT developments. Students, teachers and educational administrators and every stakeholder in education have been benefited by the integration of ICT in education. Nowadays there is fast growing interest in using modern communication technologies in the fields of education and communication. Information and communication technology covers Internet service provision, telecommunications equipment and services, information technology equipment and services, media and broadcasting, libraries and documentation centers, commercial information providers, network-based information services and other related information and communication activities.

Introduction:-

Education is the most prominent factor that affects the overall development and prosperity of any nation. It is the acquisition of knowledge that empowers a person towards a better and higher way of life. According to the Report of the Education Commission of *1964-66* 'The destiny of India is now being shaped in her classroom'.1 In the world of Science and technology it is education which determines the level of prosperity. Welfare, comfort and security. Thus education is a means of prosperity and welfare of the nation. Its field is so side that all activities and experiences are enclosed in its sphere. 'Education is the single most important instrument for social and economic renovation. educated population adequately equipped with knowledge and skills. is not only essential to support moneymaking growth but is also a precondition for growth to be comprehensive since it is the educated and skilled person who can stand to benefit most from the employment opportunities which growth will provide'.2 The process of education involves the transfer of communication of knowledge and skills one point (source) to another (receiver). The source is the teacher and the receiver is the student.

The role of education in facilitating social and economic progress is well recognized. It opens up new chances leading to the individual and group entitlements. Education, in its widest sense, is the development of youth which is the most crucial input for empowering people with skills and knowledge and giving them access to dynamic services in future. Improvements in education are not only expected to enhance efficiency but also augment the overall quality of life. The Eleventh Five Year Plan 2007-2012 places the highest priority on education as a central instrument for achieving

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA
College Code 225

rapid and inclusive growth (Planning Commission, 2008). Education plays a major role to keep young aspirants of the society aware and up to date with the new developments. Introducing ICT in the educational sating is a major endeavor. Education through Information and Communication Technology has become effective, useful and interesting way of proceeding teaching practice. Across the globe, countries have recognized ICT as an effective tool in catalyzing the teaching learning process. Information Technologies together with Communication Technologies have brought about unprecedented changes in the way people communicate and internet with the society. Our challenging and competitive world demnnds technology based education which is becoming one of the most challenging professions in our society where knowledge is expanding rapidly and modern technologies are demanding teachers and students to learn how to use these technologies in their Leaching and learning process. While new technologies augment, the need of innovative teacher training arises.

Information and Communication Technology

Information and Communication Technologies (ICTs) are referred to as the varied collection of technological gear and resources which are made use of to communicate. They are also made use of to generate, distribute, collect and administer information. ICT is a force that has changed many aspects of the way we live. Information and Communication Technologies consist of the hardware, software, networks, and media for collection, storage, processing, transmission and presentation of information as well as related services. ICTs can be divided into two components, Information and Communication Infrastructure which refers to physical telecommunications systems and networks (cellular, broadcast, cable, satellite, postal) and the services that utilize those (Internet, voice, mail, radio, and television), and Information Technology that refers to the hardware and software of information collection, storage, processing, and presentation.

Academics have taken to the use of computer in teaching much more readily than they adopted earlier audio-visual media. This is because the strength of computers is their power to manipulate words and symbols - which is at the heart of the academic endeavour. There is a trend to introduce eLearning or online learning both in courses taught on campus and in distance learning. Distance education and eLearning are not necessarily the same thing and can have very different cost structures. Whether eLearning improves quality or reduce cost depends on the particular circumstances. ICTs in general and eLearning in particular have reduced the barriers to entry to the higher education business. 'Education is the driving force of economic and social development in any country'.3 According to Oliver, 'Several factors which have strengthened and encouraged moves to adopt ICTs into classrooms and learning settings included a growing need to explore efficiencies in terms of program delivery, the opportunities for flexible delivery provided by ICTs'.4 the capacity of technology to provide support for customized educational programs to meet the needs of individual learners and the growing use of the Internet and WWW as tools for information access and communication. As we move into the 21st century, these factors and many others are bringing strong forces to bear on the adoption of ICTs in education in general and higher education in particular. 'It is only through education and the integration of ICT in education that one can teach students to be participants in the growth process in this era of rapid change. The use of ICT offers powerful learning environments and can transform the learning and teaching process so that students can deal with knowledge in an active, self directed and constructive way'.5

P. D. Patil Social Work College
College Code 225
AKOLA

In this regard Duffy says, 'Learning is an active process of constructing knowledge acquiring knowledge and that instruction is the process by which this knowledge construction is supported rather than a process of knowledge transmission' 6

The last two decades have seen a critical examination of the role higher education in economic growth and social development. In addition to teaching and research, contributing to regional economic growth through innovation is now perceived as the third role of universities, university-industry-government linkage as a triple-helix model through which effective transfer of technologies leads to economic growth'.7

Relevance of Information and Communication Technology

Higher education systems have grown exponentially in the last five decades to meet the demands of quality education for all. This aspect has further gained momentum due to swift advancements in Information and Communication Technology (ICT). Demand for skilled and competent labour is ever increasing in the contemporary globalised society. In this backdrop, access to quality in higher education for all has emerged as determining factor of economic growth and development. In order to increase the access to higher education and improving its reach to the remotest parts of the country contribution of open and distance learning facilities is on the increase. In addition, it is catering to life-long learning aspirations and that too at affordable cost. The last two decades have witnessed the inclusion of developments in ICTs in higher education systems around the world. Even then the challenge to develop a higher education system that is flexible and dynamic so as to holistically integrate the technology in the management and delivery of learning programmes is daunting. The focus of this paper is to examine the role of Information and Communication Technology (ICT) in higher education in India in the 21st century. According to Sanat Kaul, 'the usage of ICT in higher education institutions starts from the early stages of receiving e-notifications regarding admission, course schedules, and billing procedures and continues till the end of the course including online publication of results'.8

Introduction of ICTs in the higher education has profound implications for the whole education process ranging from investment to use of technologies in dealing with key issues of access, equity, management, efficiency, pedagogy, quality, research and innovation. ICT applications provide institutions with a competitive edge by offering enhanced services to students and faculty, driving greater efficiencies and creating enriched learning experiences. higher education sector is planned to build a knowledge repository of multidisciplinary subjects, as a strategy to counter the shortage of faculty in higher education, ICT in administration of educational institutions play a major role in efficient utilization of existing resources and simplifies the administration tasks by reducing the paper work and replaces the manual maintenance of record keeping to electronic maintenance of records which helps in easy retrieval Integration of ICT in higher education enhances the quality of research work and more number of individuals enrolled in the research work in various fields. ICT facilitates the links across the world in all subject matter and made social networking. It saves time, money and effort to the researchers in their research studies. The collection and analysis of large data becomes easier through the availability of various software. The unprecedented growth in bandwidth and computing power provide opportunities for download huge amount of data and can perform complex computations on them in a fast manner to get an accurate and reliability of data. India has a billion-plus

Smt. P.D. Patil Social Work College, Washim, AKOLA
College Code 225

population and a high proportion of the young and hence it has a large formal education system. The demand for education in developing countries like India has skyrocketed as education is still regarded as an important bridge of social, economic and political mobility'.9

Oliver says, 'Contemporary ICTs are able to provide strong support for all these requirements and there are now many outstanding examples of world class settings for competency and performance-based curricula that make sound use of the affordances of these technologies'.10

Students using ICTs for learning purposes become immersed in the process of learning and as more and more students use computers as information sources and cognitive tools. UNESCO report says, ; the influence of the technology on supporting how students learn will continue to increase. ICT enhances the international dimension of educational services'.11 The increasing use of information and communication technologies (ICTs) has brought changes to teaching and learning at all levels of higher education systems (HES) leading to quality enhancements in the 21st century. Traditional forms of teaching and learning are increasingly being converted to online and virtual environments. There are endless possibilities with the integration of ICT in the education system. The use of ICT in education not only improves classroom teaching learning process, but also provides the facility of e-learning. ICT has enhanced distance learning in the 21st century. The teaching community is able to reach remote areas and learners are able to access qualitative learning environment from anywhere and at anytime. It is important that teachers or trainers should be made to adopt technology in their teaching styles to provide pedagogical and educational gains to the learners. Successful implementation of ICT to lead change is more about influencing and empowering teachers and supporting them in their engagement with students in learning rather than acquiring computer skills and obtaining software and equipment. ICT enabled education will ultimately lead to the democratization of education in the 21st century.

Conclusion

The adoption and use of ICTs in education have a positive impact on teaching, learning, and research. ICT can affect the delivery of education and enable wider access to the same. In addition, it will increase flexibility so that learners can access the education regardless of time and geographical barriers in the 21st century. It can influence the way students are taught and how they learn. It would provide the rich environment and motivation for teaching learning process which seems to have a profound impact on the process of learning in education by offering new possibilities for learners and teachers. These possibilities can have an impact on student performance and achievement. Similarly wider availability of best practices and best course material in education, which can be shared by means of ICT, can foster better teaching and improved academic achievement of students. The overall literature suggests that successful ICT integration in education in the 21st century.

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA College Code 225

References

1. Report of the Education Commission of [illegible]
2. Report of the Planning Commission, 2011
3. Cholin, V. S. (2005), "Study of the application of information technology for effective access to resources in Indian university libraries", The International Information & Library Review, 37(3), 189-197.
4. Oliver, R. & Short, G. (1996), "The Western Australian Telecentres Network : A Model forEnhancing Access to Education and Training in Rural Areas", International Journal of Educational Telecommunications, 2(4), 311-328.
5. Volman, M., & Van Eck, E. (2001), "Gender Equity and Information Technology in Education: The Second Decade", Review of Educational Research, 71(4), 613–634.
6. Duffy, T., & Cunningham, D. (1996), "Constructivism: Implications for the design and delivery of instruction", Handbook of Research for Educational Telecommunications and Technology, New York: MacMillan, 170-198.
7. Balasubramanyam, (2009), "Background paper from the Commonwealth of Learning for the UNESCO World Conference on Higher Education", Paris.
8. Sanat Kaul (2006), "Higher Education in India: Seizing the Opportunity", (ICIER Working Paper No. 179), New Delhi: Indian Council for Research on International Economic Relations, (http://www.icrier.org).
9. Amutabi, M. N. & Oketch, M. O. (2003), 'Experimenting in distance education: the African Virtual University (AVU) and the paradox of the World Bank in Kenya', International Journal of Educational Development Vol. 23No.(1),Pp; 57-73.
10. Oliver, R. (2000). Creating Meaningful Contexts for Learning in Web-based Settings. Proceedings of Open Learning 2000. (Pp; 53-62).Brisbane: Learning Network, Queensland.
11. ICT in Teacher Education – A Planning Guide,UNESCO2002 Report UNESCO (2002)

Smt. P.D. Patil Social Work College Code 225 Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati.

CERTIFICATE

ISSN 2348-7143

UGC Approved J.No.40705

Impact Factor 6.261(SJIF)

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Mrs./Ms. Dr. S. M. Bhowate

Of Associate Professor Smt. P. D. Patil College of Social Work, Khadki, Akola 444004

has published a paper on Associate Professor Smt. P. D. Patil College of Social Work, Khadki, Akola ४४४००४

Peer Reviewed International E-Research Journal Special Issue on "Samiksha" Published on Dated 5, November - 2018.

Prof. Virag Gawande
Director
Aadhar Social Research & Development Training Institute, Amravati

Prof.Dr.Sanjay J. Kothari
Editor (Social Science)
G.S.Tompe Arts Comm.Sci College Chandur Bazar Dist. Amravati

Dr. Dinesh W. Nichit
Editor (Commerce)
Sant Gadge Maharaj Arts, Commerce & Science College, Walgaon

This Journal is Indexed In :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Swatidhan Publications

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERN!TION!L RESE!RCH FELLOWS !SSOCI!TION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

November -2018

SPECIAL ISSUE-LXXIII,(A)

Samiksha

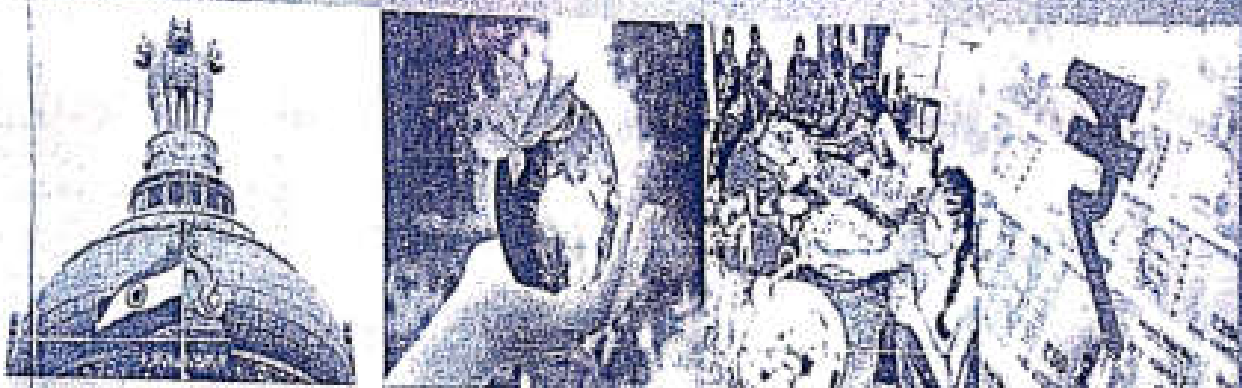

Executive Editor:
Prof. Virag Gawande
Director,
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Guest Editor
Dr.Sanjay j. Kothari
Dr. Dinesh W. Nichit

Chief Editor
Mr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

This Journal is Indexed In :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Swatidhan Publications

Scanned with OKEN Scanner

	Dynamic Political Personality & True Sportsman, Har Shri Jivan Wankhede — Ku. Nivedita Ashok Raut	118
30	Dr. Ranjit M. Athawale	120
31	GST and its Indian economy — Dr. Shirish V. Tupare	122
32	Regular Exercise As Stress Buster — Asso. Prof. Vedu M. Patil	124
33	Gst Impact On Various Sectors	
	Customer Satisfaction Regarding Service Quality In Telecom Sector — Dr. P. N .Ladhe	126
34	Human Rights, Social Justice and Challenges in the Indian Perspective — Dr. S. M. Bhowate	129
35	A Comparative Study Of Neuroticism And Paranormal Beliefs — Asst. Prof. Aditya Farsole & Asst. Prof. Ria Nadkarni	132
36	Climate change and its impact on Rainfall of Ahmednagar — Prof. Shinde Hanumant Dattatraya	136
37	Yoga in Modern Life — Prof. Dr. Amey Vinayak Kale	138
38	Vikas Swarup's Contribution to Development of Indian English Novel — LT. Sujit S. Chavhan	142
39		
40	Consumer Protection: Human Rights Perspective With Respect To Recent Judicial Trends In Context Of Maharashtra State- An Overview — Dr. Mahendra L.Pachadkar	146
41	Success Of RTI Act 2005 In The Presence Of Laws Restricting Right To Information — Adv. Shweta Suresh Shirsatkar	149
42	Study Quality Of Work Life And Job Satisfaction Among The Employees Of Cotton Textile Mill In Dhule District — Asst. Prof. Smt. Anita More / Prin. Dr. Arun Yeole	152
43	Entrepreneur and Economic Development — Dr. Nighat B.B.	156
44	Socio-Economic Status Of Katkari Tribes In Vengurla Tahshil — Prof. Kamlesh R Kamble	158
45	Digital Strategies for the Growth of Business — Dr. Ritu T. Deshmukh	161
46	Feminist Criticism: A Representation Of Female Experiences — Mr. S.D. Ratnaparkhe	164
47	Daily Food Intakeand Nutrient Intake by Adolescent Girls Mrs. Sawant V N / DR. Vijaya Nalwade	169
48	Irrigation Resources and Cropping Pattern in Gadchiroli District — Dr. Vijay Gorde	174
49	Buddhism: Practice In Modern Society — Dr. Manohar kumbhare	179
50	Right Of Private Defence Of Body Under Section 100 Of Indian Penal Code — D. H. Lokhande	183
51	Tax Evasion with Special reference to Black Money-A Viewpoint — Prof.Yograjsingh R.Bais / Dr. I.J. Rao	187
52	Quality Assurance In Teaching Learning And Evaluation — Dr. Vinod Marotrao Bali	191

Our Editors have reviewed paper with experts' committee, and they have checked the papers on their level to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of papers and intensive thoughts in the papers.

— Executive Editor

Published by -
Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjournry.net Mobile : 9665398258

Scanned with OKEN Scanner

Research Journey Impact Factor - (GIF) - 3.452 (SJIF) 6.261, (GIF) 0.676 (2013) Special Issue : Samiksha UGC Approved No. 40705
ISSN : 2348-7143 November 2018

Human Rights, Social Justice and Challenges in the Indian Perspective

Dr. S. M. Bhowate
Associate Professor Smt. P. D. Patil College of Social Work, Khadki, Akola 444001

Abstract:
The Indian Constitution is unique in its content and enthusiasm. Bharat Ratna Babasaheb Dr. B.R. Ambedkar, Chief Architect of the Indian Constitution, is a millennium for social justice, in the sense that he becomes a liberator or Messiah of the Dalits, who were previously untouched, Other Backward Classes and women, constitute 95% of the Hindu population. The large population segment was forced to live at the sub-human level from antiquity, under the caste system, approved by Hindu scriptures. He is a millennium for social justice, because he was the first person in history to succeed in leading a burst of security for social justice to a large part of Indian humanity, with legal assistance. Rights are the basis of human life. Everyone has the natural right to lead a normal life. Even an individual has no right to end his own life. Someone has life to live and enjoy because humans are born free. To limit freedom or deny one's natural rights is a violation of natural rights and denial of natural justice, not to end it.

Introduction:-
Human rights are considered a basic right in which most countries agree that all people must be permitted to enjoy natural rights to lead a normal, decent and dignified life. This principle states that everyone who lives must have rights such as the right to freedom, justice, equality etc. which are fundamental to human life. Rights are the basis of human life. Everyone has the natural right to lead a normal life. Even an individual has no right to end his own life. Someone has life to live and enjoy because humans are born free. To limit freedom or deny one's natural rights is a violation of natural rights and denial of natural justice, not to end it. Human rights have become a global movement to protect basic human rights against their violations and allow them to live human life as humans. Human rights have been a concern of all civilizations since ancient times. 'The concept of human rights and other fundamental rights is unknown to people from the previous period.' 1 Babylonian law and Assyrian law in the Middle East, the Vedic Dharma period in India and Lao-Tse and Confucius jurisprudence in China, have championed human rights throughout the history of human civilization. 'The Buddhist doctrine of non-violence in deeds and thoughts says Nagendra Singh, is a remarkable doctrine of humanity, since the 3rd century BC.'
The Indian Constitution is unique in its content and enthusiasm. Bharat Ratna Babasaheb Dr. B.R. Ambedkar, Chief Architect of the Indian Constitution, is a millennium for social justice, in the sense that he becomes a liberator or Messiah of the Dalits, who were previously untouched, Other Backward Classes and women, constitute 95% of the Hindu population. The large population segment was forced to live at the sub-human level from antiquity, under the caste system, approved by Hindu scriptures. He was a millennium for social justice, because he was the first person in history to succeed in leading a burst of security for social justice to a large part of Indian humanity, with legal assistance, which practically deprived the Hindu parts concerned. Scriptures' Indian Constitution provides Fundamental rights, which include religious freedom. 'The clause also gives freedom of speech, as well as the separation of the executive and judiciary and freedom of movement within the country and abroad. The country also has an independent judiciary and a body to look at human rights issues. '3 In Western culture and also in older Asia, the concept of

ISSN : 2348-7143
November 2018

[illegible] that individuals fulfil their social role, and accept [illegible] Social justice provides rights and obligations in [illegible] community. Social justice provides basic benefits and workloads. Relevant [illegible] enable people to receive basic benefits and workloads. Relevant institutions often include taxation, social insurance, public health, public schools, public services, labor law and market regulation, to ensure fair distribution of wealth, and equal opportunities.4 In 1993, the Vienna Declaration and Program of Action treated social justice as a goal of human rights education.5 Social justice is based on the concept of human rights and equality, and can be defined as' the way in which human rights are manifested in he movement, the Universal Declaration of Human Rights is characterized by "the overall inclusion of justice among human rights ... not only includes procedural justice, but also distributive justice and justice" 6 In Ronald Dworkin's view, all political philosophy makes sense now, in a way abstract moral, egalitarian, in such a way that social justice theories rely, and are evaluated by their correspondence to, fundamental moral ideas that people are equal, and as members of political society have the right to respect and equal consideration in "the design and administration of institutions -the political institution that regulates it "7 The Supreme Court has emphasized this on many occasions; In his words," we think that the right to life includes the right to live with human dignity and all that accompanies it, namely the necessity of life such as adequate nutrition , clothing and headscarves and facilities for reading a, write and express themselves in various forms. "8

Human Rights Challenges and social justice -

After 40 years of independence, 8 Five-Year Plans, hundreds of laws that lead to rule forests actually offer special facilities for disadvantaged people ranging from scheduled castes and tribes to women, in terms of education, employment, housing, etc. social justice is still far from reality. 53% of more than 965 million people are below the poverty line, that is, they cannot spend even a dollar a day on actual needs. Only 16% of households enjoy 'luxury' electricity, drinking water and toilet facilities. Social policy: Politics is a reflection of society. Although political parties aim to seize political power but they are equally responsible for fighting social discrimination while making it an important agenda. Economic policy: Distribution of income between individuals or households at the local or national level, based on classifications such as socio-economic status, profession, gender, location and income percentile, is the most widely used measure of the level of equality or inequality in society. The gap between rich and poor is wider in our country.

Dalits: Dalits have been exploited for thousands of years. No society or state can make the necessary progress while seizing a large amount of dignity and respect. Tribe: Tribes have escaped caste discrimination but are the worst victims of economic poverty. They have been traditionally fed on roots and shoots and other natural resources available but this has also declined. With the increasing pace of industrialization and urbanization, there is no alternative left except to integrate it into the nation's mainstream. Even though they have been provided with reservations, most backward tribes rarely benefit. Minorities: Being a minority should not be a curse in democracy, but in a country like ours, the majority pocket the main benefits. Reversed Caste: The population of the backward caste is more than any other group but they are the most divided group. The recommendations from the Mandal Commission were carried out because the Dalit struggle but was divided and did not know backwards could not even use the benefits.

So the story of the backward caste is really sad. New displays are needed to ensure benefits for their reservation and other protection. Women: Women are the worst sufferers in this social

ISSN : 2348-7143
November 2018

...ile arrangement. Farmers: Farmers and farmers don't get back what they are doing far away ... of their products such as wheat, rice, vegetables, etc. It has not increased to the level of ... ities such as soap, cosmetics, steel and other goods produced in the industry. Labor: Any ... carried out by thousands of workers in the past, is now carried out by some workers so ... profits of employers rise. These days business people hire workers based on contracts and ... leased more exploitation. People Without Land: About 65% of the population living in ... India has no land and the Dalits ratio is even higher.

Conclusion:

Human rights and social justice are very closely related. Social justice for the people cannot ... and cannot be achieved if human rights are violated and rejected. Human rights form ... part of social justice. Human rights are sacred, democratic and humane principles, and ... rights for decent human existence in society need to be safeguarded outside the narrow and ... political sphere. The Indian Constitution is a document rich in human rights jurisprudence. ... complicated charter of human rights which has been framed by any country in the world. ... of the Indian Constitution can be characterized as the Indian 'Magna Carta'. The Judiciary ... plays an important role in protecting human rights.

Reference:
1) ... Chand, Politics of Human Rights and Civil Liberties - A Global Survey (Delhi: UDH ... 1985) 45.
2) ... Singh, Enforcement of Human Rights (Calcutta: Eastern Law House Pvt. Ltd., 1986)

ISSN : 2348-7143
November 2018

economic arrangement. Farmers: Farmers and laborers don't get back what they are doing far away. Prices of their products such as wheat, rice, vegetables, etc. It has not increased to the level of commodities such as soap, cosmetics, steel and other goods, produced in the industry. Labor: Any production carried out by thousands of workers in the past, is now carried out by some workers so that the profits of employers rise. These days business people hire workers based on contracts and this has released more exploitation. People Without Land: About 65% of the population living in rural India has no land and the Dalits ratio is even higher.

Conclusion-

Human rights and social justice are very closely related. Social justice for the people cannot be imagined and cannot be achieved if human rights are violated and rejected. Human rights form a major part of social justice. Human rights are sacred, democratic and humane principles, and basic rights for decent human existence in society need to be safeguarded outside the narrow and narrow political sphere. The Indian Constitution is a document rich in human rights jurisprudence. This is a complicated charter of human rights which has been framed by any country in the world. Part III of the Indian Constitution can be characterized as the Indian 'Magna Carta'. The Judiciary in India plays an important role in protecting human rights.

Reference-

1. Attar Chand, Politics of Human Rights and Civil Liberties - A Global Survey (Delhi: UDH Publishers, 1985) 45.
2. Nagendra Singh, Enforcement of Human Rights (Calcutta: Eastern Law House Pvt. Ltd., 1986)

Scanned with OKEN Scanner

...National Multidisciplinary
Quarterly Research Journal

Volume - VII, Issue - IV, October - December - 2018
ISSN 2277 - 5730

AJANTA

Impact Factor - 5.5 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

Dr. S. M. Bhowate

As a Recognition of the Publication of the Paper Entitled

The Fundamental Duties: The Foundation of Human Dignity and Sense of Social Responsibility

Ajanta Prakashan
Jaisingpura, Near University Gate,
Aurangabad. (M.S.) 431 004
Mob. No. 9579260877, 9822620877
Tel. No.: (0240) 2400877,
ajanta1977@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

Kasal P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA
College Code 225

Editor : Vinay S. Hatole

Scanned with OKEN Scanner

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VII, Issue-IV
October - December - 2018
English Part - III

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

CONTENTS OF ENGLISH PART - III

Sr. No.	Name & Author Name	Page No.
1	Corporate Social Responsibility **Prof. Sanjay Suryawanshi**	1-7
2	Factors Influencing Income Inequality and Poverty in Tiruvannamalai District, Tamil Nadu **L. Baby Albert**	8-15
3	Recent Development of Indian Financial System **Mrs. Khushabu Pandya**	16-23
4	Mindfulness and Life satisfaction: A Review **Dr. Madhukar K. Tajne** **P. B. Ingle**	24-28
5	Ideal Human Resource Planning for Nonprofit Organizations: Need of the Hour! **Dr. Hemant Bonde Patil**	29-32
6	Digitalization Banking in India: Current and Future Prospectus **Mrs. Dr. Shakuntala Jaikumar Kulkarni** **Mr. Dnyaneshwar Dattu Banasode**	33-37
7	A Study on Different versions of Generic Medicines Available in Indian Pharmaceutical Market **Amitabh Patil** **Dr. Priyanka Singh**	38-45
8	Digital Payment System: Modes, Advantages and Disadvantages **Abdul Samad Gulam Rasool Farooqui** **Dr. Memon Ubed**	46-53
9	The Fundamental Duties: The Foundation of Human Dignity and Sense of Social Responsibility **Dr. S. M. Bhowate**	54-58
10	Fungal Pathogen in Cultivable Freshwater Fishes of Parbhani District **Deshmukh Shaziya Sultana K. A.** **J. M. Gaikwad**	59-64

9. The Fundamental Duties: The Foundation of Human Dignity and Sense of Social Responsibility

Dr. S. M. Bhowate
Smt. P. D. Patil College of Social Work, Khadki, Akola.

Abstract

The Fundamental Duties contain noble principles. It is obligatory on the part of eve citizen who seeks the enforcement of his Fundamental Rights not to violate the Fundamen Rights of any other person. Although the evolution of our civilization is not uniform and h several links missing, it is enriched with the notion of rights and duties of individuals. The en sociopolitical affairs of the Indian civilization have been based on the performance of dut This is one of the unique features of its tradition that more emphasis is given on duties rights. The incorporation of Fundamental Duties in the Constitution was an attempt to balan individual's civic 'freedoms' with his civic obligations. It is expected that a citizen of while enjoying Fundamental Rights, should also perform these duties.

Key-words- fundamental duties,obligation,constitution

Introduction

The development of society is credited to the constant evolution of law. Every r duty involves a bond of obligation. Every legal system is made up of both rights and dut for the smooth working of every country both rights and duty are essential, in the same our India also there are, fundamental rights and fundamental duties enumerated constitution. Rights and duties are correlative. According to John William Salmond, "t be no right, without a corresponding duty."1 Although the evolution of our civilisatio uniform and has several links missing , it is enriched with the notion of rights and individuals. The entire sociopolitical affairs of the Indian civilisation have been bas performance of duties. This is one of the unique features of its tradition that more en given on duties than rights.

The Fundamental Duties of citizens were added to the Constitution by Amendment in 1976, upon the recommendations of the Swaran Singh constituted by the government earlier that year. Supreme Court has ruled these

225

duties can also help the court to decide the constitutionality of a law passed by the legislature. There is reference to such duties in international instruments such as the 'Universal Declaration of Human Rights and International Covenant on Civil and Political Rights, and Article 51A brings the Indian Constitution into conformity with these treaties.'2 Fundamental duties have been laid down in the Constitution for the citizens of India. The original Constitution of India, which came into force with effect from January 26, 1950, has a preamble which declares India as a Sovereign Democratic Republic, resting on the four pillars of civilization, viz. Justice, Liberty Equality and Fraternity.

Throughout the struggle for freedom, the concept of duty prominently occupied the minds of freedom fighters. It was unfortunate that in the years after independence, the people of India became so much right conscious that they tended to forget their fundamental duties and responsibilities. A suggestion to define the duties of the citizen was mooted by Dr. Rajendra Prasad, who felt deeply disturbed on account of indiscipline and lawlessness in the country in general, and the irresponsible behaviour of some legislators in particular. Moreover, this issue also attracted attention of the Servants of the People's Society under the Presidentship of veteran leader Shri Biswanath Das, former Chief Minister of Orissa. The Society brought out a pamphlet entitled 'Place of Duty in our lives and Constitution of India', to suggest 'without altering or abridging any of our Fundamental Rights, a few purposeful additions to fill up the gap in our Constitution, bringing in certain duties from which citizen's right flow and without which such rights cannot survive'.3

Fundamental Duties

The Swaran Singh Committee had been entrusted with the task of formulating some proposal for inclusion in the Constitution of certain Fundamental Duties and obligations, which every citizen owes to the nation, inter-alia, to sustain and strengthen the integrity and unity of the nation; to act in accordance with the Constitution and the laws of the land; to maintain discipline in every sphere; to honestly perform all duties to safeguard public property. Finally in 1976, the Fundamental Duties were incorporated into the Constitution by 44th Amendment Bill (which was later adopted as 42nd Amendment Act, 1976). The amendment was effected as a sequel to a resolution on the subject passed by the All India Congress Committee endorsing the recommendation of Swaran Singh Committee.The ten Fundamental Duties listed in Art 51-A of the Constitution, following enactment of 42nd Amendment Act, call upon the citizens to:- (a) "to

Smt. P.D. Patil Social Work College 225 AKOLA

abide by the Constitution and respect its ideals and institutions, the National Flag and the National Anthem"; (b) "to cherish and follow the noble ideals which inspired our national struggle for freedom";(c) "to uphold and protect the sovereignty, unity and integrity of India"; (d) "to defend the country and render national service when called upon to do so"; (e) "to promote harmony and the spirit of common brotherhood amongst all the people of India transcending religious, linguistic and regional or sectional diversities, to renounce practices derogatory to the dignity of women";(f) "to value and preserve the rich heritage of our composite culture"; (g) "to protect and improve the natural environment including forests, lakes, rivers,wild life and to have compassion for living creatures";(h) "to develop the scientific temper, humanism and the spirit of enquiry and reform"; (i) "to safeguard public property and to abjure violence"; (j) "to strive towards excellence in all spheres of individual and collective activity, so that the nation constantly rises to higher levels of endeavour and achievement".Subsequently, another duty was added by the 86 th Constitutional Amendment Act of 2002: k. who is a parent or guardian to provide opportunities for education of his child, or as the case maybe, ward between the age of six and fourteen years. Shri H.R. Gokhale, the Union Law Minister,while speaking in Lok Sabha on 29th October, 1976, had assured the members of Parliament that "no political consideration, no consideration of partisanship has come at all in the formulation of these duties". On yet another occasion, while addressing the Socialist India Convention on Constitutional Amendments, Shri H.R.Gokhale said: 'no one can say that my political views are different. Therefore, I cannot subscribe to these Duties. If you look at these Duties they transcend all barriers of political or other views on which people may be different, but this is a single common denominator on which we expect every citizen of the country will agree and that is where the Duties become, again like the Preamble, the guidelines, the beacon light.....'4 One of the most controversial issues regarding these duties had been the recommendation to make them legally enforceable. The Swaran Singh Committee was in favour of it but it was dropped after the Bill came up for discussion in the Parliament. In the Lok Sabha also, Sardar Swaran Singh, Jamilurahman and some others spoke strongly in favour of making the violation of these duties legally punishable on the ground that in the absence of legal force behind them, they would remain mere platitudes. Reacting to the question as to how the mere inclusion of a set of duties in the Constitution would be of any help to the nation, the then Prime Minister, Mrs. Indira Gandhi,

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

had observed, 'If people only kept the Fundamental Duties in their mind, we will soon have a peaceful and friendly revolution'.5

The Fundamental Duties contain noble principles. It is obligatory on the part of every citizen who seeks the enforcement of his Fundamental Rights not to violate the Fundamental Rights of any other person. This is what Indira Gandhi meant when she said: 'The Chapter on Fundamental Duties has been introduced not to smother rights but to establish democratic balance. Our Constitution was notable for highlighting Directive Principles alongwith Fundamental Rights. Neither can bear flower and fruit without performance of the duties'.6 The framer of the Constitution Dr. B. R. Ambedkar did not deem it appropriate to incorporate those duties in the text of the Constitution when it was originally promulgated. There could have been several reasons for this omission. Firstly, the concept of Dharma is deeply rooted into Indian society. Certain duties are practised by every Indian citizen as basic values regardless of a threat of penalty. Secondly, the duties of citizens are encapsulated in the preamble itself which contains not only the aspirations of the people i.e. the goals of the nation, but also the assurances of the Constitution. It is thereby implied that whatever is required for the fulfilment of these goals be undertaken by every citizen as his duty. Moreover, logically, the Fundamental Rights enlisted in the Constitution bring in an inference of a set of duties which are essential for their realisation. If these rights are to be available to people, they are obligated to perform their corresponding duties.

Conclusion

The incorporation of Fundamental Duties in the Constitution was an attempt to balance an individual's civic 'freedoms' with his civic obligations. It is expected that a citizen of India, while enjoying Fundamental Rights, should also perform these duties. Article 51A commands the confidence of all political parties and has remained in the statute book for more than 35 years. Inclusion of this Article has brought our Constitution in line with Article 29(1) of the Universal Declaration of Human Rights which provides that: 'Everyone has duties to the community in which alone the free and full development of the personality is possible.'7

A right generally implies a corresponding duty. They are two sides of the same coin. It is for this reason that the two concepts – Right and Duty, are considered correlatives and 16 therefore, inextricable. Sir Holland explains, 'Every right, whether moral or legal, implies the active or passive furtherance by others of the wishes of the party having the right. Wherever any

Smt. P.O. Patil Social Work College
College Code 225

one is entitled to such furtherance on the part of others, such furtherance on their part is said to be their duty .'8 The two concepts are so interwoven that they cannot be divorced from each other. Therefore, it is pertinent that every right must be complemented by a duty. The idea behind implementing Fundamental Duties of citizens was to serve a useful purpose. In particular, it is impossible for a democratic polity to ever succeed where the citizens are not willing to be active participants in the process of governance by assuming responsibilities and discharging citizenship duties. Therefore, the most important task before us is to reconcile the claims of the individual citizen and those of the civic society.

To achieve this, it is required to orient the citizen to be conscious of his social and citizenship responsibilities and the society should be shaped in such a way that we all show our utmost respect to the inalienable rights of our fellow citizens. Awareness of our citizenship duties is as important as awareness of our rights. Thus, the Fundamental Duties act as the foundation of human dignity.

References

1. John William Salmond,Jurisprudence or ,the the theory of law creative media partners,llc 2015
2. Basu, Durga Das (1993). Introduction to the Constitution of India (15th ed.). New Delhi: Prentice Hall of India. p. 475.
3. Anadhi Bhusan Maity, Fundamental Duties;Modern Review, V.141;(1977), p.307.
4. H. R. Gokhale, "On the Need for the Amendments", Socialist India, Vo. 13, N.21, p.23.
5. L. S.Sinha, The Fundamental Duties: Their Importance; Socialist India, V.13, Oct.23,1976, p.,102.
6. M. N.Morje, The Fundamental Duties; Yo jana V. 21 (1st March, 1977) p.25.
7. Article 29(1), Universal Declaration of Human Rights
8. Thomas Erskine Holland, The Elements of Jurisprudence , p. 71(West Publishing Co., St Paul, Minnesota, 1896).

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
AKOLA

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

An International Multidisciplinary Quarterly Research Journal

Volume - VII, Issue - IV, October - December - 2018
ISSN 2277 - 5730

ISO 9001:2008 QMS
ISBN / ISSN

AJANTA

Impact Factor - 5.5 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

Dr. S. M. Bhowate

As a Recognition of the Publication of the Paper Entitled

Dowry System in India - A Serious National Concern

Ajanta Prakashan
Jaisingpura, Near University Gate,
Aurangabad. (M.S.) 431 004
Mob. No. 9579260877, 9822620877
Tel. No.: (0240) 2400877,
nta1977@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225, AKOLA

Editor : Vinay S. Hatole

AJANTA

Volume - VII, Issue - IV,
October - December - 2018
English Part - II

Impact Factor - 5.5
(www.sjifactor.com)

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

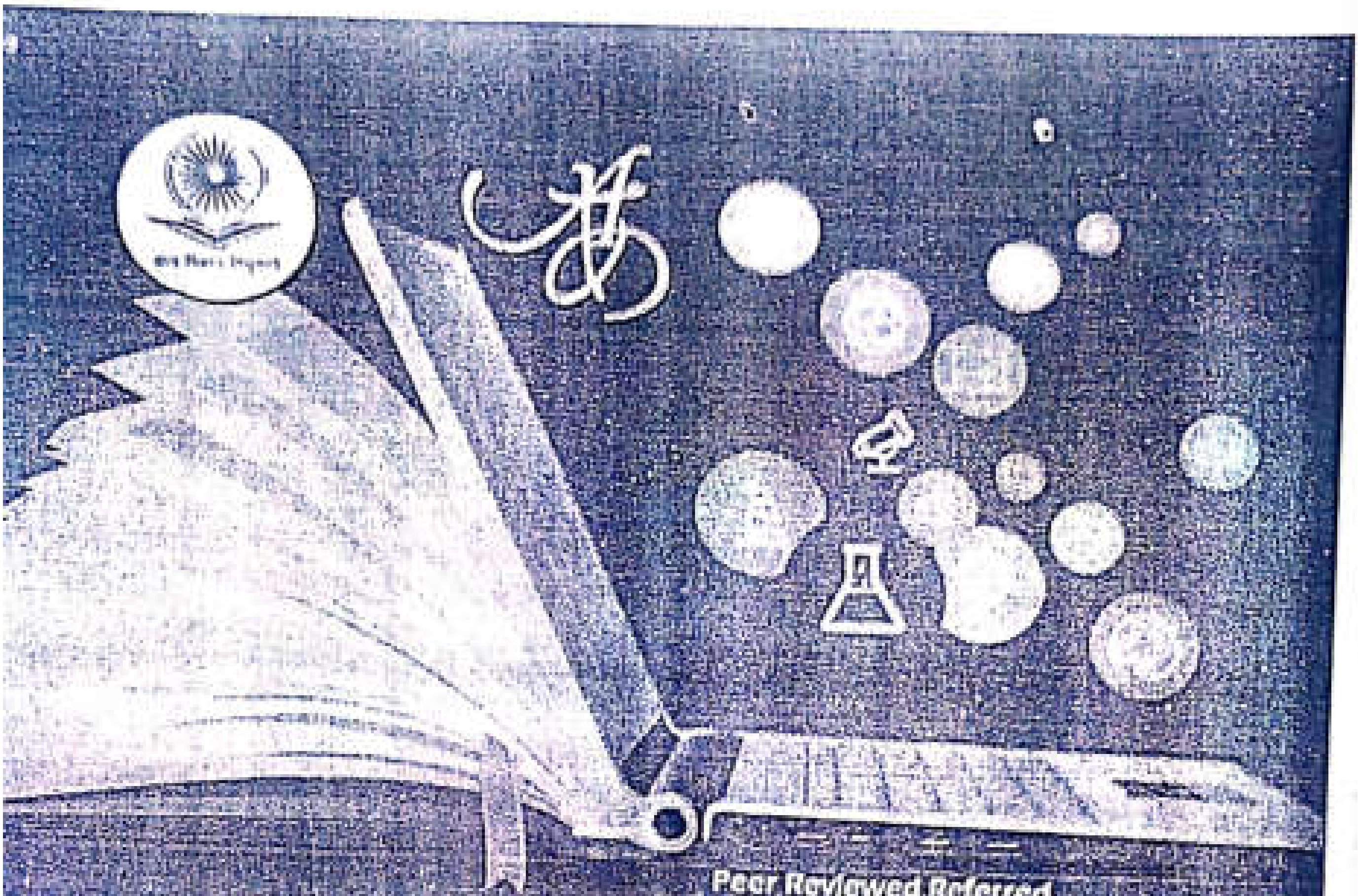

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
Journal No. 40776

An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal

ISSN 2277 - 5730

AJANTA

Volume - VII, Issue - IV,
October - December - 2018
English Part - II

Impact Factor - 5.5
(www.sjifactor.com)

P.D. Patil Social Work College
College Code 225
AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

VOLUME - VII, ISSUE - IV - October - December - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH PART - II

Sr. No.	Name & Author Name	Page No.
13	Women Empowerment: Context & Concerns Dr. Bharti Dogra	[illegible]
14	Petrol Price Hike and its Effects Prof. Suresh N. Gawai	72-77
15	Shehapur: The Historical Place in Buldana District Shyam Prakash Deokar	78-82
16	Servqual: A Method to Measure Service Quality in the Hotels Tushar Ashok Tingote	83-89
17	Customer Relationship Management and its Need to Business Dr. Sanjay B. Shinde	90-95
18	Participation of Dalit Women in Higher Education in India: Issues and Challenges Savita Gautam	96-104
19	Pranayama and Lifestyle Somlata Jha	105-119
20	Gender Discrimation in Rural India Dr. Reena Talwar	120-125
21	Learning Styles of High School Students in Puducherry Region Dr. G. Kumaravelu	126-129
22	Female Foeticides K. Padmapriya	130-133
23	A Study of Influences Impact on Demonetization in Indian Middle Class Civilizations with Reference to Chandrapur District Dr. Prof. Laxman T. Kamde	134-139
24	Health and Hygiene of Migrant Labourers in India Cities - An Ethical Perspective Srinidhi C.	140-145
25	Dowry System in India - A Serious National Concern Dr. S. M. [illegible]	146-150

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
AKOLA

25. Dowry System in India - A Serious National Concern

Dr. S. M. Bhowate
Smt. P. D. Patil College of Social Work, Khadki, Akola.

Abstract

The word dowry is almost synonymous with Indian women's oppression under patriarchal systems. It has been a short cut for indicating low status for women. Dowry is a custom turned as a social evil. The concept of equality among marital relationship is toppled by the custom. Moreover human dignity of women is questioning through the custom. Women who have not enough money or property are the worst sufferers. Most of them are denied marital life or right to choose appropriate spouse. Justice is denied to the females and the custom is beneficial to male. Thus, only a consistent, persistent and co-operative effort by everybody to propagate the message of the social evil of dowry can solve the problem.

Key-Words - Dowry, violence, Law

The dowry custom is a very old Indian tradition. It was introduced by Hinduism and has extended to all minorities. It has been and still is largely diffused across diverse Indian cultures. Dowries are presents that family and friends of the bride give to the bridegroom to celebrate the marriage. It is composed of the Kanyadhan, the gift of the virgin bride; the Varadakshina, a gift from the bride's father; and the Stridah, gifts given by relatives and friends. Initially it was nothing but some simple presents, but after some time it became the only way for women, who were deprived from any property rights, to inherit some goods. 'In India, social and spiritual doctrines have a tremendous impact on the dowry system. It is difficult to determine exactly how or when the practice began in India, but there is no doubt that it has existed since ancient time.'1

In fact even women in the husbands' family would accept that they can potentially benefit from dowry by acquiring some clothes or jewels. 'In the past several decades, the marriage system in India has experienced a number of changes, including increases in women's age at marriage and the near universal adoption of dowry as a condition of marriage. Both these changes have been attributed to changes in the demographic conditions of the marriage market and, in particular, to the deficit of marriageable men.'2

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA — College Code 225

Dowry is considered ... They believe they cannot ... to a daughter, it would be sinful if parents ... believe that happiness cannot dwell in their ... without giving her due share of dowry. Religion is therefore a strong social force behind ... of the dowry system.'3 Apart from its roots in Hindu culture, there are other ... for the continued existence of the dowry system. There is widespread belief in India that ... of a man to a girl makes that man superior to the girl's family. The transactions of ... dowry system have not, therefore, evolved in order to provide security for the newly married ... but rather are based on the disadvantage that a woman causes her husband; monetary ... is deemed necessary to offset such an unprofitable deal. This is one of the reasons ... Hindus have ever dreaded the birth of a daughter. 'In the legal sense, dowry means any ... or valuable security given or agreed to be given, either directly or indirectly, by one ... marriage to the other party at or before or after the marriage as a consideration for the ... of the said parties.'4

The word dowry is almost synonymous with Indian women's oppression under ... systems. There is ample evidence that the 'phenomenon of dowry is expanding, ... to communities where it had never existed, and that the value of dowries is rising to ... limits; there are horrific reports of fathers selling kidneys to cover dowry payments, or ... suicides in families with multiple daughters. Hooja says in this regard, 'Stereotyped ... sometimes persist, irrespective of the harm or good they may bring to a society. Legal ... lag behind, and the legislators do not perform their tasks well - perhaps because they ... have a sense of the urgency of the task or the power of social and economic conditions to ... legal rights and duties. The custom of dowry giving thus continues to lead to economic ... and ill treatment of brides, and humiliation of other people affected by it.'6

...sequences of Dowry System

Dowry is considered a major contributor towards observed violence against women in ... Some of these offences include physical violence, emotional abuses, and even murder of ... and girls. National Crime Records in India reported approximately 6,000–7,000 dowry-... deaths every year and about 43,000–50,000 cases of mental and physical torture ... from 1999-2003, indicating that violence and dowry are a serious national ...

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki, AKOLA

Physical violence against women has been a growing concern in India over the last few decades. Recently married women can be a target for dowry related violence, because she is tied economically and socially to her new husband. The system of dowry has also been linked to murder of young brides. Physical abuses described above can also result in murder. These murders can arise due to the financial demands from a husband, or dissatisfaction of the bride from the groom's family. Due to the social and economic burdens of dowry, families may choose boys over girls, so that they avoid consequences of the system. This then may strengthen gendered violence and preferential male treatment in society. 'Parents of daughters favor the dowry system - when it comes to taking dowry for their sons! When their sons marry, the parents demand huge sums of money, anticipating that they might have to pay a similar amount when their daughter weds. Through their defensive actions, these people also contribute to the continuation of the dowry system.'7

Another major factor contributing to this evil system is the inheritance law. Until comparatively recently, women were denied the right of inheritance. This led to the rigidity of the custom of dowry among the propertied classes. But with the passage of the Hindu Code Bill 1956 which, for the first time, conferred the right of property upon women and entitled them to a share in the father's property previously bequeathed only to sons, things have gradually taken a different turn and western values have influenced the institution of marriage.

Eradication of Dowry System

Harassment, atrocities, and deaths within the four walls of private space, brought under public glare, stunned the nation and evoked widespread anger. It was a momentous phase for the women's movement. A broad platform, Dahej Virodhi Chetna Manch, was formed, including a diverse range of women's groups, cutting across political and feminist lines. Among them, Mahila Dakshata Samiti was the first in Delhi's feminist movement to take up the issue of dowry and Stri Sangharsh made it a household term. The anti-dowry movement included people from diverse ideologies: from men who felt it their duty to protect their wives as good patriarchs, to anti-capitalist organizations like Stri Sangharsh and 'anti-patriarchal' organizations, which protested against dowry but did not invest it with the feminist critiques of the institution of marriage. Perhaps this range in points of identification explains why it has been one of the most prominent aspects of the recent women's movement: it incorporates the domains of economy, marriage and the 'cultural', and violence against women.Protests against dowry in the 1980s

Sant P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki, AKOLA

unconventional forms, protestors directly confronted the ... within the community.

Describing the stormy times, Madhu Kishwar wrote, "Our engagement spontaneously took the form of holding protest demonstrations outside the house of the murdered or dead woman, calling for a social boycott of the family, which had tortured the family or driven her to death. Each such demonstration would then move on to the local police station, either protesting against their complicity or demanding that they take appropriate and swift action in ... the culprits"8 The legislation passed in 1961 to restrict the operation of the dowry system has done little to stop the custom; it has merely substituted the disposal of eligible ... by private auction for the previous public sale. The genesis of the problem of cruelty against women can be traced to the social apathy of the Indian populace. Although the Indian Constitution provides for equality of the sexes, with special protections for women and children, in family life Indians have been governed by personal and religious laws which militate against women's interests. These laws have relegated Indian women to an inferior position, both ... and socially. The Dowry Prohibition Act of 1961 has been totally ineffective because, ... it seeks to punish offenders, it is hard to see how they can be brought before the court ... this act, especially given the hidden nature of the offences. The people of India are ... by innumerable superstitions, and it is impossible to expect, as a sequel to a highly ... ceremony like marriage, that a bride, groom or any near or distant relative would drag ... parties to a court of law. 'But the success of the act essentially depends on public co-operation. The legislation has so far failed because of its self-contradictoriness and the mixed ... found in the Indian society today. In order to be effective, the act should be supported by political, social and economic changes in the status of women both inside and outside the family.'9

One of the most laudable recent judgments which, in immediate terms, will have a wide-ranging effect on dowry disputes was passed by the Supreme Court. It declared that " all gifts to ... of marriage remained her absolute private property until the end, and that neither her husband nor any other had the right to them without her sanction. Gifts of cash, ornaments, clothing or anytime that constitutes dowry may be entrusted by the wife to the husband, ... the husband will be deemed "guilty of criminal breach of trust" if he misappropriates or ... to return what the court regards "as the absolute and personal property of his wife'.10

P.D. Patil Social Work College ... College Code 225 ... Akola

Conclusion

Dowry is a custom turned as a social evil. The concept of equality among human relationship is toppled by the custom. Moreover human dignity of women is questioning through the custom. Women who have not enough money or property are the worst sufferers. Most of them are denied marital life or right to choose appropriate spouse. Justice is denied to the females and the custom is beneficial to male. Thus, only a consistent, persistent and co-operative effort by everybody to propagate the message of the social evil of dowry can solve the problem.

References

1. Hooja, S.L., Dowry system in India: a case study. Delhi, Asia Press, 1969 p. 15.
2. Srinivasan P, Lee Gary R, 2004. The Dowry system in Northern India: women's attitude and Social change. Jr of Marriage and Family, 66. 1108-1117.
3. Hooja, S.L., Dowry system in India: a case study, Dehli, Asia Press, 1969.p. 22
4. Mohan, S., ed, Problem of dowry in Bangalore city, Bahni series. Joint women's programme series, 1983, p 9.
5. Young India 5th August 19.
6. Hooja, S.L., Dowry system in India: a case study, Dehli, Asia Press, 1969.p. 15.
7. Mohan, S., ed, Problem of dowry in Bangalore city, Bahni series. Joint women's programme series, 1983, p 9.
8. Madhu Kishwar, *Strategies for Combating the Culture of Dowry and Domestic Violence in India, 2005.*
9. 'Manushi' journal , no 24, 1984, p 20.
10. Sethi, S, 'Dowry: a gift of justice', India Today, April 15, 1985; p 81.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

AN IN[illegible]NAL MULTIDISCIPLINARY
QU[illegible] RESEARCH JOURNAL

P[illegible]ed
and U[illegible]urnal

ISO 9001:2008 QMS
ISBN / ISSN

AJANTA

Volume - VII, Issue - IV, October - December - 2018
ISSN 2277 - 5730

Impact Factor - 5.5 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

Dr. S. M. Bhowate

As a Recognation of the Publication of the Paper Entitled

Editor : Vinay S. Hatole

Ajanta Pr[illegible], Jaisingpura, Near University [illegible]abad. (M.S.) 431 004
[illegible] 9579260877, 9822620877, Tel. No. (0240) 2400877,
[illegible]nta1977@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

College Code
225

Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VII, Issue-IV
October - December - 2018
English / Hindi

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

Social Work College
College Code 225
AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

VOLUME - VII, ISSUE - IV - October - December - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF ENGLISH

Sr. No.	Name & Author Name	Page No.
1	Today's Education System & Value Education **B. Sailaja**	1-6
2	Reviving the Teachings of Lord Buddha: Way to Enlightenment **Dr. Shalini A. Bang**	7-10
3	Dhammachakra Pravartan Din and Dr.B.R.Ambedkar: A Study **Gautam Chandrabhan Saidive**	11-15
4	Deekshabhoomi and Women Empowerment **Dr. Sandeep Monga**	16-19
5	DhammaChakra Parvartan Din and Dr. Babasaheb Ambedkar **Prof. Sukhwinder Kaur**	20-23
6	Role of Language and Literture in Secondary School Curriculum for Value- Orientation **Sangitarani Tripathy** **Dr. Jayashree Nanda**	24-29
7	Dikshabhumi: An Inspiration to Artists **Ravindra Pantavane**	30-33
8	Samrat Ashoka: The Great Pioneer of the Revival of Buddhism **Dr. S. M. Bhowate**	34-38
9	Impact of Reservation in Education and Employment for Untouchable Dalit, with Relevance to the thought of Dr.B.R.Amedkar: Evidence from West Bengal **Dr. Ashis Biswas**	39-44
10	Importance and Significance of 22 Vows in the Buddha Dhamma **Mr. Amol Ukhardu Bayaskar**	45-50
11	Dr. B. R. Ambedkar: Instrumental in Revival of Buddhist Democracy **Dr. Leena B. Chandnani**	51-55

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

8. Samrat Ashoka: The Great Pioneer of the Revival of Buddhism

Dr. S. M. Bhowate
Asst. Professor, Smt. P. D. Patil College of Social Work, Khadki, Akola.

Abstract

In the history of the world there have been thousands of kings and emperors who called themselves 'their highnesses,' 'their majesties,' and 'their exalted majesties' and so on. They shone for a brief moment, and as quickly disappeared. But Ashoka shines and shines brightly like a bright star, even unto this day. The most important Buddhist layman in history has been the Emperor Ashoka, who ruled most of India for the middle third of the third century B.C. On the capital of one of the pillars Ashoka erected is beautifully carved a wheel with many spokes. This representation of the wheel of Dhamma which the Buddha set in motion is the symbol chosen to adorn the flag of the modern state of India. Ashoka is a towering figure for many other reasons too, but we confine ourselves to his role in Buddhist history. Before Ashoka Buddhism had spread through the northern half of India; but it was his patronage which made it a world religion.

Introduction

The Buddha's first sermon, the Dharma chakra pravrtana (Turning of the Wheel of Law), which put forth the Middle Path, The Four Noble Truths and The Eightfold Path after his enlightenment marked the formal beginning of Buddhism in the Indian subcontinent. The propagation and the spread of Buddhism were enhanced by its simplicity, envisioning deliverance from the caste-ridden and ritualistic dogmas, and providing an alternate path to salvation. These ideals which appealed to all caste and class subsequently saw the establishment of a highly organized sangha with the monks and nuns zealously spreading the Buddha's message in all directions.

The conversion of the Mauryan emperor, Ashoka to Buddhism marked the elevation of Buddhism from the position of a sect to that of a state religion.[1] Emperor Asoka has been described both as a conqueror and a pious king in Indian history, since king Asoka, was a firm believer in Dhammavijaya. The concept of conquering the world by righteousness without use of weapons but by his personal actions was a perfect example of the Buddhist ideal Cakkavattin, a universal monarch. No figure in Indian history has been evaluated for his place in history with as

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA
College Code 225

[illegible] patronage of Buddhism [illegible] Indian inheritance [illegible] Buddha is well spoken [illegible] the light of [illegible] Dhamma [illegible] proving that Dhamma [illegible]

Emperor Ashoka and Buddhist Revival

In the 3rd century B.C.E., several ambitious leaders built the expanding Mauryan empire and fought many bloody battles were fought to extend its boundaries of control. One king, named Ashoka, was so troubled by the effects of the conquests on humanity that he converted to Buddhism. Adopting a code of nonviolence, he renounced all warfare and incorporated principles of Buddhism in his ruling practices. In The Outline of History, H.G. Wells wrote: "Amidst the tens of thousands of names of monarchs that crowd the columns of history, their majesties and graciousnesses and serenities and royal highnesses and the like, the name of Ashoka shines, and shines, almost alone, a star."4

Ashoka promoted Buddhist expansion by sending monks to surrounding territories to share the teachings of the Buddha. A wave of conversion began, and Buddhism spread not only through India, but also internationally. Ceylon, Burma, Nepal, Tibet, central Asia, China, and Japan are just some of the regions where the Middle Path was widely accepted.

Dhamma-vijaya

After the Kalinga war and conversion to Buddhism, Asoka ceased Digvijaya or "conquest by war" and embarked on Dhammavijaya, meaning "conquest by Dhamma". His reign became more humane as he ruled according to the Dhamma. He was the first king to build major edicts with Buddhist inscriptions all over India and Central Asia. He set up a department of religious officers to look into the moral education for the people. He went on Dhammayatra, to the holy places. He was generous with the requisites for the Sangha and supported them handsomely. His son and daughter joined the Sangha, spreading the Dhamma most successfully in Sri Lanka. He claimed to his neighbours that he had no expansionist intentions towards countries bordering his empire. After the 3rd Buddhist Council, missionary work to the adjacent 9 countries saw the spread of Theravada Buddhism under his patronage. The most important and successful mission was to Sri Lanka. It was led by King Asoka's own son, Ven. Mahinda, who converted the Sri Lankan king, and eventually all his subjects, to Buddhism. The Tipitaka was also brought over [illegible] compiled into writing in Sri Lanka about 300 years later.

P.D. Patil Social Work College
College Code 225
[illegible] Khadki, AKOLA

Firm & Humane Rule

Ashoka's rule became more humane and went according to the Dhamma. He told his people that he considered them as his own children with nothing to fear from him. He promised readily access to them and for their problems. He pursued an official policy of nonviolence .Animal sacrificed were prohibited. Cruelty to domestic and wild animals were prohibited. Hunting certain wild animal was banned. Only limited hunting was permitted for consumption reasons. King Asoka promoted the concept of vegetarianism. Forest and wildlife reserves were established; burning of forest was prohibited. Hospitals for men and animals were built. Medical herbs were cultivated. He had wells dug, trees planted and rest houses built. He took care of the old, ascetics, widowed and prisoners. Spurning handlooms were provided for widows as a form of employment. He encouraged fasting and meritorious deeds to be done by prisoners. He urged criminals to see the blunders of the crimes. Citizens were fined for littering or if they did not help in putting out fires.

Department of Religious Officers

Asoka created this ministry in the 13th year after his rule. It was staffed by high officials to pay attention to the following :Moral Education to the people, Various of performances of gods, improvement of jail administration (as inscribed on Rock edict V),Humanization of ruthless criminal laws (Pillar edict IV),Enforcement of various regulations of piety (Pillar edict V and VI).These projects were carried out throughout his empire. To ensure that these were done, Asoka went on frequent inspection tours. The protection and promotion of all religions and the fostering of inter-religious harmony was seen as one of the duties of the state. The department of Religious Affairs of Dhammamatras was established to look after the affairs of various religious bodies and to encourage the practice of religion. He offered generously to all religious practitioners. In the 12th year of his reign, he bestowed excavated dwelling and shrines to the Ajivika Community.

Pilgrimage :

In the past, kings used to go out on journey for pleasure like hunting expeditions and other similar enjoyments. But King Asoka went out on pilgrimage to the holy places. He would donate to religious practitioners, assist elders with money; instruct and discuss with the citizens on dhamma. He visited Bodh Gaya in the 10th year of his rule. Pillars and edicts were established in the Buddhist sacred places to mark his visit. The Lumbini Edict was erected when he visited the birthplace of the Buddha in the 20th year of his reign. To commemorate his visit,

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

He exempted the local people for paying tax [illegible] to his government. By going on religious pilgrimages to these sacred places, he was indirectly promoting Buddhism.

Dhamma Conquest of Neighbouring Land

The kingdoms surrounding his, so easily conquered, were instead made to be well respected allies. Without any war or any aggressive policy, he maintained a very large empire and his friendly relations with foreign powers. Instead of organizing military expedition against other countries, he was busy organizing peace mission under his Duta for the purpose of humanitarian work (building hospitals, supplying medicinal herbs, building wells and send engineers) in those foreign countries. Silenced was the war-drum, which was replaced by Dhamma ghosa. Asoka stood out as the pioneer of peace and universal brotherhood in history.According to many European and Asian historians, the age of Asoka was the age of light and delight. He was perhaps the first emperor in human history who had taught the lesson of unity, peace, equality and love within and outside his empire.

Construction of Religious Monuments

He spent lots of wealth for religious education, building monasteries and monuments. Asoka also built the great stupa of Sanchi. He erected several thousands of Buddhist monuments to enshrine the Buddha's relics. He built viharas for the monks and the famous vihara in Pataliputra was named after him like Asokarama. He also helped to developed viharas (intellectual hubs) such as the Nalanda and Taxila. He also helped to construct Sanchi and Mahabodhi Temple. According to Buddhist legend, particularly the Mahaparinirvana, 'the relics of the Buddha had been shared among eight countries following his death.'5 Ashoka endeavoured to take back the relics and share them among 84,000 stupas.

Buddhist edicts and monuments

His pronouncements were written on rocks in the periphery of his kingdom, while pillars were erected along the main roads, and where pilgrims gather. Asoka's edicts were written in his own words. Asoka's edicts were found in more than thirty places throughout India, Nepal, Pakistan and Afghanistan. Most of them were written in the native language of the place.

Asoka was engaged in spreading Buddhism through the rock, stone and pillar edicts erected in his empire and beyond. The Bhabru inscription called upon his people to respect and have faith in Buddha, Dhamma and Sangha. 'One of the more enduring legacies of Ashoka was the model that he provided for the relationship between Buddhism and the state. Emperor Ashoka was seen as a role model to leaders within the Buddhist community. He not only provided guidance and strength, but he also created personal relationships with [illegible]ters.'6

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA, College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Conclusion

Asoka ruled for an estimated 40 years. After his death, the Mauryan Dynasty Listed per fifty more years. His children, Venerable Mahinda and Sanghamitta played an important role in the spread of Buddhism by entering the sangha and went to Sri Lanka to establish Buddhism there. In the history of the world there have been thousands Of kings And emperors Who called themselves 'their highnesses,' 'their majesties,' and 'their exalted majesties' and so on. They shone for a brief moment, and as quickly disappeared. But Ashoka shines and shines Brightly like a bright star, even unto this day. The most important Buddhist layman in history has been the Emperor Aśoka, who ruled most of India for the middle third of the third century B.C. On the capital of one of the pillars Aśoka erected is beautifully carved a wheel with many spokes. This representation of the wheel of Dhamma which the Buddha set in motion is the symbol chosen to adorn the flag of the modern state of India. The lions on the same capital are on the state seal. Thus India recalls its "righteous ruler." Aśoka is a towering figure for many other reasons too, but we confine ourselves to his role in Buddhist history. Before Aśoka Buddhism had spread through the northern half of India; but it was his patronage which made it a world religion.

References

1. Ananda W. P. Gwuge, 'Emperor Ashoka's Place in History: A Review of Prevalent
2. Opinions,' Sri Lanka Journal of Buddhist Studies, Vol. I, 1987, p. 139.
3. 'Bhagavata Budhe[na] bhasite sarva se subhasite vii,', CII, Vol. I, p. 173.
4. Ibid p.196
5. Nayanjot Lahiri (5 August 2015). Ashoka in Ancient India. Harvard University Press. pp. 20
6. Vesselin Popovski, Gregory M. Reichberg, and Nicholas Turner, World Religions and
7. Norms of War (Tokyo: United Nations University Press, 2009), p.66.
8. Asiatic Mythology by J. Hackin p.84

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

Shri Shivaji Education Society, Amravati.

Shri Shivaji College of Arts, Commerce and Science, Akola (MS)

NAAC Reaccredited with A Grade
(CGPA 3.21)
College with Potential for Excellence
Status by UGC
Lead College Status by SGB, Amravati University, Amravati.
DST FIST Support

In Collaboration with
Dr. Panjabrao Deshmukh Krishi Vidyapeeth, Akola. (M.S.)

UGC Sponsored
National Conference
On

Contribution of Indian Thinkers and Literary Writers in Social Reforms (NCCSR-2019)

(An Interdisciplinary Approach)

January 5th, 2019

CERTIFICATE

This is to certify that Mr./Mrs./Miss./Dr. **Dr. S. M. Bhowate** of **Smt. P. D. Patil College of Social Work, Khadki, Akola.** has Participated and Presented a paper title **"Indian Social Reformers and the Upliftment of Dalits"** at the National Conference on "Contribution of Indian Thinkers and Literary Writers in Social Reforms (NCCSR-2019)" on 5th January 2019. Organized by Faculty of Humanities and IQAC Shri Shivaji College of Arts, Commerce and Science, Akola (MS)

His or her paper has been included in the conference bearing the AJANTA -ISSN - 2277 - 5730 with 5.5 Impact Factor.

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, Akola
College Code 225

Dr. Rameshwar M. Bhise
Principal

Dr. Kiran S. Khandare
Convener

Dr. Jiwan H. Pawar
Organising Secretary

Scanned with OKEN Scanner

An International Multidisciplinary Quarterly Research Journal

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

ISSN 2277 - 5730
Volume - VIII, Issue - I, January - March - 2019

AJANTA

Impact Factor - 5.5 (www.sjifactor.com)

ISO 9001:2008 QMS
ISBN / ISSN

Is Hereby Awarding This Certificate To

Dr. S. M. Bhowate

As a Recognition of the Publication of the Paper Entitled

Indian Social Reformers and the Upliftment of Dalits

Ajanta Prakashan
Jaisingpura, Near University Gate,
Aurangabad (M.S.) 431 004

Editor : Vinay S. Hatole

Scanned with OKEN Scanner

Peer Reviewed Referred and UGC
Listed Journal (Journal No. 40776)
ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

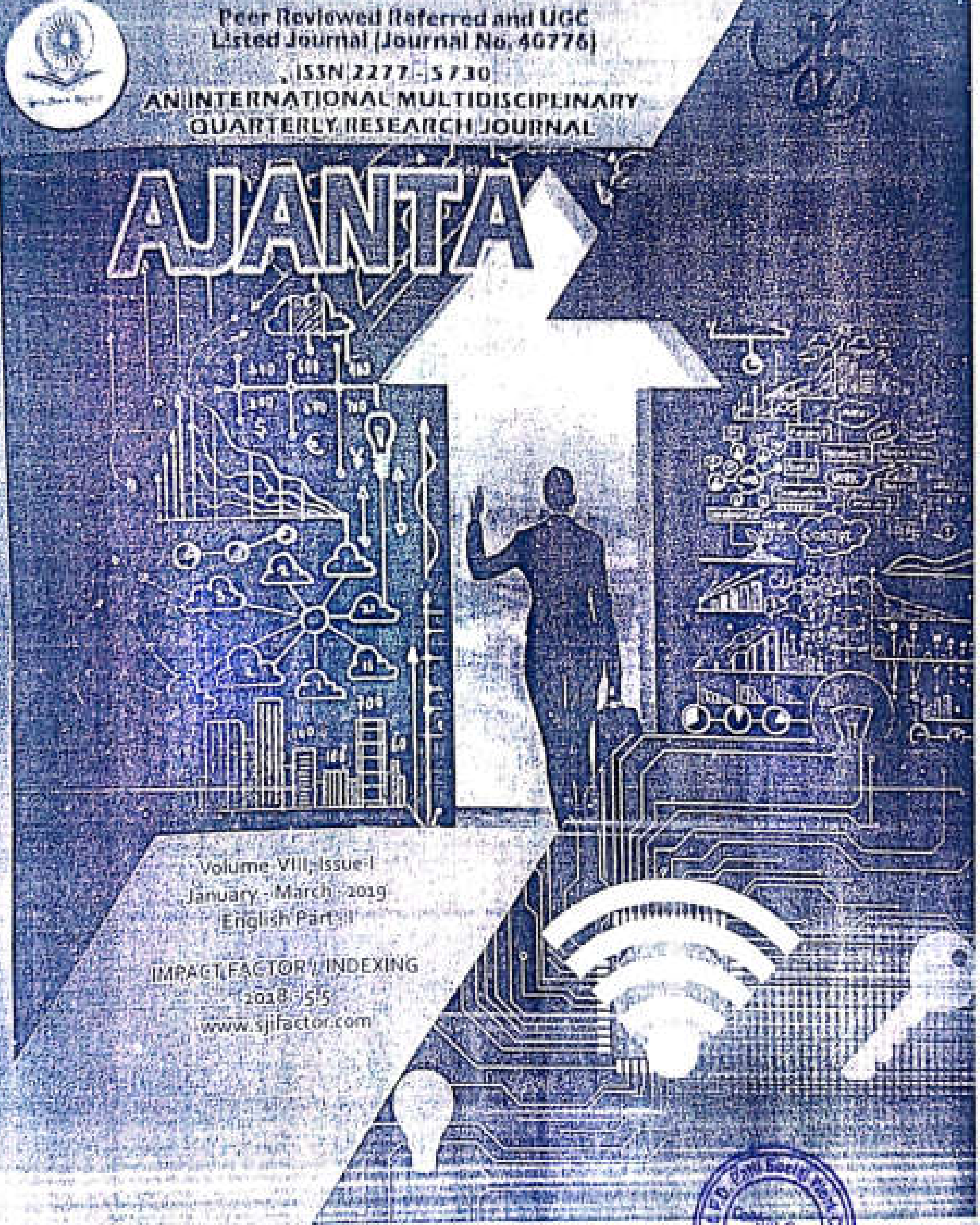

Volume VIII, Issue-I
January - March - 2019
English Part - II

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

Scanned with OKEN Scanner

CONTENTS OF ENGLISH PART - I

S.No.	Title & Author	Page
13	Contributions of Literary Writers and Thinkers for the Development of the Nation Nitin K. Deshmukh	54-60
14	Rammohan Roy - the Pioneer Reformer of Modern India Prof. P. P. Jaiswal	61-65
15	Planning for Climate Change in Urban Areas: A Conceptual Framework Dr. Parag R. Kawley	66-72
16	The Role of Parenting Style, Area of Residence and Gender on Self Concept of the Adolescents Mrs. Poonam Jugdish Varma	73-78
17	Contribution of Indian English Literary Writers in Social Reform: A critical analysis Dr. Pradnyashailee Bhagwan Sawai	79-84
18	A Study on Present Scenario Indian Aviation Sector Dr. Anurag Mehta Pritu Dogra	85-93
19	Climate Change and Rural Livelihoods in Rajasthan: Current Scenario Priyanka V. Jadhao	94-100
20	Jayaprakash Narayan: A Modern Indian Political Thinker Par Excellence Dr. Purnendu Kumar Kar	101-106
21	Contribution of Nayantara Sahgal in Social Reforms: Reference to Storm in Chandigarh Dr. S. L. Khandel	107-110
22	Indian Social Reformers and the Upliftment of Dalits Dr. S. M. Bhowate	111-115
23	The Contribution of Vinobha Bhave in Social Reform in India Prof. S. K. Bilal Sk. Husain	116-120
24	Social Reformative Approach in Nissim Ezekiel's Poetry Sachin S. Matode	121-124

Smt. P. D. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

22. Indian Social Reformers and the Upliftment of Dalits

Dr. S. M. Bhowate
Smt. P. D. Patil College of Social Work, Khadki, Akola.

Abstract

Indian society is inherently hostile towards protection of human rights of Dalits. They were the worst exploited and oppressed people in India. However, Dalits who were deliberately degraded as untouchables by the Brahamanic forces had never accepted their position. Mahatma Jyotiba Phule was an Indian activist, thinker, social reformer and writer and his work extended to many fields including eradication of untouchability and the caste system, women's emancipation and the reform of Hindu family life. Rajrshi ChhatraPati Shahuji Maharaj was the founder of reservations. He was the first person who made provisions for reservations for Dalits in government Jobs. Dr. Bhimrao Ambedkar who was known as the Messiah of Dalits and untouchables devoted his entire life to provide social justice to Dalits and untouchables in the society. Hence he made a strong resolve that he would eradicate this failure of the society and fight for the humanitarian rights for Dalits and untouchables.

Key-words: Social Reform, Downtrodden, Humanitarian

Introduction

India has a rich history of social reformers who have helped to establish the foundations of modern India. Many social reformers emerged from time to time and influenced the society with their preaching and efforts in the direction of overall social upliftment. "The condition of depressed class since ancient times was worst than animals in India as they were completely deprived of the basic rights and facilities in the social system."1 The term Dalit has been derived from the Sanskrit root dal which means broken, burst, downtrodden, split, and ground-down. It is an expression of the existing contradiction, inequality and exploitation in the Indian hierarchy. The Dalits are considered outcastes falling outside the traditional four-fold Hindu Caste System consisting of the hereditary Brahman, Kshatriya, Vaishya and Shudra classes."2 "Dalits represent a community of about 170 million in India constituting about 17% of the total Indian population"3 Yet due to their caste identity Dalits regularly face discrimination and

Smt. P. D. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki, AKOLA

... have human rights and dignity promised to all citizens in ... for the untouchables in India are underprivileged people in all ... political fronts of our society which lead to their misery discrimination ... and oppression by the caste dominated social stratification of Indian society. "They are the people who usually do the works which are usually not done by the people of Upper Castes either for themselves or for the society. They cultivate the land but they are usually landless, mend the shoes but usually don't wear shoes and clean clothes but usually don't wear clean clothes, ... utilized by the upper castes."4 Indian society is inherently hostile towards protection of human rights of Dalits. "The four classes of Hindus are called Savarnas while those outside the four classes like the untouchables are called Avarnas. Manu has stated in his smriti that "the dwelling's of the Chandals shall be outside the village, that they must be made apapatras and their wealth shall be dogs and donkeys, their dress shall be the garments of the dead, they shall eat their food in broken dishes and black iron shall be their ornaments, they must wander from place to place and they shall not sleep in villages and towns at nights."5 The so called untouchables who were originally outside the cast system came to be known as outcaste and formed the lower caste whose touch, even sight was treated as despicable to the caste Hindus. However, Dalits who were deliberately degraded as untouchables by the Brahmanical forces had never accepted their position. "They had begun protesting against it from the beginning itself. At the first,their response to untouchability came to the fore in the shape of Bhakti Cult. Off all the saints, Ramanujacharya, Madhavacharya, Ramananda, Vallabhacharya, Kabir, Tukaram, Meerabai and Chaitanya were promonent. The untouchable saints like Reydas, chokhamela, Nandana and several others were attracted towards Bhakti Cult."6

Social Reformers and their Work to uplift Downtrodden

Mahatma Jyotiba Phule is regarded as an important figure of the Social Reform Movement in Maharashtra. He was an Indian activist, thinker, social reformer and writer from Maharashtra. His work extended to many fields including eradication of untouchability and the caste system, women's emancipation and the reform of Hindu family life. He and his wife, Savitribai Phule, were pioneers of women's education in India. He is most known for his efforts to educate women and the lower castes. He opened the first school for girls in India in August 1848. He is known to promote social justice. He made a lot of effort towards the upliftment of the untouchables and initiated a number of movements for their development ... slogan

P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki, Ahmednagar

that for all the human beings there is one religion, one caste and one God. He made a lot of effort to provide social justice to the weaker section. He concentrated his energies against the unjust vast system under which millions of people had suffered for many centuries. He founded organization called SatyaSodhakSamaj (society of seekers of truth) with himself as its president and treasurer. The main objective of the organisation was to work of liberation of Sudras and to prevent their exploitation by the Brahmins. All the members of the samaj were supposed to treat all human beings as children of God and worship the creator without the help of any mediator. In his book sarvajaniksatya Dharma Pustak, published in 1881, his views on religious and social social issues given in the shape of dialogue. In his opinion both men and women enjoy equal rights and it was sinful to discriminate between human beings on the basis of sex. In his another book called „Satsara" (the essence of truth) published in June 1885, he criticised the BrahmoSamaj and PrathanaSamaj. Addressing their leaders he declared "we dont need the help of your organisations. Dont worry about us.7"

Rajrshi ChhatraPati Shahuji Maharaj was the founder of reservations. He was the first person who made provisions for reservations for Dalits in government Jobs. He was keen to give respect to Dalits. He helped much in the study of Dr. Ambedkar by sending him abroad. Narayan Guru was Born in Kerla in Ezhava caste (untouchable caste) established Shree Narayan Dharma ParipalanaYogam in Kerla and outside also. He openly criticized the congress and Mahatma Gandhi for their lipsampathy towards the lower castes. He gave a new slogan "one religion, one caste and one God for mankind". He also built temples which are open for all castes."8

Periyar E. V. Ramasamy, a social activist, who started the Self-Respect Movement or the Dravidian Movement and proposed the creation of an independent state called Dravidasthan comprising South India. He is also the founder of the socio-cultural organisation Dravidar Kazhagam. Ramaswami Naiker was a crusade for social equality and fought against the untouchability. He was the leader of the Justice Party- Dravidian Movement. He denounced "Hinduism as an instrument of Brahmanical control, laws of Manu as inhuman, the Puranas as farely tales."9 Jagjivan Ram was Born in an untouchable family. His father belonged to the community (chamar) who were ordained to remove dead animals, slay their hides and make shoes and other leather goods for the caste Hindus. In 1937 Jagjivan ram organised agricultural labourers at GopalGunj in Bihar to fought for their right to move from one place to other for higher wages. Babu Jagjivan Ram was the founder president of the Dalit VargaSa[illegible]

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki, AKOLA

biggest organisations of Dalits in India. His philosophy behind forming Dalit VargaSanga was to bring together all the downtrodden people and to form small segments of this organisation in villages. Swami Vivekananda used to say that" untouchables were not depressed; they were supressed by the Hindus who in turn, had supressed themselves by supressing themselves."10

Dr. Bhimrao Ambedkar who was known as the Messiah of Dalits and untouchables devoted his entire life to provide social justice to Dalits and untouchables in the society. Dr. Ambedkar himself faced a lot many inhuman situations in life. Hence he made a strong resolve that he would eradicate this failure of the society and fight for the humanitarian rights for Dalits and untouchables. "He devoted his entire life for the cause. To liberate Dalits from traditional slavery was the prime objective of Dr. Ambedkar's life, philosophy, and work, something he would never hide. Hence Dr. Ambedkar considered the liberation of Dalits more important than the struggle for independence. He said that if ever his interests clashed with the interests of Dalits, he would give priority to the interests of Dalits."11 He started his active public career as a social worker, a politician, a writer, and educationist. From December 1920 he had brought out a Marathi fortnightly, the Mook Nayak leader of the Dumb). In January 1919 he had also given evidence before the South Borough Reforms Committee claiming political rights for the depressed classes of India. In July 1924 he started an organisation in Bombay named the Bahiskrit Hitkani Sabha for the moral and material progress of the untouchable students. For propagating the same cause and improving the conditions of untouchables he started a Marathi fortnightly, the „Bahiskrit Bharat", in April 1927 and a weekly, the ‚Janta' in November 1930. In September 1927 he started the „Samaj Samta Sang" for preaching social equality among the untouchables and the caste Hindus. - In recognition of his claim as a leader of depressed classes Ambedkar was nominated a delegate to the three round table Conferences in London in 1930 and 1933 and served on some of the Committees till 1934. "His demand for separate Electorate for untouchables was opposed by Gandhiji at the meeting of the Minorities committee of the Second Round table Conference in November 1931, as Gandhi felt that it would permanently divide the Hindu society. Gandhi declared that he would resist such a move with his life. The communal award was announced on 17 August 1932, conceded separate Electorate for untouchables. Gandhi went on fast unto death on 20 September 1932 and finally Poona Pact was made in was made in Yeravda Jail which provided for reservation of seats for the untouchables in the general [illegible] 12." Dr.Ambedker was alleged to spoil the Hindi religion but [illegible]

[illegible] P.D. [illegible] Social Work College Code 225 [illegible]

to say that there is no religion in the name of Hindu. He said, "If you want to save Hindu religion, the Brahmanism will have to be abolished."13

Conclusion

Mahatma Jyotiba Phule is regarded as an important figure of the Social Reform Movement in Maharashtra, Rajrshi ChhatraPati Shahuji Maharaj was the founder of reservations. He was the first person who made provisions for reservations for Dalits in government Jobs. Dr.Ambedkar gave an inspiring self confidence to the untouchables who were blind, deaf and dumb. Some called him Moses, some Abraham Lincoln and some Booker T. Washington.

References

1. Singh Raghubir, Dr. Ambedkar and Dalit Chetna, Publisher, Kamna Prakashan , Delhi, Page No. 69
2. Oman, John Campbell. (2003).Religious Festivals and Caste System in India, Publishers, NewDelhi, p. 42
3. Census (2011).Census of India. Govt. of India, Ministry of Home Affairs, Office of Registrar General & Census Commissioner, India.
4. Juergensmeyer,Mark (1988). Religious Rebels in the Punjab : The Social Vision of Untouchability. Ajanta Publications, Delhi
5. Human Rights Violations and Atrocities on Dalits- Restoration of Human Rights and dignity to Dalits, p-77.
6. Sharma, Sanjay Prakash, "Dalit Movements History and Background; Dalit Society and Upliftment", 2004, Mohit Publications, p-43.
7. Chandra, Prof. Ramesh, "Phases of Dalit Revolt", p-50.
8. Grover, B.L., "A New Look at Modern Indian History", p-412.
9. Ibid ,p. 453
10. Chandra, Prof. Ramesh, "Phases of Dalit Revolt", p-117
11. Singh Ramgopal : Dr. Ambedkar Ka Vichar Darshan, Publisher, Madhya Pradesh Hindi Granth Academy, Ravindranath Thakur Marg, Banganga Bhopal (M P) Page No.222
12. Chandra, Prof, Ramesh, "Phases of Dalit Revolt", p-120
13. Ibid, p.327

P.D. Patil Social Work College, College Code 225

Mahila Vikas Sanstha's
New Arts, Commerce & Science College, Wardha
(Accredited 'B' Grade by NAAC)
Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur

5th UGC Sponsored ONE DAY INTERDISCIPLINARY INTERNATIONAL CONFERENCE

MAHATMA @ 150

CERTIFICATE

This is to certify that ~~Mr.~~/~~Mrs.~~/~~Prof.~~/Dr. S.M. Bhowate

from Smt. P.D. Patil College of Social Work, Khadki, Akola

has participated / presented paper titled Gandhiji's Perspective on Social Transformation

at the UGC Sponsored Interdisciplinary International Conference on Mahatma @ 150 on 2nd March 2019

Vidyawarta Peer-Reviewed Research Journal
ISSN 2319-9318
Impact Factor 6.021
Govt. trademark 2611690

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, Akola — College Code 225

Dr. Ashish B. Sasankar
Principal

Dr. Prashant R. Kadwe
Director

Scanned with OKEN Scanner

UGC Sponsored

ISSN 2319-9318

International Multilingual Research Journal

Printing Area

ONE DAY INTERDISCIPLINARY
INTERNATIONAL CONFERENCE
on

MAHATMA @ 150

on
2nd March 2019

Organized by
Gandhi Study Centre
New Arts, Commerce & Science College
Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

Scanned with OKEN Scanner

Index

1) Technique of Satyagraha and Non Violence — 01
Bhalchandra V. Atkulwar, Chandrapur

2) Modern Secularism: A Challenge To The Indian Democracy — 04
Dr Jiji paul S, Thrissur Dist, kerala state.

3) "Swadeshi Movement" — 07
Dr. Sanjay G. Manlar, Valsad(Gujarat)India

4) Swachata- Vision of mahatma Gandhi. — 09
Dr. Gopal Zade, Mouda

5) Bapu's leadership and Today — 15
Dr. Mane M.S. (Principal) Nalgaon (Bz.) Tq.Nalgaon(Kh.) Dist. Nanded.

6) Essence of Gandhian Philosophy — 19
Prof.Dr. Meenakshi Ajay Jumle Assistant Professor, Chandrapur

7) GLOBAL CHANGE: AN ASPECTS OF WOMEN DEVELOPMENT IN TOTAL SANITATION CAMPAIGN (TSC) — 23
Dr. Pallavi L. Tagade, M.Sc; Ph.D & Dr. Mrs. Aparna S. Dhoble Assistant Professor, Nagpur.

8) Relevance of Gandhi's view on constructive work for self-reliance, social justice, equity, Non-violent society and sustainable development — 30
Prabhakar Pusadkar Research Scholar

9) Relevance of Gandhian Thought in the Globalized Era — 35
Dr. Ram P. Savanekar, Assistant Professor, Wardha

10) Gandhiji's Perspectives on Social Transformation — 39
Dr. S. M. Bhowate Associate Professor, Khadki, Akola

11) Leadership of Mahatma Gandhi in Indian Polities — 42
Samiul Biswas Assistant Professor, Domkol, Murshidabad

12) The Need of Gandhi's Moral Education in Modern Era — 45
Dr. Sudam Laxmankumar, Deloor

13) Mahatma Gandhi and his Reading and Writing Philosophy — 48
Sudhakar T. Ghorpade Librarian, Warud

14) The Relevance of Value Education:Gandhian Perspective — 51
Dr.Vinay Bhogle Assistant Professor, Degloor(M.H.)

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, Akola
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

10

Gandhiji's Perspectives on Social Transformation

Dr. S. M. Bhowate

Associate Professor

Smt. P. D. Patil College of Social Work, Khadki, Akola

Email-sandeepbhowate@gmail.com

Abstract- *Gandhiji believed that the transformation of his personality would be complete only when it continued to work for the transformation of society. Hence the Indian society at large was his laboratory. His experiments with truth have been done in this laboratory. He was a social activist regarding the various rights of the people. He was a man of action. A man who practiced what he preached. Gandhi identified individual as the most important element of the society. Society and world is summation of individuals. Therefore his vision emphasizes on the change in individual, instead of the organizations or institutions developed by the individuals. Hence he preferred the transformation of individual rather than of society or world. The nonviolent principles of the Mahatma, for which he acquired much fame in the world is quite consistent with his religiosity, both theoretically and practically. A social movement by such an Indian can't be but anything other than a non violent movement. Naturally for the Mahatma, non-violence became one of the main principles upon which any social transformation must operate.*

Key-words:- Transformation, Non-violence, Individual

Introduction-

Personality and principles of Gandhiji is quit relevant in today's contemporary world in many respects. His personality has indeed many facets which have extended in various aspects of human life and human rights. Gandhiji gave equal importance to spiritual life as well as material life. It can be seen in his entire life. His life his ideals and actions based on human rights made him is well known to the world. Einstein's description of him as 'the greatest man of our times.'1 is a testimony of this dimension of Gandhiji's personality. Gandhiji believed that the transformation of his personality would be complete only when it continued to work for the transformation of society. Hence the Indian society at large was his laboratory. His experiments with truth have been done in this laboratory. To quote his own words, 'I shall work for an India in which the poorest shall feel that it is their country in whose making they have an effective voice, an India in which there shall be no rich class and no poor class of people, an India in which all communities shall live in perfect harmony. This is the India of my dream'.2 The social dimension of Gandhiji's personality was very close to his human rights activities. He was a social activist regarding the various rights of the people. He was a man of action. A man who practiced what he preached. Gandhiji writes: 'It is better to allow our lives to speak for us than our words.'3 His charisma consisted in his magnetic personality and utter dedication which attracted people from all walks of life. Dr.Rajendra Rrasad describes his experience with Gandhiji in his book *At the Feet of Mahatma Gandhi.* His veneration of Gandhiji leads him to the imaginative feeling that "Mahatma is a modern replica in human form of the sacred Ganga."4

Gandhiji's Perspectives on Social Transformation-

Gandhi represented his views on existing social, cultural, economic and political problems of the society along with the possible solutions. Gandhi identified individual as the most important element of the society. Society and world is summation of individuals. Therefore his vision emphasizes on the change in individual, instead of the organizations or institutions developed by the individuals. Hence he

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki Akola, College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

preferred the transformation of individual rather than of society or world. Based on ancient Indian cultural and developed by his innovative thinking, eleven commandments pave the way for the transformation of individual, nation-states and world. According to Gandhi, these are (1) truth non-violence (3) non-stealing (4) non-possession (5) celibacy, self-restraint, chastity (6) physical or manual work, or bread-labor (7) control of the palate (8) fearlessness (9) tolerance and love for all religions (10) love for one's country, neighbor, and (11) abjuring untouchability.

Truth is the most important attribute of Gandhian world order. The truthful relations among human being avert the negative traits and maintain love and peace. According to Gandhi, 'devotion to this truth is the sole justification for our existence. All our activities should be centered in truth. Truth should be the very breath of our life... without truth it is impossible to observe any principles or rules in life.'5 In his opinion truth should be taken in a much wider sense. There should be truth in thought, truth in speech, and truth in action. Gandhi craved for adoption of truth as he believes that —truth never damages a cause that is just'6. Gandhi emphasized the need of struggle to stand for it against any odds and to preach and practice it, at any cost, unflinchingly.'7 Therefore, the Gandhi's vision of truth needs wide acceptance in the society for an ideal world order.'8.

The other important attribute of Gandhi has been non-stealing is of immense importance in society. Describing the meaning of non-stealing, he expressed that 'it is theft to take anything belonging to another without his permission, to take something in the belief that it is nobody's property, to take something from another even with his permission... We are not always aware of our real needs, and most of us improperly multiply our wants.'9 Gandhi was of the view that 'civilization, in the real sense of the term, consists not in the multiplication, but in the deliberate and voluntary reduction of wants. This promotes real happiness and contentment and increase the capacity for service.' Fearlessness was recommended as an important quality of *satyagrahi* by Gandhi. It is because without fearlessness, it would be difficult to ensure the observance of truth and non-violence. He further asserted that for individual 'fearlessness connotes freedom from all external fear, fear of disease, bodily injury, and death, of dispossession, of losing one's nearest and dearest, of losing reputation or giving offence, and so on.'11

Gandhi wanted spiritual enlightenment of the individuals as enjoy the things of the earth by renouncing them' is a noble precept. Wealth, family and body will be there, just the same; we have only to change our attitude towards them. All these are not ours, but God's. Nothing whatever in this world is ours. Gandhi also emphasized on the need of greater tolerance and mutual trust among religions of the world. That is why he wrote that, 'I should love all the men-not only in India but in the world-belonging to the different faiths, to become better people by contact with one another and if that happens, the world will be a much better place to live in than it is today.'1[illegible] Gandhi developed a scheme of education to ensure delivery of social and moral values along with the dignity of labour aiming at all round development of students, who were to be the citizens of future. Gandhi wanted preservation of different social, moral and cultural values of society and transmission of such values among the students through *swadeshi* curriculum. In the opinion of Gandhi, 'the foundation that Macaulay laid of education has enslaved us.'14 Gandhi was supporter of ancient *swadeshi* system of Gurukula, based on the impartial and moral teacher-student relation and Gurukula-society harmony. Gandhian *satyagraha* is purely non-violent as he observed that '*satyagraha* is gentle, it never wounds. It must not be the result of anger or malice. It is never fussy, never impatient and never vociferous. It is the direct opposite of

compulsion. It was conceived as complete substitute for violence. [illegible] Gandhi considered *ahimsa* a positive aspect of functioning in life of human being and society, he said that '*ahimsa* is not merely a negative state of harmlessness, but it is a positive state of love, of doing good even to the evil-doer.'16 Gandhi established *satyagraha* as an effective moral and humanistic way to be adopted for achieving a peaceful world order by elimination of social, political, economic and moral evils from society. Gandhi recognized equal rights and status for woman and asked his followers to respect rights of woman. In his words, 'in a plan of life based on non-violence, woman has as much right to shape her own destiny as man has to shape his.'17 Gandhi recognized the importance of woman for a better society, therefore in his opinion, 'wives should not be dolls and objects of indulgence, but should be treated as honored comrades in common service.'18 and 'woman must be the true helpmate of man in the mission of service.'19

Gandhi considered that the economic transformation of the society can be done only by of establishing economic equality. One of the main goal envisaged in the United Nations Millennium Declaration of September 2000 also recognize this fact under the title, "to eradicate extreme poverty and hunger.'20 This goal can be made a reality only by adopting Gandhian suggestion of economic equality. Gandhi called it 'the master key to non-violent independence.'21 By economic equality Gandhi meant the 'leveling down of the few rich in whose hands is concentrated the bulk of the nation's wealth on the one hand, and the leveling up of the semi-starved naked millions on the other hand.'22 Gandhi emphasized on the change in personal and social milieu of individuals, which will lead the way to establishment of peace, equality and mutual cooperation in society. Gandhian eleven commandments are focused on complete transformation of individual, *satyagraha* for political transformation and constructive programme for social and economic transformation of society.

Conclusion

The Mahatma was essentially a spiritual person, spirituality that he inherited directly from the Indian heritage that enabled him to experience the concept the whole world as one family. He was no philosopher, but only a Karma Yogi at the most. But irrespective of all these, the Mahatma knew only too well that transformation ought to begin first from *within*. What best can anyone aspire for other than a transformation through the hermeneutics of the sacred first from *within*, and then obviously from *without*. The nonviolent principles of the Mahatma, for which he acquired much fame in the world is quite consistent with his religiosity, both theoretically and practically. A social movement by such an Indian can't be out anything other than a non violent movement. Naturally for the Mahatma, non-violence became one of the main principles upon which any social transformation must operate.

References-

1. P.C.Ghosh, Mahatma *Gandhi* as *I saw* him, S.Chand & Co., Delhi, 1968, p.VII.

2. N.A.Palkivala, 'Relevance of Gandhi Today', Gandhimarg, Vol.6, April 1984, p. 13.

3. Young India, August 11, 1927, p. 251

4. Fakir, M. Sahoo, "Attributes of charismatic personality; Journal of Psycho /logical/ Research, Vol .31 (1)1.9 8 7, p . 13 .

5. M.K.Gandhi., From Yeravda Mandir, Ahmedabad, Navajivan,1932, p.4.

6. Harijan, 10-11-1946, p.389.

7. M.K.Gandhi, Speeches and Writings of Mahatma Gandhi, Madras, Natesan, 1933, p.303.

8. P.S. Mulur, —Gandhian Approach [illegible] World Order, in Harnam Singh (ed.), [illegible] in World Order, Delhi, Kitab Mahal, 1977, p.378.

Smt. [illegible] Social Work College, College Code 225, AKOLA

9. M.K.Gandhi.. —My Seven Points for a New World Order, The Rotarian, Chicago, 1942, p.14-15.

10. M.K.Gandhi, n.1, pp.16-17.

11. Ibid.p.44

12. M.K.Gandhi, n.1, p.19.

13. Young India, 22-12-1927, p.425.

14. Mahatma Gandhi, Hind swaraj, Delhi, Rajpal, 2010, p.73.

15. Harijan, 15-04-1933, p.8.

16. Young India, 25-8-1920, p.2.

17. M.K.Gandhi, n.73, p.11.

18. Ibid. p.56

19. Ibid. p.76

20. Millennium Development Goals, n.76.

21. M.K.Gandhi, n.73, p.14.

22. Ibid.p.33

P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Akola

Scanned with OKEN Scanner

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)
ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume VIII, Issue I
January - March - 2019
English

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Partur Taluka)		
	Ganesh Gopalrao Dandekar	
	Mahadeo Sadawarte	

P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

CONTENTS OF ENGLISH

S.No.	Title & Author	Page No.
1	Agricultural Productivity of Food Crops in West Vidarbha Region Dr. Anilkumar Prasad	1-4
2	Mental Health among Adolescence and Role of Schools Ms. Shalaka Vaidya Dr. Subodh Bansode	5-9
3	Vs Naipaul : A man always True to Himself Dr. Prof. Manisha Kohale	10-14
4	A Women Who Gave the New Direction to Indian Freedom Struggle: Sarojini Naidu Dr. Shweta S. Bajpai	15-20
5	Opportunities in Physical Education and Sports Dr. Subhash M. Shekokar	21-25
6	Uniform Civil Code: A Secular Structure for India- an Analysis Dr. Pravin S. Bhagdikar	26-32
7	Circumscriptive Models of Corporate Criminal Liability Mahendra U. Ingole	33-39
8	Skilful use of Imagery in Nissim Ezekiel's Poems Dr. Pallavi S. Ambhore	40-44
9	Contribution of State Bank of India in the Growth of Small Scale Dr. Mrs. Veena P. Chavhan	45-51
10	Offences Against Women Under Indian Penal Code with Special Reference to Section 354 and 509 Dr. Bhagayashree A. Deshpande	52-55
11	Development and Challenges of Social Work as a Profession in India Dr. S. M. Bhowate	56-59
12	A Study of Public Distribution System, its Organization and working of Fair Price Shops in Jalna District (with Special Reference to Mantha & Parture Taluka) Ganesh Gopalrao Dandekar Mahadeo Sadawarte	60-62

Sant P.D. Patil Social Work College, Khadki, Akola. College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

11. Development and Challenges of Social Work as a Profession in India

Dr. S. M. Bhowate
Asst. Professor, Smt. P. D. Patil College of Social Work, Khadki, Akola.

Introduction

History of Social Work is an age old phenomenon. The seeds of the origin of Social Work could be traced from global ideologies which include humanism, rationalism, welfarism, liberalism, democracy, secularism and utilitarianism. From the time when Social Work emerged in Victorian England to the current postmodernist times, it has come a long way. With the move from charity organisation and service-delivery to organized social work practice, different methods of social work practice emerged. Currently, six methods of social work practice are recognised by the institutions of Social Work; Social Casework, Social Welfare Administration, Social Group Work, Community Organisation, Social Action, and Social Research. These methods evolved in Social Work with changes in the context of practice. The reference to the context is also important as certain methods came to be practiced more in the developing and under-developed countries than in the developed countries of the West. In the Indian context, community organization emerged as one of the central methods of practice alongside casework. This is in contrast to the West, where casework has always remained the prominent method of practice. Comparing the individualistic society of the West with the Indian society, which has been predominantly based on community living, highlights why practice of community organisation gained prominence very early in India. By the time the first graduate school of social work in India was established, the social reform movement, with its long history of more than a century, had created considerable intellectual awareness for the social and cultural transformation of Indian society.

In India professional social work began with the establishment of Sir Dorabji Tata Graduate School of Social Work (now known as the Tata Institute of Social Sciences) in the year 1936 under the leadership of Clifford Manshardt, an American missionary. One of the significant factors to note is that the Tata School of Social Work was not affiliated to a university because its sponsors felt that such a tie would deny "the freedom

P. D. Patil Social Work College, Khadki, Akola. College Code 225

experiments and the progress that [illegible] the domain of Social Work late as compared to the [illegible] work, as in other professions grows out of the needs and [illegible] of practitioners [illegible] vitality by remaining close to practice. Any efforts to evaluate major developments in education should therefore, take into consideration the relationship of education to the developments in the field of practice.'3

The development of social work as a profession, like other professions, has been supported by the development of Social Work as an academic discipline. Social Work builds the knowledge base of social work profession and trains people in becoming professional social workers. Thus, it is social work practice that paved the path for the development of the academic discipline, Social Work. Since its infancy, there have been many discussions and debates about the purpose for which Social Work trains human-power. Therefore, discussions on the nature of social work practice and the theoretical inputs required for it have been argumentative.

Professional social work is focused on problem solving and change. As such, social workers are change agents in society and in the lives of the individuals, families and communities they serve. Social work utilizes a variety of skills, techniques, and activities consistent with its holistic focus on persons and their environments. Social work interventions range from primarily person-focused psychosocial processes to involvement in social policy, planning and development. A social work education provides a theoretical framework and a set of real-world skills that gives social workers the flexibility to work in a wide range of settings with confidence and proficiency. One professional realm that social workers are well-prepared for is business. Many social workers who run their own businesses are in private practice. In addition to private practice in mental health, however, many social workers also use their professional skills for other business ventures. Meyer points out, 'the development of the social work profession itself is intimately related to the growth of an industrial society.'4

Scenario of Social Work Profession in India

Social Work as profession in India has already passed its infancy long back and in the last few decades it has emerged as one of the most demanding profession in India. In India a person – holding a Bachelor (BSW) or Master (M.A in Social Work/MSW) degree in Social Work is generally considered a professional social worker. Both Governmental and Non Governmental Organizations (NGOs) have a lot to offer, if you are willing to work hard [illegible] in any [illegible]

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, Akola
College Code 225

conditions. International organizations too are [illegible] aware and [illegible] of opportunities are available in international social work. Industrial and commercial [illegible] are looking to hire social workers. A degree or diploma in Social Work is creating a large number opportunities for the millions of Indian youth in various sectors. 'The ideas of uplift and rehabilitation, when translated into practical action, often produced programs of a social service nature; and among Indians, it was the social reformers who were chiefly responsible for inaugurating the social service movement.'5 Work in NGOs' can be specific to either urban or rural area. Postgraduates in Social Work also have job opportunities in the industrial and corporate sector. Students opting social work as career may find job in child welfare and family service agencies for providing mental, health, medical, educational and correctional services.

Challenges of Social Work

The concepts of profession and education for the profession had not captured the attention of social workers then. Assessing the strengths and weaknesses of these short term training pograms, Dr. Kumarappa commented that they 'lacked a scientific approach to the solution of social problems, and their methods of trial and error involved considerable loss of energy and resources'.6 The biggest challenge that social work faces for being recognized as a profession is the haziness of its social status. It is still assumed that social work is voluntary in nature and any individual who wishes to pursue social work can do so. In India, the lack of governmental support compounds this problem. Many social work educators have sought to organise a 'National Council for Social Work Profession' that would be recognised by the government (similar to the Medical Council of India). But, so far their efforts have not been successful. Some would argue that social worker's efforts are limited to identification of a problem; solving that problem requires the services of other professionals such as doctors,lawyers, bureaucrats, and teachers. To counter this observation, social workers argue that their work involves intellectual power of analysis and discrimination, breadth and flexibility of sympathy, sound judgment, skills in utilization of available resources, etc. These tasks cannot be performed by people who only voluntarily assume to help the people in need. Thus, there is a distinction between social-service delivery and professional social work activities.

Social workers in India are involved in multiple activities and there are no distinct fields of social work, that [illegible] social workers are involved in different fields such as disaster management to child welfare to community organisation etc. Professions [illegible] and

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225, [illegible] AKOLA

definite in scope but the high degree of specialized competence [illegible] possibly go with social work. Lack of specificity in one adversely affect the [illegible] of social workers in a specialised area. The occupations of social workers are so numerous and diverse that no compact and specialized educational discipline is feasible.

Another major hindrance for social work to attain professional status is the job factor. There are hardly any practice areas in the fields of social work that are reserved for social workers. In addition, the concept of receiving payment for doing social work is far from being accepted in India. There is not enough recognition that the work done by social workers involves continuous dedication and, therefore, they do not have the time to be involved in any alternate activity for employment in order to make a living. More so, social workers argue, they need to be compensated for the services that they offer to the society as they are in the welfare and interests of the people. People from academia raise issues about the quality and quantity of the publications that have been produced in social work. There is dearth of literature that has been produced by the social work academicians and practitioners. To this critique, the social work fraternity responds that there are social work journals that have been continuously publishing articles and research papers pertaining to social work practice and it needs to be taken into consideration for recognising social work as a profession.

References

1. Charles H. Heimsath, *Indian Nationalism and Hindu Social Reform*, (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1964), pp. 5-6.
2. 9. Dorothy Moses and D. Paul Chowdhary, "Social Work Training and Research", *Social Welfare in India*, (New Delhi: Manager, Government of India Press, 1960), revised edition. p. 273.
3. Earnest V. Hollis and Alice L. Taylor, *Social Work Education in the United States*. (New York: Columbia University Press, 1951), p. 3.
4. Henry J. Meyer, "Professionalization and Social Work" in *Issues in American Social Work* ed. AlfredJ. Kahn (New York : Columbia University Press), 1959, pp. 320-321.
5. Charles H. Heimsath, *Indian Nationalism and Hindu Social Reform*, (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1964), pp. 5-6.
6. J. M. Kumarappa, "Education for Professional Social Work", *Indian Journal of Social Work*, (June 1952), pp. 58-59.

P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki, Akola

SILVER JUBILEE YEAR 2018-19

BHAGINI MANDAL CHOPDA'S

COLLEGE OF SOCIAL WORK, CHOPDA DIST. JALGAON

Multidisciplinary One Day International Conference

on

Education and Opportunities

Sponsored by

Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, ...

Certificate

...his is to certify that Mr./Mrs./Miss/Dr. .... *S. M. Bhowate* ....

...mt. P.D.Patil College of Social Work, ...hadki Akola .... has participated in the One Day Multidisciplinary International Conference on ...ucation and Opportunities Sponsored by Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon ...d organized by College of Social Work, Chopda. On Saturday 9th March 2019. He/she has presented paper ...tled .... Higher Education : Determinant of Social and Economic Change .... or participated in the conference.

Mr. Shailesh Patil Co-coordinator International Conference 2019	Mr. Ashish S. Gujrathi Co-ordinator	Mr. Anant V. Deshmukh Co-ordinator IQAC	Dr. I.M. Sa... Principal

प्रा. [illegible] पाटील १४४

५८. शिक्षण प्रणालीत कौशल्याधारित (व्यवसायाभिमुख) शिक्षणाचा [illegible] १४७

प्रा. [illegible] पाटील

५९. उच्च शिक्षणाचे आव्हान आणि आवश्यक बदल १४९

प्रा.डॉ. [illegible]

६०. उच्च शिक्षणातील आव्हाने १५२

[illegible]

६१. महिला सबलीकरणात उच्चशिक्षणाची भूमिका १५३

प्रा. [illegible] पाटील

६२. शैक्षणिक धोरण, [illegible] व व्यावसायिक [illegible]

डॉ. [illegible] पाटील

Website : [illegible]

UGC Recommended Journal

S. N. Arts & U. K. Commerce College, Akola

Saraswati Kala Mahavidyalaya, Dahihanda, Tq. Dist. Akola

Shri. Ganesh Kala Mahavidyalaya, Kumbhari, Akola

Department of Physical Education & IQAC

Collaboration With

Physical Education Foundation of India

Organized

An Inter Disciplinary National Conference on

Role Of Higher Education In Making India Superpower

21" August 2019

Sr. No. ____

CERTIFICATE

This is to certify that Dr./Prof./Mr./Mrs./Ms. Dr. S. M. BHOWATE of SMT. P.D. PATIL COLLEGE OF SOCIAL WORK, KHADKI, AKOLA has participated in the One Day Inter-Disciplinary National Conference On "Role of Higher Education In Making India Superpower". He / She has participated as Resource Person / Chairperson/ Co-Chairperson/ Delegate / Research Scholar. He / She has presented / published a paper Entitled HIGHER EDUCATION FOR TRIBAL DEVELOPMENT : SCHEMES AND CHALLENGES.

College Code 225

Dr. Piyush Jain	Dr. Nitin W. Deulkar	Dr. Sugar P. Narkhede	Dr. Santosh P. Tayade	Dr. Jayant P. Bobade
Secretary [illegible] Education Foundation of India (New Delhi)	Convener	Organizing Secretary	Joint Secretary	Principal S. N. Arts & U. K. Commerce College, Akola

प्रा. [illegible] पाटील १५४
५८. शिक्षण प्रणालीत कौशल्याधारीत (व्यवसायाभिमुख) शिक्षणाचा अंतर्भाव काळाची गरज ....
प्रा. [illegible] पाटील १५७
५९. उच्च शिक्षणाचे बाजार आणि आवश्यक बदल ....
प्रा.डॉ. [illegible] देशमुख १५९
६०. उच्च शिक्षणातील आव्हाने ....
[illegible] १६२
६१. महिला सबलीकरणात उच्चशिक्षणाची भूमिका ....
प्रा. [illegible] पाटील १६३
६२. शैक्षणिक धोरण, दारिद्र्य [illegible] व व्यावसायीक समाजकार्य ....
डॉ. [illegible] पाटील

College Code 225

UGC Recommended Journal

Website : [illegible]

X

Scanned with OKEN Scanner

42. Empowering Gosavi woman's Education in Rural Maharashtra......
Vandana Wamanrao Charde (Kamdi).
43. Education and Issues in India......
Dr. V. B. Gunjal, Vaishali Dayaram Sontakke
44. Role of Higher Education in Women Empowerment......
Prof. Dr. Vidhya K. Bhalsare......
45. Education Opportunity in India......
Dr. Jagdish S. Sonawane, Prof. C. A. Bune...... 118
46. Higher Education : Determinant of Social and Economic Change......
Dr. S. M. Bhuyate...... 120
47. Higher Education and Opportunities......
Prof. A.B. Khandagale...... 123
48. Education & Opportunities......
Dr. Mrs. Mohini Uday Upasani...... 125
49. Educational Status and Employment: A Study of MGNREGS Beneficiaries......
Dr. Maruti Nivrutti Gaikwad
50. Aspirations of Tourism and Hospitality Management Students for Entrepreneurship : An Exploratory Study on Motivational Factors...... 128
Dr. Ankshi Raghu*, Dr. Janaki Prasad**

मराठी

५१. भारतातील उच्च शिक्षण आणि संधी...... १३५
डॉ. डी. एस. पटवारी
५२. आजचे शिक्षण : चिंता आणि चिंतन...... १३८
भुसारे मधुचंद्र लक्ष्मण
५३. भारतीय शिक्षण आणि रोजगाराची संधी...... १४०
प्रा. भरत इलाल पवार
५४. शाळेत शिक्षण घेणाऱ्या दिव्यांग (बौद्धिक अपंगत्व/मतिमंद) मुलांकडे समाजाचा पाहण्याचा दृष्टिकोन...... १४२
डॉ. संजय तुकाराम चौधरी
५५. उच्च शिक्षण घेणाऱ्या मुला-मुलींचे वैफल्य प्रतिक्रियेतील भेदाचा अभ्यास...... १४४
प्रा. पवार गोरख गोकुळ
५६. समाजकार्य शिक्षण व कॉर्पोरेट सोशल रिस्पॉन्सिबिलिटी (सीएसआर) मधील संधी...... १४६
प्रा.डॉ. दिलीप जानकीराम धोंगडे
५७. शिक्षणाद्वारे सामाजिक व राष्ट्रीय कल्याणातून सामाजिक व राष्ट्रीय एकात्मता...... १५१
प्रा. शैलेश आत्माराम पाटील
५८. शिक्षण प्रणालीत कौशल्याधारीत (व्यवसायाभिमुख) शिक्षणाचा अंतर्भाव काळाची गरज...... १५४
प्रा. निरंजन रविदास पाटील
५९. उच्च शिक्षणाचे वास्तव आणि आवश्यक बदल...... १५७
प्रा.डॉ. विलास जनार्दन देशमुख
६०. उच्च शिक्षणातील आव्हाने...... १५९
अंबादास यशवंत बिलारे
६१. महिला सक्षमीकरणात उच्चशिक्षणाची भूमिका...... १६१
प्रा. उज्वला वि. पाटील
६२. शैक्षणिक धोरण, दारिद्र्यता व व्यावसायीक समाजकार्य...... १६३
डॉ. चंदु रामभाऊ पाटील

ISSN : 2348-7143 March 2019
RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 161 : Education and Opportunities

Higher Education : Determinant of Social and Economic Change

Dr. S. M. Bhowate
Associate Professor,
Smt. P. D. Patil College of Social Work,
Khadki, Akola

Abstract :

The task of university education is to provide to the society with leaders at various walk of life: thinkers, sci... specialists who, by virtue of their merit, competence and motivation, will be the torchbearers of the national march towards national development. Further higher education has facilitated the ability of the country to deal internationally on various fronts... academic, economic, social and political. India, has, therefore developed a higher education system capable of sustaining many areas of activity. It is a process which enables every individual to participate effectively in the activities of society, and to make positive contribution to the progress of society.

Key words : Higher Education, Society, Transformation.

Introduction :

Education is considered as the most important agent of transformation of society towards sustainable development, mainly because it leads to awareness among people about their own lives, standards of living, besides giving knowledge about improving quality of life with nutrition, health status and also about their legal rights and responsibilities, as the rightful citizens of a country. Education has always been seen as a fundamental need of human beings and characterized by the motivation for progress and betterment of the individual. It is through such individuals that a society moves towards better development. It is most commonly understood as an effective tool for overcoming problems of society in their complexity. It is also perceived as one of the best means of achieving greater social equality.

The role of education as an agent or instrument of social change and social development is widely recognized today. According to the UNESCO, the fundamental aim of education is to transform an individual into a complete man/woman by incorporating the physical, intellectual, emotional and ethical integration. 'The aim of education is to make human being as committed to work for the creation of human communities of love, fellowship, freedom, justice and harmony.'[1] In the modern societies, education has become an increasingly important determinant of the process by which people enter into economic activities that, in turn, determine their social position in a given social context. People from advantaged social classes continue to have higher chances of embarking on a long educational career and gaining higher level of qualifications, than those from less advantaged and backward societies. The acquisition of higher educational qualifications turns out to be a clear advantage for them, when they enter into the labor market. Indeed, education is found to be a crucial intervening link between the social background of individuals and their class destination.

Higher education means of social and Economic change :

Pursuit of integral knowledge and liberation, which has been a constant endeavor of Indian culture, is also the central objective of education. Education is perceived as a bridge between the past, present, and the future and as a means by which the best of the heritage is transmitted to the new generations for its further progression. Higher Education as defined by the Webster's dictionary as the "Education beyond the secondary level of education provided by the college or university."[2] Report of the Karnataka Universities Review Commission says, 'The task of university education is to provide to the society with leaders at various walk of life: thinkers, scientist, specialists who, by virtue of their merit, competence and motivation, will be the torchbearers of the national march towards national development.'[3] Further higher education has facilitated the ability of the country to deal internationally on various fronts... academic, economic, social and political. India, has, therefore developed a higher education system capable of sustaining many areas of activity.[4] University Education Commission of Free India (1948-49) under the Chairmanship of Dr. S. Radhakrishnan Reported tasks of higher education as "Dissemination of learning, incessant search for new knowledge, unceasing effort to plumb the meaning of life, provision for professional education to satisfy the occupational needs of our society are the vital task of higher education."[5] The University Grants Commission was set up in 1956, for coordination and maintenance of the standards of teaching, examination and research in universities to improve quality and to introduce innovation. The university has a critical role to play in promoting social change. Therefore Dr. Swaminathan rightly said that, 'universities should undertake [illegible] and reorient themselves to respond [illegible] to the changing [illegible]

W[illegible]

[illegible] of the changed economic [illegible] International Encyclopedia of the [illegible] social change as the change in the [illegible] pattern of action and interaction [illegible] in norms, values, cultural [illegible]

The British rule in India during the [illegible] created far-reaching social changes which [illegible] of a rational and secular educational [illegible] differed in many ways from the traditional system [illegible] prevailed in India at that time. "For the first [illegible] became, in theory, open to all irrespective [illegible] Secondly the literary and sacred education of the [illegible] priestly castes was replaced by the secular and [illegible] of education. It created new educated elite in [illegible] education came to acquire significance as the [illegible] instrument for achieving status in society. English [illegible] of instruction further enhanced the status of [illegible] received this new education. Education became [illegible] occupations in the administrative and judicial [illegible] those sections of Indian society who were [illegible] education on grounds of caste and sex were [illegible] the educational system as early as the last [illegible] of the nineteenth century."[2]

[illegible] of education in bringing about social change [illegible] has led leaders and planners in developing [illegible] make large scale provisions of educational [illegible] their respective people. We in India, have also [illegible] efforts of our educational planners during [illegible] years of national planning to expand diverse [illegible] facilities at all levels, and in all regions of the [illegible] India is encouraging exchange of personnel [illegible] developed countries to obtain and utilize [illegible] practices and mechanisms of education to achieve [illegible] society. We must face the possibility of [illegible] willing and able students coming forward than [illegible] of our higher educational institutions are at [illegible] of dealing with. What has been said about [illegible] equally applies to the colleges of advanced [illegible] and the teacher's training colleges. Thus, it is [illegible] for each individual to have that education which [illegible] his capacities. As MacIver says, social change [illegible] as a response to many types of changes that take [illegible] the social and nonsocial environment.

Conclusion :

[illegible] phenomenal [illegible] of [illegible] life. [illegible] known [illegible] which brings about [illegible] in the behaviour of society. It is a process which [illegible] every individual to participate effectively in the [illegible] of society, and to make positive contribution to the progress of society. The steady growth of higher education in India is the result of the nation's policy to promote education amongst the masses and also due to National Policy of Education visualizing education to be a process of empowerment through knowledge, skills and values, an instrument of social change. Therefore, universities are expected not only to generate and transfer knowledge but also to provide extension services to transfer the benefits of knowledge they generate and preserve and also be directly involved in the transformation of society and its economic development.

References :

1. Raj, Suresh and Robinson. Indian and Kenyan System of Education - *A case study, International Journal of Research*, Vol-2, Issue 01 January 2015 Pp. 861.
2. Gove, P.B. Ed. Webster's Third New International Dictionary. Massachusetts : Marriam Co., 1961: p.1068.
3. Report of the Karnataka Universities Review Commission (T. Navaneeth Rao Report), Bangalore : Secretary, KURC, 1994: p.223.
4. Singh, R.P. Ed. Indian Universities: Towards national building. New Delhi: UGC, 1998 : p.v.
5. Government of India. University Education Commission 1948-49: Report (Radhakrishanan Commission Report) New Delhi: GOI, 1950: Chapter II, Para 67.
6. Stella, Antony, Quality assessment on Indian higher education: Issues of impact and future perspectives, New Delhi: Allied, 2001: p.81.
7. Karuna Ahmad, *Towards a study of Education and Social change*, EPW, dated 27th January, 1979, p.139.
8. T. W. Schultz, 'Investment in Human Capital in Poor Countries.'
9. Summary Report of Organization for Economic Co-operation & Development, Washington, 1961.(ed) 'Education and Political Development' (New Jersey : Princeton University Press, 1965).

P.D. Patil Social Work College College Code 225 [illegible] INDIA

15-19

ultidisciplinary
rch Journal
Referred
UGC Listed Journal
No. 40776

AJANTA

Volume October - December - 2018
ISSN 2277 5730
www.sjifactor.com

Hereby Awarding This Certificate To

सुधीर नारायणराव देशमुख

In Recognition of the Publication of the Paper Entitled

महिलांचे सक्षमीकरण

Editor Vinay S

Ajanta
University Gate, Aurangabad (M.S.) 431 004
20877 (0240) 2400877

Scanned with OKEN Scanner

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)
ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - [illegible]

IMPACT [illegible]

Ajanta Prakashan

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
AKOLA

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१५	महिलांचे सक्षमीकरण प्रा. सुधीर नारायणराव देशमुख	७९-८४

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

१५. महिलांचे सक्षमीकरण

प्रा. सुधीर नारायणराव देशमुख
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाज कार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला.

प्रस्तावना

आज भारत जागतिक पातळीवर परिवर्तन व विकासाच शिखरावर उभा आहे. या विकास शिखरावर ताबा मिळविण्यासाठी देशातील प्रत्येक स्त्री-पुरुषांनी प्रत्येक क्षेत्रात झपाट्याने प्रगती करणे आवश्यक आहे. शिक्षण, उद्योग, प्रशासन, आर्थिक, सेवा क्षेत्रात स्त्री-पुरुष समानतेची आवश्यकता आहे. स्त्री पुरुष हे देशाच्या विकासरथाची दोन चाके आहेत. परंतु, समाजाने अनेक शतकांपासून स्त्रीला परंपरेच्या बंधनात अडकवून ठेवलेले आहे. समाजव्यवस्थेतील स्त्री हा महत्वाचा घटक आहे. स्त्रीने समाज, व्यक्ती आणि देशाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक प्रगतीत ऐतिहासिक कालखंडापासून महत्वाची भूमिका पार पाडलेली आहे. स्त्री ही कुटुंब, समाज पर्यायाने देशाची द्वारपाल आहे. पुरुष हा परिवर्तन घडवून आणणारा संस्कृती रक्षक आहे. परंतु स्त्री मात्र परमेश्वरासारखे रचनात्मक स्वरूपाचे कार्य करत असते. ज्या देशात स्त्री घटकाकडे दुर्लक्ष केले जाते. त्यांच्या मूलभूत गुणांना वाव दिला जात नाही. त्या देशाला उज्वल भविष्य देवू शकत नाहीत, असे म्हटले जाते.

भारतातील स्त्री जीवनाचा इतिहास पाहिल्यास आपल्या लक्षात येते की, भारतात स्त्रियात कधीच एकता नव्हती. त्यांच्या प्रगती व अधोगतीच्या अनेक अवस्था पहावयास मिळतात. वैदिक काळातील मनुस्मृतीने स्त्री वर्गाला पारतंत्र्यात ढकलले. स्त्रीला कधीच स्वातंत्र्य नसते हे तत्व त्याने निर्माण केले. ती बालपणी पित्याच्या, तरूणपणी पतीच्या तर म्हातारपणी मुलाच्या आज्ञेत असते, असे तो म्हणतो. ब्रिटीश राजवटीने मात्र भारतीय स्त्री वर्गाला पुरोगामी जीवन प्राप्त करून दिले. ब्रिटीशांनी भारतीय स्त्रीला त्यांच्या मूलभूत, नैसर्गिक, कायदेशीर हक्कांची जाणीव करून दिली.

भारत स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर मात्र महिला जीवनाच्या दर्जात बरोबर सुधारणा झाली. भारतीय राज्यघटनेने सर्व नागरिकांना समान हक्क व अधिकार दिले. भारतातील महिला या प्राचीन कालखंडापासून अत्यंत दुबळ्या होत्या. समाजातील अनिष्ट रुढी, परंपरांमुळे महिला वर्गाचा विकास खुंटलेला होता. त्यामुळे महिलावरील सामाजिक व आर्थिक अन्याय दूर करून त्यांना देश निर्मिती कार्यात सामावून घेणे आवश्यक होते. म्हणूनच भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १४, १५, १६ व कलम ३९ अ, ३९ ब आणि कलम ४० मध्ये महिलांसाठी विविध स्वरूपाच्या कायदेशीर बाबी नमूद केलेल्या आहेत.

आज सार्वजनिक धोरणात महिलांच्या कार्यांना महत्त्व देऊन रचनात्मक स्वरूपाची कार्ये शासनाद्वारे केली जात आहेत. मग प्रश्न पडतो की, आज महिला सबलीकरणाची गरज का भासली? महिला खरोखरच दुर्बल आहेत का? त्यांच्या दुर्बलतेची कारणे कोणती? महिलांची सद्यस्थिती काय आहे? हे तपासून प्रस्तुत शोध निबंधात महिला दुर्बलतेची कारणे, महिलांची सद्यस्थिती व त्यांच्या दुर्बलतेवर उपाय मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

P.D. Patil Social Work College
College Code 225
AKOLA

लाभ मिळवून देणे, विविध संस्था, संघटना, मंडळे, आयोग यांमध्ये स्त्रियांना अधिकारपदे मिळवून देणे, स्त्रियांना उद्योग व व्यवसाय करण्यासाठी वित्तीय संस्था व बँका यांच्यामार्फत अर्थसहाय्य उपलब्ध करून देणे, स्त्रियांना व्यवसाय सुरु करण्यासाठी प्रशिक्षण देणे, आर्थिकदृष्टया दुर्बल घटकांतील महिलांना मदत करणे, नोकरी करणाऱ्या महिलांना नोकरीच्या ठिकाणी आवश्यक त्या सुविधा उपलब्ध करून देणे इत्यादी गोष्टींचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे.

निष्कर्ष

लोकसंख्येच्या सुमारे ५०% प्रमाण असलेल्या महिलांना बदलाच्या प्रक्रियेत सामावून घेतल्याशिवाय समाज परिवर्तनाचे उद्दिष्ट साध्य होणार नाही. बचत गटाच्या माध्यमातून बदलाची प्रक्रिया सुरु झाली असं म्हणायला हरकत नाही. परावलंबित्वातून सुटायच असेल, आत्मविश्वास आणि आत्मबल वाढवायचं बसेल तर महिलांनी पुरुषांनी प्रथम आर्थिकदृष्टया सक्षम होणं गरजेचं आहे. कौटुंबिक पातळीवर पुरुषांनी निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य महिलांना दयावे तसेच मुला-मुलींमध्ये भेदभाव करू नये व लिंग निदान चाचणीस महिलांनी विरोध करावा. महिलांचा आत्मविश्वास व विविध कार्यामधील सहभाग वाढविण्यासाठी महिलांना प्रोत्साहीत करावे. महिलांनी स्वतः मधील क्षमता ओळखावी. महिला सबलीकरणासाठी घटनादुरुस्ती करून त्याचा उद्देश अंमलबजावणीत करावा. जोपर्यंत देशातील प्रत्येक व्यक्ती स्त्रीबद्दलचा दृष्टिकोन बदलणार नाही तोपर्यंत खऱ्या अर्थाने महिला सक्षमीकरण होणार नाही.

संदर्भ

१. आपटे ज.शं., रोडे पुष्पा, भारतातील महिला विकासाची वाटचाल, डायमंड प्रकाशन पुणे,
२. पाटील व्ही.बी. मानवी हक्क, के सागर प्रकाशन पुणे.
३. सोलापुरे राजेश्वर, महिला विकास, प्रश्न पैलू, प्रयास, अरुणा प्रकाशन, लातूर, २०१२.
४. लोकराज्य, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई, मार्च २०१०.

18·19

An International Multidisciplinary Quarterly Research Journal

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

ISO 9001:2008 QMS
ISBN / ISSN

ISSN 2277 - 5730
Volume - VIII, Issue - I, January - March - 2019

AJANTA

impact Factor - 5.5 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

प्रा. सुधीर नारायणराव देशमुख

As a Recognition of the Publication of the Paper Entitled

राजर्षी शाहू महाराज यांचे आरक्षण चळवळीतील योगदान

Ajanta Prakashan
Jaisingpura, Near University Gate,
Aurangabad. (M.S.) 431 004
Mob. No. 9579260877, 9822620877
Tel. No.: (0240) 2400877
ajanta1977@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

Editor : Vinay S. Hatole

- II - 21

Ajanta Prakashan

Scanned with OKEN Scanner

Peer Reviewed
Referred and UGC
Listed Journal
(Journal No. 40776)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL
MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH
JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issu...
January-March 2019
Marathi Part
IMPACT FACTOR
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विकासात्मक चळवळीतील योगदान डॉ. संतोष दामोदर पेठे	५३-५६
१५	साहित्यीक हमीद दलवाई यांचे सामाजिक योगदान प्रा. प्रितम वसंतराव गावंडे	५७-६१
१६	सामाजिक सुधारणेच्या संदर्भात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान एक समाजशास्त्रीय अध्ययन डॉ. संजय ब. चौधरी	६२-६५
१७	रँकि व इतिहास लेखन प्रा. अनंत शिंडे	६६-६८
१८	मराठी साहित्याचे सामाजिक योगदान प्रा. डॉ. संगीता मुंडे	६९-७१
१९	सामाजिक चळवळीत छत्रपती शाहू महाराजांचे योगदान डॉ. देविदास श्रीराम भगत	७२-७४
२०	सामाजिक चळवळीत विचारवंतांचे ऐतिहासिक योगदान डॉ. महेश प्रल्हादराव गोमासे	७५-७९
१	राजर्षी शाहू महाराज यांचे आरक्षण चळवळीतील योगदान प्रा. सुधीर नारायणराव देशमुख	८०-८३
२२	सामाजिक परिवर्तनात गृहअर्थशास्त्राचे योगदान डॉ. प्रभा चिकखेडे	८४-८७
३	सामाजिक सुधारणेच्या सामाजिक विचारवंताचे योगदान प्राचार्य डॉ. व्ही. एन. जायले प्रा. सपना जु. भगस्वाल	८८-९२
४	सामाजिक विचारवंत आणि सामाजिक सुधारणा डॉ. संगीता ओ. तिहीले	९३-९६
५	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे सामाजिक प्रबोधनातील योगदान प्रा. डॉ. प्रमोद दामोदर देवके	९७-९९
६	सामाजिक विकासात संत महात्मा बसवेश्वरांचे ऐतिहासिक योगदान डॉ. उद्धव न. कांबळे	१००-१०३

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

२१. राजर्षी शाहू महाराज यांचे आरक्षण चळवळीतील योगदान

प्रा. सुधीर नारायणराव देशमुख
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाज कार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला.

प्रस्तावना

एखाद्या समाजात निर्माण झालेल्या सामाजिक समस्यांच निर्मलन करण्यासठी मोठ्या स्तरावर समुदायाद्वारा केला जाणारा सामुहिक प्रयत्न म्हणजे सामाजक चळवळ होय. सामाकि चळवळ ही समाज वा संस्कृतीत नवीन परिवर्तन करण्यासठी किंवा त्य पविर्तनाचा विरोध करण्यासाठी निनर्माण होते. या चळवळींचा मुख्य उदेश सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, आर्थिक क्षेत्रात पुणुता किंवा अंशीक परिवर्तन करणे हा असतो. सामाजिक विकासाच्या दरम्यान काही चांगले वा वाईट तत्त्व उदयास येतात, चांगले तत्त्व सामाजिक प्रगतीस सहाय्यभूत ठरतात पण वाईट तत्त्व सामाजिक समस्या निर्माण करतात त्यावेळेस समाजातील काही विचारवंत वा बुध्दीवादी त्या वाईट तत्त्यांना नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न करतात असे व्यापक स्वरुपाचे प्रयत्नच सामाजिक चळवळ या नावाने उदयास येतात. सामाजिक चळवळीच्या मागे एक निश्चित विचारधारा असते. कोणत्याही चळवळीची सुरुवात असंघटीत स्वरूपात होत असते. त्यानंतर हळूहळू त्यात व्यवस्था व संघटन उदयास येत असते. सामाजिक चळवळ एक सामुहिक वर्तन असल्याने ऑग्युस्त कोम्ट, ईमाईल दुरखेम, लीबा, टार्ड इत्यादी विचारवंतानी त्यांच्या अभ्यासात रुची दाखविली आहे. प्रारंभीच्या समाजशास्त्रज्ञांनी परिवर्तनाचा एक प्रयत्न या अर्थाने अभ्यास केला पण वर्तमानकाळात सामाजिक चळवळींचा अभ्यास परिवर्तन करणारी व त्यास विरोध करणारी चळवळ या संदर्भात करतात.

सामाजिक चळवळीचा अर्थ

१) हार्टन व हंट (Horton and Hunt)

सामाजिक चळवळ म्हणजे समाज किंवा त्यांच्या सदस्यांद्वारा परिवर्तन घडवून आणणे किंवा त्याचा विरोध करण्यासाठीचा सामुहिक प्रयत्न होय.

२) हर्बर्ट ब्लुमर (Herbert Blumer)

जीवनात एक नवी व्यवस्था स्थापन करण्यासाठी केलेला सामुहिक प्रयत्न म्हणजे सामाजिक चळवळ होय.

संशोधनाचे उद्दिष्टे

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज (२६ जुलै १८७४ ते ६ मे १९२२) यांच विचार व कर्तृत्व समाज सुधारणेसाठी मार्गदर्शक, व प्रेरणादाई ठरते. २ एप्रिल १८९४ ते ६ मे १९२२ या कालावधीतील त्यांची अठ्ठावीस वर्षांची राजवट वैशिष्टयपूर्ण, संस्मरणीय व दुरगामी परिणाम करणारी ठरली. कारण त्यांनी आपल्या राजसत्तेचा उपयोग माणसाला माणूस म्हणून सन्मानाने जीवन जगता आले पाहिजे यासाठी केला. जगामध्ये अनेक राजे, सम्राट झाले परंतु सामान्य माणसावर प्रेम करणारे आणि सामान्य माणसाचे प्रेम लाभलेले राजे फार कमी झाले. त्यापैकी शाहु महाराज एक होते. ते राजांतील थोर माणूस होते आणि माणसातील थोर राजे

Smt. P.D. Patil Social Work College Code 225 Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

जगत असतो व अशावेळी बहुजन समाजाच्या मानवी हक्कासाठी झगडा द्यावा लागतो, तो बहुजन समाजवाद होय. पिढ्यानपिढ्या बहुजन समाजावर अन्याय होत आला. तो दूर करण्यासाठी आरक्षणाचा मार्ग प्रभावशाली ठरतो हे सांगताना डॉ. ज्ञानोराव कुंभार म्हणतात. समानता आणि सामाजिक न्याय या सामाजिक मूल्यांच्या आधारे संतुलित समाज निर्माण करण्याच अनेक मार्गांपैकी आरक्षण हा एक परिणामकारक मार्ग आहे.

निष्कर्ष

१) राजर्षी शाहु महाराज यांनी जन्मास येणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीला माणूस म्हणून सन्मानाने जीवन जगण्याचा अधिकार, संधी प्राप्त झाली पाहिजे. या जाणिवेतून विचार मांडले, विचाराला अनुसरुन प्रभाविपणे कार्य केले. म्हणूनच त्यांच्या विचारकार्याचा प्रभाव आजही टिकून असलेला आढळतो.

२) २६ जुलै १९०२ पसून राजर्षी शाहू महाराजांनी नोकऱ्यांमध्ये ५० टक्के आरक्षण लागू कले. वंचित समाज घटकांच्या उन्नतीसाठी आरक्षण हा न्यायपूर्ण, सनदशीर मार्ग ठरतो, असे त्यांचे आरक्षण धोरण होते.

३) भारतीय समाजव्यवस्थेचे अधिष्ठान जातीव्यवस्था आहे. ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून विचार करता कनिष्ठ जातीतील लोकांना सत्ता, संपत्ती, प्रतिष्ठा इत्यादीपासून वंचित ठेवण्यात आले. अशा या विषमताप्रधान समाज व्यवस्थेत आरक्षण धोरण अधिक विस्तृत करणे, खाजगी क्षेत्रातही आरक्षण लागू करणे गरजेचे ठरते.

४) आरक्षणाबाबत अनेक समज-गैरसमज प्रचलित आहेत. विशेषतः आर्थिक निकषवर आरक्षण हवे अशी भूमिका घेतली जाते. परंतु आर्थिक संपन्नता आली म्हणजे न्यारितीने सन्मानाने जीवन जगण्याची संधी मिळेलच हे सांगता येत नाही, म्हणूनच आरक्षणासाठी जातीचा सामाजिक निकषच महत्त्वपूर्ण ठरतो.

५) खाउजा धोरणामुळे सार्वजनिक क्षेत्राचे खाजगीकरण होत आहे. वर्तमान स्थितीत ज्यांच्याकडे जगण्याचे सामर्थ्य अधिक आहे. त्याची उन्नती वेगाने होत आहे. जे दुर्बल आहेत ते मात्र विकासाच्या मुख्य प्रवाहापासून अलिप्त आहेत. अशा परिघाबाहेरील समाज घटकांचा विकास घडवून आणण्यासाठी त्यांना आरक्षणाद्वारे संरक्षण देणे गरजेचे ठरते.

समाजातील दारिद्र्य, विषमता, शोषण, उपेक्षितपणा हे येथील जाती व्यवस्था, भांडवली व्यवस्था आणि सरंजामी व्यवस्थेचे परिणाम आहेत. सामाजिक न्याय, समता, माणुसकी स्वातंत्र्य बंधुत्वभावना या सारख्या शाश्वत मानवीय मुल्यांद्वारे समताप्रधान समाज निर्माण करण्याचा आरक्षण हा एक प्रभावी मार्ग आहे. आरक्षणाबरोबरच वंचित समाज घटकांना सर्व समावेशक संरक्षण देणे उपयुक्त व परिणामकारक ठरते. तेव्हा आरक्षणाला विरोध न करता सर्वांनी स्विकार करणे हे व्यक्ती, समाज व राष्ट्र हिताच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण ठरते.

संदर्भ सुची

१) गायकवाड श्रीकांत, मांजरे रामकिसन, भारतातील सामाजिक चळवळी, अक्षय प्रकाशन, लातूर सन २००९.

२) शाह घनश्याम, सामाजिक चळवळी आणि सरकार, डायमंड प्रकाशन, पुणे.

P.D. Patil Social Work College, College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERN!TION!L RESE!RCH FELLOWS !SSOCI!TION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

March -2019

SPECIAL ISSUE-CLXIX (A)

EMERGING TRENDS IN HUMANITIES & COMMERCE

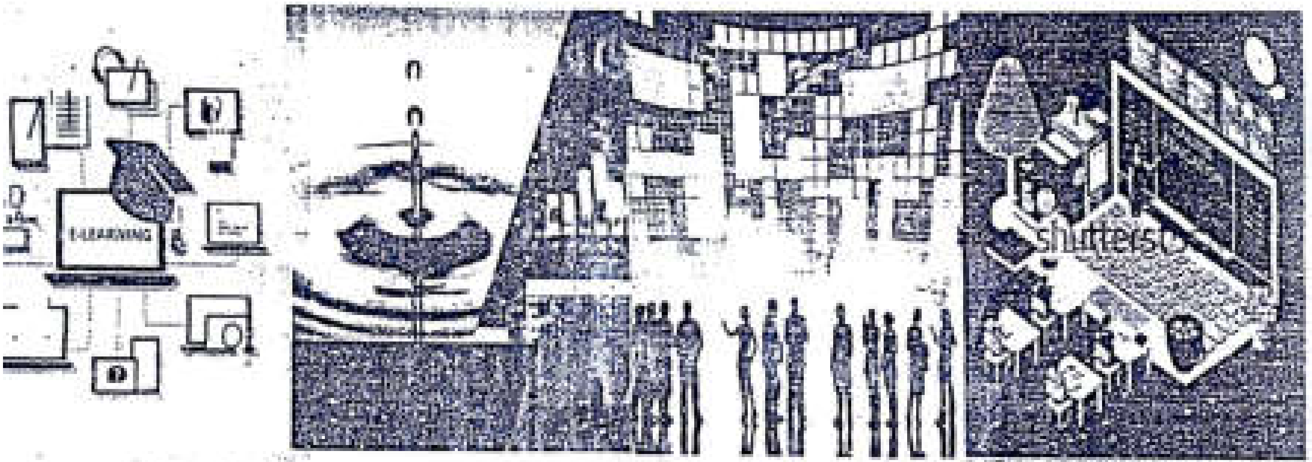

Executive Editor:
Prof. Virag S. Gawande
Director,
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Guest Editor
Dr.Dipak N. Raut
Principal
Sarswati Kala Mahavidyalaya,
Dahihanda, Dist -Akola [M.S.]

Chief Editor
Mr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist - Nashik [M.S.] INDIA

This Journal is Indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Swatidhan Publications

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	जवाहरलाल नेहरूंचा आर्थिक दृष्टीकोन	महाजन संजय बाबुराव	10
2	अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील प्रज्ञावंत शैक्षणिक गरजांचा तुलनात्मक अभ्यास	डॉ. अमोल मांडेकर	20
3	परराष्ट्रीय धोरण व डॉ. आंबेडकर	प्रा. मंगेश वाहाणे	26
4	स्वयंसेवी संघटनांची जागतीक पार्श्वभुमी	प्रा. कमलेश मानकर	32
5	भारतातील कौटुंबिक समस्या—कौटुंबिक अत्याचार	प्रा. विशाखा मानकर	37
6	भारतातील काळा पैसा अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	डॉ. एन.बी मठपती	45
7	स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून कळप.	डॉ. प्रभाकर देसाई / आरती भोसले	49
8	विजय तेंडुलकरांच्या नाटकातील आशय आणि आकृतीबंध	डॉ. भूमिका गो. वानखडे	56
9	मानवी अधिकार आणि एड्स		60
10	आदिवासी समोरच्या विविध समस्या	डॉ.कमल रविंद्र पोटदुखे,	64
11	वृध्दांच्या समस्या	शितल हरिषचंद्र उमाळे	68
12	स्त्री मानवाधिकार आणि स्त्री विकास	प्रा. डॉ. रावसाहेब श्र. ढोके	73
13	संत तुकारामाचे समाज सुधारणावादी विचार	प्रा.महेंद्र द. झलके	77
14	आज्ञापत्र – एक समीक्षात्मक विश्लेषण	डॉ. पंकज वानखडे	81
15	संपादक महात्मा गांधी यांचे हिंदुत्व	डॉ. शिवाजी जाधव	88
16	दहशतवादाचे बदलते स्वरूप आणि ध्यावयाची सावधगिरी	प्रा. डॉ. सुधाकर जावळे	93
17	राजर्षी शाहू महाराज यांचे आरक्षण चळवळीतील योगदान	प्रा. सुधीर नारायणराव देशमुख	99
18	साधनांच्या वापरामुळे स्त्रियांच्या आरोग्यावर होणारा परिणाम	सीमा. म. उपासनी (सौ. देशपांडे) / प्रा. डॉ. सुजाता व. [illegible]	103
19	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे संसदिय लोकशाही संबंधी विचार	प्रा.शहाणे रजनी	111
20	अन्नभेसळ व अन्नसुरक्षा कायदा	डॉ. क्षमा [illegible]	116

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013)
Special Issue
UGC Approved No. 40705
ISSN : 2348-7143
March 2019

राजर्षी शाहू महाराज यांचे आरक्षण चळवळीतील योगदान

प्रा. सुधीर नारायणराव देशमुख
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाज कार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला - ४४४ ००४

प्रस्तावना :

एखाद्या समाजात निर्माण झालेल्या सामाजिक समस्यांचे निर्मूलन करण्यासाठी मोठ्या स्तरावर समुदायाद्वारा केला जाणारा सामुहिक प्रयत्न म्हणजे सामाजिक चळवळ होय. सामाजिक चळवळ ही समाज वा संस्कृतीत नवीन परिवर्तन करण्यासाठी किंवा त्या परिवर्तनाचा विरोध करण्यासाठी निर्माण होते. या चळवळींचा मुख्य उद्देश सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, आर्थिक क्षेत्रात पुर्णता किंवा अंशीक परिवर्तन करणे हा असतो. सामाजिक विकासाच्या दरम्यान काही चांगले वा वाईट तत्व उदयास येतात, चांगले तत्व सामाजिक प्रगतीस सहाय्यभूत ठरतात पण वाईट तत्व सामाजिक समस्या निर्माण करतात त्यावेळेस समाजातील काही विचारवंत वा बुध्दीवादी त्या वाईट तत्वांना नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न करतात असे व्यापक स्वरूपाचे प्रयत्नच सामाजिक चळवळ या नावाने उदयास येतात. सामाजिक चळवळीच्या मागे एक निश्चित विचारधारा असते. कोणत्याही चळवळीची सुरुवात असंघटीत स्वरूपात होत असते. त्यानंतर हळूहळू त्यात व्यवस्था व संघटन उदयास येत असते. सामाजिक चळवळ एक सामुहिक वर्तन असल्याने ऑग्यूस्त कॉम्ट, ईमाईल दुरखेम, लीबा, टार्ड इत्यादी विचारवंतानी त्यांच्या अभ्यासात रुची दाखविली आहे. प्रारंभीच्या समाजशास्त्रज्ञांनी परिवर्तनाचा एक प्रयत्न या अर्थाने अभ्यास केला पण वर्तमानकाळात सामाजिक चळवळीचा अभ्यास परिवर्तन करणारी व त्यास विरोध करणारी चळवळ या संदर्भात करतात.

सामाजिक चळवळीचा अर्थ :

१) हार्टन व हंट (Horton and Hunt) :-

सामाजिक चळवळ म्हणजे समाज किंवा त्यांच्या सदस्यांद्वारा परिवर्तन घडवून आणणे किंवा त्याचा विरोध करण्यासाठीचा सामुहिक प्रयत्न होय.

२) हर्बर्ट ब्लुमर (Herbert Blumer) :-

जीवनात एक नवी व्यवस्था स्थापन करण्यासाठी केलेला सामुहिक प्रयत्न म्हणजे सामाजिक चळवळ होय.

संशोधनाचे उद्दिष्टे :

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज (२६ जुलै १८७४ ते ६ मे १९२२) यांचे विचार व कर्तृत्व समाज सुधारणेसाठी मार्गदर्शक, व प्रेरणादाई ठरले. २ एप्रिल १८९४ ते ६ मे १९२२ या कालावधीतील त्यांची अठ्ठावीस वर्षांची राजवट वैशिष्ट्यपूर्ण, संस्मरणीय व दुरगामी परिणाम करणारी ठरली. कारण त्यांनी आपल्या राजसत्तेचा उपयोग माणसाला माणूस म्हणून सन्मानाने जीवन जगता आले पाहिजे यासाठी केला. जगामध्ये अनेक राजे, सम्राट झाले परंतु सामान्य माणसावर प्रेम करणारे आणि सामान्य माणसाचे प्रेम लाभलेले राजे फार कमी झाले. त्यापैकी शाहू महाराज एक होते. ते राजांतील थोर माणूस होते आणि माणसातील थोर राजे होते. एवढेच काय ते राजा, छत्रपती, समाजसुधारक , लोकनेता यापेक्षा इतिहासाला कलाटणी देणारे महान समाजपुरुष होते. या अनुषंगाने दुय्यम सामग्रीच्या आधारावर पुढील उद्दिष्टांना अनुसरून प्रस्तुत विवेचन केले आहे.

१) शाहू महाराजांच्या विचार कर्तृत्वाचा आढावा घेणे.
२) शाहू महाराजांचे आरक्षण धोरण समजून घेणे.
३) आरक्षणाचा ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून आढावा घेणे.
४) आरक्षणाबद्दलच्या अनुकुल-प्रतिकुल विचारांची चिकित्सा करणे.
५) वर्तमान स्थितीच्या संदर्भात आरक्षणाची उपयुक्तता लक्षात घेणे.

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) - 0.676 (2013)
Special Issue
UGC Approved No. 40705
ISSN : 2348-7143
March 2019

राजर्षी शाहू महाराज यांचे आरक्षण चळवळीतील योगदान

प्रा. सुधीर नारायणराव देशमुख
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाज कार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला - ४४४ ००४

प्रस्तावना :

एखाद्या समाजात निर्माण झालेल्या सामाजिक समस्यांचे निर्मूलन करण्यासाठी मोठ्या स्तरावर समूहाद्वारा केला जाणारा सामूहिक प्रयत्न म्हणजे सामाजिक चळवळ होय. सामाजिक चळवळ ही समाज वा संस्कृतीत नवीन परिवर्तन करण्यासाठी किंवा त्या परिवर्तनाचा विरोध करण्यासाठी निर्माण होते. या चळवळीचा मुख्य उद्देश सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, आर्थिक क्षेत्रात पूर्णता किंवा अंशतः परिवर्तन करणे हा असतो. सामाजिक विकासाच्या दरम्यान काही चांगले वा वाईट तत्व उदयास येतात. चांगले तत्व सामाजिक प्रगतीस सहाय्यभूत असतात पण वाईट तत्व सामाजिक समस्या निर्माण करतात त्यावेळेस समाजातील काही विचारवंत वा बुद्धीवादी त्या वाईट तत्वांना नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न करतात असे व्यापक स्वरूपाचे प्रयत्न सामाजिक चळवळ या नावाने उदयास येतात. सामाजिक चळवळीच्या मागे एक निश्चित विचारधारा असते. कोणत्याही चळवळीची सुरुवात असंघटीत स्वरूपात होत असते. त्यानंतर हळूहळू त्यात व्यवस्था व संघटन उदयास येत असते. सामाजिक चळवळ एक सामूहिक वर्तन असल्याने ऑगस्त कोम्ट, ईमाईल दुरखेम, स्पेंसर, टार्डे इत्यादी विचारवंतांनी त्यांच्या अभ्यासात रुची दाखविली आहे. प्राचीन समाजशास्त्रज्ञांनी परिवर्तनाचा एक प्रयत्न या अर्थाने अभ्यास केला पण वर्तमानकाळात सामाजिक चळवळीचा अभ्यास परिवर्तन करणारी व त्यास विरोध करणारी चळवळ या संदर्भात करतात.

सामाजिक चळवळीचा अर्थ :

१) हार्टन व हंट (Horton and Hunt) :-

सामाजिक चळवळ म्हणजे समाज किंवा त्यांच्या सदस्यांच्या परिवर्तन घडवून आणणे किंवा त्याचा विरोध करण्यासाठीचा सामूहिक प्रयत्न होय.

२) हर्बर्ट ब्लुमर (Herbert Blumer) :-

जीवनात एक नवी व्यवस्था स्थापन करण्यासाठी केलेला सामूहिक प्रयत्न म्हणजे सामाजिक चळवळ होय.

संशोधनाचे उद्दिष्टे :

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज (२६ जुलै १८७४ ते ६ मे १९२२) यांचे विचार व कर्तृत्व समाज सुधारणेसाठी मार्गदर्शक व प्रेरणादाई ठरले. २ एप्रिल १८९४ ते ६ मे १९२२ या कालखंडातील त्यांची अठ्ठावीस वर्षांची राजवट वैशिष्ट्यपूर्ण, संस्मरणीय व दूरगामी परिणाम करणारी ठरली. कारण त्यांनी आपल्या राजसत्तेचा उपयोग माणसाला माणूस म्हणून सन्मानाने जीवन जगता आले पाहिजे यासाठी केला. जगामध्ये अनेक राजे, सम्राट झाले परंतु सामान्य माणसावर प्रेम करणारे आणि सामान्य माणसाचे प्रेम लाभलेले राजे फार कमी झाले. त्यापैकी शाहू महाराज एक होते. ते राजांतील थोर माणूस होते आणि माणसातील थोर राजे होते. एवढेच काय ते राजा, छत्रपती, समाजसुधारक, लोकनेता यापेक्षा इतिहासाला कलाटणी देणारे महान समाजपुरुष होते. या अनुषंगाने दुय्यम सामग्रीच्या आधारावर पुढील उद्दिष्टांना अनुसरून प्रस्तुत विवेचन केले आहे.

- शाहू महाराजांच्या विचार कर्तृत्वाचा आढावा घेणे.
- शाहू महाराजांचे आरक्षण धोरण समजून घेणे.
- आरक्षणाचा ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून आढावा घेणे.
- आरक्षणाबद्दलच्या अनुकूल-प्रतिकूल विचाराची चिकित्सा करणे.
- वर्तमान स्थितीच्या संदर्भात आरक्षणाची उपयुक्तता तपासून घेणे.

RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) - 0.676 (2013)
Special Issue
UGC Approved No. 40705
ISSN : 2348-7143
March 2019

राजर्षी शाहू महाराज यांचे आरक्षण चळवळीतील योगदान

प्रा. सुधीर नारायणराव देशमुख
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाज कार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला - ४४४ ००४

प्रस्तावना :

एखाद्या समाजात निर्माण झालेल्या सामाजिक समस्यांचे निर्मूलन करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर समुदायाद्वारा केला जाणारा सामूहिक प्रयत्न म्हणजे सामाजिक चळवळ होय. सामाजिक चळवळ ही समाज या संस्कृतीत नवीन परिवर्तन करण्यासाठी किंवा त्या परिवर्तनाचा विरोध करण्यासाठी निर्माण होते. या चळवळीचा मुख्य उद्देश सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, आर्थिक क्षेत्रात पूर्णतः किंवा अंशतः परिवर्तन करणे हा असतो. सामाजिक विकासाच्या दरम्यान काही चांगले वा वाईट तत्व उदयास येतात, चांगले तत्व सामाजिक प्रगतीस सहाय्यभूत ठरतात पण वाईट तत्व सामाजिक समस्या निर्माण करतात त्यावेळेस समाजातील काही विचारवंत वा बुद्धीवादी त्या वाईट तत्वांना नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न करतात असे व्यापक स्वरूपाचे प्रयत्नच सामाजिक चळवळ या नावाने उदयास येतात. सामाजिक चळवळीच्या मागे एक निश्चित विचारधारा असते. कोणत्याही चळवळीची सुरुवात असंघटीत स्वरूपात होत असते. त्यानंतर हळूहळू त्यात व्यवस्था व संघटन उदयास येत असते. सामाजिक चळवळ एक सामूहिक वर्तन असल्याने ऑगस्ट कोम्ट, ईमाईल दुर्खीम, लीबा, टार्डे इत्यादी विचारवंतांनी त्यांच्या अभ्यासात रुची दाखविली आहे. प्रारंभीच्या समाजशास्त्रज्ञांनी परिवर्तनाचा एक प्रयत्न या अर्थाने अभ्यास केला पण वर्तमानकाळात सामाजिक चळवळीचा अभ्यास परिवर्तन करणारी व त्यास विरोध करणारी चळवळ या संदर्भात करतात.

सामाजिक चळवळीचा अर्थ :

१) हार्टन व हंट (Horton and Hunt) :-

सामाजिक चळवळ म्हणजे समाज किंवा त्यांच्या सदस्यांद्वारा परिवर्तन घडवून आणणे किंवा त्याचा वि करण्यासाठीचा सामूहिक प्रयत्न होय.

२) हर्बर्ट ब्लुमर (Herbert Blumer) :-

जीवनात एक नवी व्यवस्था स्थापन करण्यासाठी केलेला सामूहिक प्रयत्न म्हणजे सामाजिक चळवळ होय

संशोधनाचे उद्दिष्टे :

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज (२६ जुलै १८७४ ते ६ मे १९२२) यांचे विचार व कर्तृत्व समाज सुधारकां मार्गदर्शक, व प्रेरणादाई ठरते. २ एप्रिल १८९४ ते ६ मे १९२२ या कालावधीतील त्यांची अठ्ठावीस वर्षांची र वैशिष्ट्यपूर्ण, संस्मरणीय व दूरगामी परिणाम करणारी ठरली. कारण त्यांनी आपल्या राजसत्तेचा उपयोग माणसाला माणूस म्हणून सन्मानाने जीवन जगता आले पाहिजे यासाठी केला. जगामध्ये अनेक राजे, सम्राट झाले परंतु सामान्य माणसा करणारे आणि सामान्य माणसाचे प्रेम लाभलेले राजे फार कमी झाले. त्यापैकी शाहू महाराज एक होते. ते राजांत माणूस होते आणि माणसातील थोर राजे होते. एवढेच काय ते राजा, छत्रपती, समाजसुधारक , लोकनेता यापेक्षा कलाटणी देणारे महान समाजपुरुष होते. या अनुषंगाने दुय्यम सामग्रीच्या आधारावर पुढील उद्दिष्टांना अनुसरु विवेचन केले आहे.

) शाहू महाराजांच्या विचार कर्तृत्वाचा आढावा घेणे.
) शाहू महाराजांचे आरक्षण धोरण समजून घेणे.
) आरक्षणाचा ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून आढावा घेणे.
) आरक्षणाबद्दलच्या अनुकूल-प्रतिकूल विचाराची चिकित्सा करणे.
) वर्तमान स्थितीच्या संदर्भात आरक्षणाची उपयुक्तता लक्षात घेणे.

Scanned with OKEN Scanner

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (CIF) - 3.452, (SJIF) - 6.261, (GIF) -0.676 (2013) Special Issue | March 2019
UGC Approved No. 40705

राजर्षी शाहु महाराज यांचे आरक्षण चळवळीतील योगदान

प्रा. सुधीर नारायणराव देशमुख
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाज कार्य महाविद्यालय, खडकी, अकोला - ४४४ ००४

प्रस्तावना :

एखाद्या समाजात निर्माण झालेल्या सामाजिक समस्यांच निर्मूलन करण्यासाठी मोठ्या स्तरावर समुदायाद्वारा केला जाणारा सामुहिक प्रयत्न म्हणजे सामाजिक चळवळ होय. सामाजि चळवळ ही समाज वा संस्कृतीत नवीन परिवर्तन करण्यासाठी किंवा त्य परिवर्तनाचा विरोध करण्यासाठी निर्माण होते. या चळवळींचा मुख्य उद्देश सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, आर्थिक क्षेत्रात पूर्णता किंवा अंशीक परिवर्तन करणे हा असतो. सामाजिक विकासाच्या दरम्यान काही चांगले वा वाईट तत्त्व उदयास येतात, चांगले तत्त्व सामाजिक प्रगतीस सहाय्यभूत ठरतात पण वाईट तत्त्व सामाजिक समस्या निर्माण करतात त्यावेळेस समाजातील काही विचारवंत वा बुध्दीवादी त्या वाईट तत्त्वांना नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न करतात असे व्यापक स्वरुपाचे प्रयत्नच सामाजिक चळवळ या नावाने उदयास येतात. सामाजिक चळवळीच्या मागे एक निश्चित विचारधारा असते. कोणत्याही चळवळीची सुरुवात असंघटीत स्वरूपात होत असते. त्यानंतर हळूहळू त्यात व्यवस्था व संघटन उदयास येत असते. सामाजिक चळवळ एक सामुहिक वर्तन असल्याने ऑग्युस्त कॉम्ट, ईमाईल दुरखेम, लीबा, टार्ड इत्यादी विचारवंतानी त्यांच्या अभ्यासात रुची दाखविली आहे. प्रारंभीच्या समाजशास्त्रज्ञांनी परिवर्तनाचा एक प्रयत्न या अर्थाने अभ्यास केला पण वर्तमानकाळात सामाजिक चळवळींचा अभ्यास परिवर्तन करणारी व त्यास विरोध करणारी चळवळ या संदर्भात करतात.

सामाजिक चळवळीचा अर्थ :

१) हार्टन व हंट (Horton and Hunt) :-

सामाजिक चळवळ म्हणजे समाज किंवा त्यांच्या सदस्यांद्वारा परिवर्तन घडवून आणणे किंवा त्याचा विरोध करण्यासाठीचा सामुहिक प्रयत्न होय.

२) हर्बर्ट ब्लुमर (Herbert Blumer) :-

जीवनात एक नवी व्यवस्था स्थापन करण्यासाठी केलेला सामुहिक प्रयत्न म्हणजे सामाजिक चळवळ होय.

संशोधनाचे उद्दिष्टे :

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज (२६ जुलै १८७४ ते ६ मे १९२२) यांच विचार व कर्तृत्व समाज सुधारणेसाठी मार्गदर्शक, व प्रेरणादाई ठरले. २ एप्रिल १८९४ ते ६ मे १९२२ या कालावधीतील त्यांची अठ्ठावीस वर्षांची राजवट वैशिष्ट्यपूर्ण, संस्मरणीय व दूरगामी परिणाम करणारी ठरली. कारण त्यांनी आपल्या राजसत्तेचा उपयोग माणसाला माणूस म्हणून सन्मानाने जीवन जगता आले पाहिजे यासाठी केला. जगामध्ये अनेक राजे, सम्राट झाले परंतु सामान्य माणसावर प्रेम करणारे आणि सामान्य माणसाचे प्रेम लाभलेले राजे फार कमी झाले. त्यापैकी शाहु महाराज एक होते. ते राजांतील थोर माणूस होते आणि माणसातील थोर राजे होते. एवढेच काय ते राजा, छत्रपती, समाजसुधारक , लोकनेता यापेक्षा इतिहासाला कलाटणी देणारे महान समाजपुरुष होते. या अनुषंगाने दुय्यम सामग्रीच्या आधारावर पुढील उद्दिष्टांना अनुसरुन प्रस्तुत विवेचन केले आहे.

१) शाहु महाराजांच्या विचार कर्तृत्वाचा आढावा घेणे.
२) शाहू महाराजांचे आरक्षण धोरण समजून घेणे.
३) आरक्षणाचा ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून आढावा घेणे.
४) आरक्षणाबद्दलच्या अनुकूल-प्रतिकूल विचारांची चिकित्सा करणे.
५) वर्तमान स्थितीच्या संदर्भात आरक्षणाची उपयुक्तता लक्षात घेणे.

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2348-7143
March 2019

संदर्भ सुची :

१) गायकवाड श्रीकांत, मांगरे रामकिसन, भारतातील सामाजिक चळवळी, अक्षय प्रकाशन, लातूर सन २००९.
२) शाह घनश्याम, सामाजिक चळवळी आणि सरकार, डायमंड प्रकाशन, पुणे.

RESEARCH JOURNEY
P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Mahila Vikas Sanstha's
New Arts, Commerce & Science College, Wardha
(Accredited 'B' Grade by NAAC)
Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur

5th UGC Sponsored ONE DAY INTERDISCIPLINARY INTERNATIONAL CONFERENCE

MAHATMA @ 150

CERTIFICATE

This is to certify that Mr./Mrs./Prof./Dr. प्रा. मनोहर रामराव वाटलकर
from ______
has participated / presented paper titled महात्मा गांधीचा सत्याग्रह : एक अभ्यास
at the UGC Sponsored Interdisciplinary International Conference on Mahatma @ 150 on 2nd March 2019

Vidyawarta Refereed Peer revised Research Journal
ISSN 2319-9318
Impact Factor 6.021
Govt. trademark 2611690

Dr. Ashish B. Sasankar
Principal

Dr. Prashant R. Kadwe
Director

. रावसाहेब श. टाक,
---000---
न. गांधीजींच्या दृष्टिकोनातून शिक्षणाचे महत्व 207
डी. रफिक शेख देवळी, वर्धा
---000---
महात्मा गांधीजीचे आर्थिक विचार : काळाची गरज 209
. अशोक टिपरसे, नांदेड
---000---
महात्मा गांधीची मूल्यशिक्षा प्रणाली 212
पी.डी. पाखरे सहयोगी प्राध्यापक, चलड जिल्हा. अमरावती
---000---

Scanned with OKEN Scanner

59) महात्मा गांधींचा स्त्रीविषयक दृष्टीकोन 167
डॉ. साधना शिवकार, भारसिंगी
000

60) महात्मा गांधी यांचे सत्याग्रही विचार 171
डॉ. लोकेश बी. नंदेश्वर, सहा.प्राध्यापक, वर्धा
000

61) महात्मा गांधीजींचा आरोग्यविषयक दृष्टीकोन 174
प्रा.डॉ.वीणा आर.मेंडुले, विभागप्रमुख–गृहअर्थशास्त्र, समुद्रपूर जि.वर्धा
000

62) स्त्री शिक्षा आणि गांधी विचारधारा 179
Dr. Maya M. Wankhade. HOD. Dept. of History Chandur Rly.
000

63) महात्मा गांधींचे विचार 181
प्रा.रीता द.वाळके(डंभाळे), भारसिंगी,ता.नरखेड,जि.नागपूर
000

64) सत्याग्रह व लोकशाहीची भूमिका 184
डॉ. सुभाष गिरडे, चंद्रपूर / प्रा. संदिप गिरडे, वर्धा
000

65) महात्मा गांधी आणि स्वदेशी चळवळ 190
प्रा. सुधाकर माटे, उमरेड
000

66) महात्मा गांधी यांचे ग्रामस्वराज्य, अर्थकारण विचार 194
डॉ. वंदना पळसापुरे, मराठी विभाग प्रमुख वर्धा
000

67) म. गांधींच्या ग्रामस्वराज्यविषयक विचारांची प्रांसगिकता 196
प्रा. गजानन घुमडे सहाय्यक प्राध्यापक मूल
000

68) महात्मा गांधींचा सत्याग्रह : एक अभ्यास 199
प्रा. मनोहर शामराव वागलकर, ता. जि. अकोला
000

69) गांधीजींचे तंत्रे सत्याग्रह आणि अहिंसा : एक अध्ययन 201
प्रा. नवनाथ बडे,
000

70) महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार 204
प्रा. डॉ. रावसाहेब श. ठोक,
000

71) म. गांधीजींच्या दृष्टिकोनातून शिक्षणाचे महत्व 207
प्रा. डॉ. रफिक शेख देवळी, वर्धा
000

72) महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार : काळाची गरज 209
प्रा.डॉ.अशोक टिपरसे,.नांदेड.
000

73) महात्मा गांधींची मूल्यशिक्षा प्रणाली 212
डॉ. सी.डी. घाग्रे सहयोगी प्राध्यापक, वरूड जिल्हा. अमरावती
000

P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

68

प्रा. मनोहर शामराव वागतकर,
श्रीमती पी. डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय,
रडकी बु., ता. जि. अकोला

महात्मा गांधींचा सत्याग्रह : एक अभ्यास

गुजरातमधील पोरबंदर या गावी २ ऑक्टोबर १८६९ रोजी राष्ट्रपिता महात्मा गांधींचा जन्म झाला. त्यांचे रे नाव मोहनदास करमचंद गांधी असे होते. पुढे ते महात्मा गांधी म्हणून ओळ ले जाऊ लागले. लहानपणासूनच गांधीजी स्वाभिमानी, हुशार आणि भाविक मनाचे होते; पण लहानपणी ते लाजाळू स्वभावाचे होते. त्यांचे वडील करमचंद यांना सर्व लोक फ्रंदइहाड असे म्हणत. त्यांच्या आईचे नाव पुतळीबाई असे होते. सत्य आणि अहिंसा या गांधीजींच्या तत्वांनी जग आश्चर्यचकित झाले. सत्याग्रह आणि सविनय कायदेभंग या तत्वांचा, त्यांनी शस्त्रासार ा उपयोग `ला. जे शस्त्राने साध्य होत नाही ते गांधीजींच्या तत्वांनी साध्य झाले.

सत्याग्रह म्हणजे तलवारीच्या धारेवर चालण्यासार ी आहे, असे जे गांधी म्हणत, त्याचे मर्म आता ध्यानात येईल. ृणीही उठावे आणि सत्याग्रह करावा, अशी ही गोष्ट नाही. ते येऱ्यागबाळ्याचे कामच नव्हे. त्यासाठी नैतिक-आध्यात्मिक अशा आंतरिक अनुशासनाची जशी गरज आहे, तशी कठोर व्रतस्थ आचारशैलीचीही अनिवार्य अशी आवश्यकता आहे. ब्रम्हचर्य, स्वेच्छेने स्वीकारलेले वैराग्युक्त जीवन, सत्यानिष्ठ आणि निर्भयता या चार गुणांच्या उत्कट परिपोषा ेरीज कोणत्याही व्यक्तीमध्ये सत्याग्रहाच्या सामर्थ्याचा अथवा आत्मबळाचा विकास होणे शक्यच नाही.

एका विशिष्ट मर्यादेपावेतो बहुसं यांचे शासन मानायलाच हवे. तपशिलाबाबत आम्ही त्यांचे निर्णय अवश्य मानावेत; पण सर्वच निर्णय डोळे मिटून मानू, तर ते गुलामीचे ल ण ठरेल. लोकशाही म्हणजे घ्द्वाइंं विचारी ृणी ढ़ ह्यांहड अशासार या मेंढरांचा समुदाय नव्हे. लोकशाहीत व्यक्तींच्या आचारविचार-स्वातंत्र्याची जपणूक कसोशीने `ली जाते, करावयास हवी; म्हणून (इच्छा व गरज पडेल तर) अल्पसं यकांना वेगळा मार्ग चो ाळण्याचा पूर्ण अधिकार आहे. असे मी मानतो.

ज्या समाजात व्यक्तींना महत्व नाही, त्या समाजात सत्वच राहणार नाही. व्यक्तस्वातंत्र्य असेल, तर ए ाद्या व्यक्तीला स्वेच्छापूर्वक स्वत:ला समार्पण करण्याची स्फूर्ती होईल. तिचे हे स्वातंत्र्य हिरावून घेतल्यास, ती जड यंत्रवत बनून, समाजाची बरबादी होईल. वैयक्तिक स्वातंत्र्य वजा `ल्यासही सुसंर् त समाज निर्माण होऊ शकणार नाही.

सत्याग्रहाचा अधिकार जन्मसिध्द आहे :

सविनय कायदेभंग हा नागरिकाचा जन्मसिध्द अधिकार आहे. त्यातून कधीच अराजकता निर्माण होऊ शकत नाही. हेतू दुष्ट असेल, तरच अराजकता संभवते. अशा अराजकतेला सत्तेच्या साहाय्याने सरकार थोपवील. न थोपवू शकले, तर स्वत: नष्ट होईल; पण सविनय कायदेभंगाला दडपण्याचा प्रयत्न हा अंतरात्म्याच्या आवाजाला दडपण्याच्या प्रयत्नासार ा (व्यर्थ) ठरेल.

माझ्या मते, सविनय कायदेभंग हे वैध आंदोलनाचे शुध्दतम स्वरुप होय. अर्थात आम्ही विनय आणि अहिंसा यांचा `वळ ढोंगपूर्ण बुर ा म्हणून उपयोग `ला तर त्यामुळे लोक अध:पतित होतील आणि हा प्रकार निंदनीय ठरेल.

शुध्द सत्याग्रहाची कसोटी :

जो कायदेभंग मन:पूर्वक विनयपूर्ण असेल, ज्यात उमंटपणा नसेल, जो भरीव तत्वावर आधारित असेल आणि सर्वांत महत्वाचे म्हणजे ज्यात द्वेष, तिरस्कार यांचा लवलेशही राहणार नाही, अशाला शुध्द सत्याग्रह म्हणता येईल.

या सविनय कायदेभंगात फक्त तेच भाग घेऊ शकतील जे इतर कष्टप्रद कायदे-ते जर सद्सद्विवेकबुध्दी आणि धर्मबुध्दीला विघातक नसतील तर पाळतात व जे स्वत: करणाऱ्या अवज्ञेची शि ा आनंदाने भोगण्यास तयार आहेत. ही अवज्ञा पूर्णत: अहिंसक असावी लागेल. आत्मक्लेश आणि प्रेम `वळ यांद्वारे प्रतिप ावर विजय मिळविणे हे सविनय अवज्ञेमागील तत्व आहे.

सत्याग्रह हे वैध उपायांपैकी एक अत्यंत प्रभावी साधन असल्यामुळे त्याचा उपयोग करण्यापूर्वी इतर सर्व उपायांचा अवलंब करुन पाहिला पाहिजे. लोकांना भेणे, अधिकाऱ्यांना भेटणे, सर्वांना समजावून सांगणे, मन वळविणे इत्यादी सर्व उपाय निरर्थक ठरल्यावरच तो सत्याग्रहाचा उपयोग करील. एकदा असे `ले म्हणजे तो सर्वस्व पणास लावतो आणि नंतर पाऊल मागे घेत नाही.

सत्याग्रह या शब्दाचा बराच सैल उपयोग करता आणि प्रच्छन्न हिंसेलाही कधी कधी सत्याग्रहाचे नाव देण्यात येते; पण या शब्दाचा जन्मदाता या नात्याने मी स्पष्ट करु इच्छितो की मग ती कायिक, मानसिक या वाचिक कसल्याही प्रकारच्या हिंसेवर पूर्ण बहिष्कार असायला पाहिजे. प्रतिप ांचे वाईट चिंतणे अथवा इजा पोहोचविण्याच्या उद्देशने त्याच्याशही किंवा त्याच्याबद्दल बोलणे याने घ्द्वाहाहाह्यOहड़ु ह्यड़ह्यु उल्लंघन होते. त्यामागे ृ ेष अथा द्वेष नसावा. गोंगाट, निदर्शन अथवा उतावळेपणाही असू नये. सत्याग्रह ही बळजबरीच्या थेट उ... ... ती हिंसेचे ा अगदी वेगळी; पण हिंसा... सर्वस्वी ... अशी चीज आहे.

धरणे व घेराव :

Smt. ... Patil Social Work College, Khadki, Akola — College Code 225

काही लोकांनी धरणे देण्याच्या जुन्या जंगलीपणाला पुन्हा सुरुवात `ली आहे. हा प्रकार अशोभनीय आहे. म्हणून मी याला जंगली म्हटले आहे. यात भेकडपणाही आहे. कारण धरणे देणारची ात्री असते, की त्याला चिरडून कोणी पुढे जाणार नाही. ही हिंसा नसेल; पण तिच्यापे ाही जास्त निंदनीय गोष्ट आहे. धर्मयुध्दात आपण प्रतिस्पर्ध्यालाही आपणावर वार करण्याची संधी देतो; पण जेव्हा आम्ही त्याला आम्हाला चिरडून पुढे जाण्याचा पर्याय ुला ठेवतो, तेव्हा आम्ही त्याच्यापुढे एक विषम आणि अपमानास्पद परिस्थती निर्माण करतो. उत्साहामुळे धरणे देणे जंगलीपणाचे आहे, हे आमच्या ल ातसुध्दा आले नाही; पण ज्याच्याकडून सद्सद्विवेकबुध्दीच्या आज्ञेनुसार वागणूक आणि हव्या त्या आपत्तींना तोंड देण्याच्या तयारीची आम्ही अपे ा करतो, तो इतका अविचारी बनू शकणार नाही; अतएव असहयोगी लोकांनी प्रथमपासूनच फार फार काळजी घ्यावयास हवी. याकामी अधीरता, जंगलीपणा, उर्मटपणा अथवा समर्थनीय जुलूमजबरदस्ती यांपैकी काहीही नसावे. व्यक्तिवाद आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य यांचा समन्वय करीत करीतच त्याने आजचा (प्रगतीचा) मुक्काम गाठला आहे. निरं ुश व्यक्तिस्वातंत्र्य हे वन्यपशू ंनाच संभवते. सामाजिक कल्याणाकरीता संयमापुढे त्याने नतमस्तक होण्यातच तो घटक असलेल्या समाजाचे आणि स्वत: त्याचे दोघांचेही कल्याण आहे. मानवी आणि दैवी दोन्ही नियमांचे स्वेच्छेने सहर्ष पालन करण्याची सवय लावून घ्यावयास हवी. कारण असेच लोक लोकशाहीस पात्र ठरतील. लोकांनी प्रथम स्वत:ला ही कसोटी लावून पाहावी. त्याला नि:स्वार्थीही असावे लागेल. व्यक्तीपुरता अथवा प ापुरताच विचार न करता, त्याला व्यापक दृष्टीने संपूर्ण लोकशाहीचा विचार करावा लागेल; मगच तो सविनय कायदेभंगाचा अधिकार होईल.

उपवास :

सत्याग्रहाच्या अस्त्रगारातील उपास हे अत्यंत प्रभावी अस्त्र आहे. `वळ शरीरत: उपवास म्हला असून भागणार नाही. ईश्वरावर अनन्यभक्ती नसेल, तर इतर सर्व लायकी व्यर्थ होय. ए ाद्याची यांत्रिक नक्कल करण्याचहीही ती बाब नव्हे. तिची प्रेरणा अंत:स्थ परमेश्वराकडून मिळावी लागते आणि हे फार विरळ आहे.

येथे मी एका सामान्य सिध्दांताचा उल्ले ा करतो. सर्व उपाय थकल्यावरच सत्याग्रहाने उपवास योजावा. सफलतेबद्दल आसक्ती बाळगून उपवास करू नये. तत्वहीन उपवासांना उपहासपात्र आजाराचे स्वरुप येत व ते हानिकारकच ठरतात. शांतिसैनिकातील सर्व गुण अशा व्यक्तीत असावे लागतील. तिचे जीवन आमूलाग्र शुध्द असावे. हे सर्व सचाच व्यक्तीत आढळणे बरेच कठीण आहे.

उपवासाला क्वचित बळजबरीचा वास येतो, हे नाकबूल करता येणार नाही. स्वार्थी उद्देशाकरीता करण्यात येणाऱ्या उपवासात हा प्रकार बराच उग्र असतो. स्वार्थाकरिता ए ाद्या व्यक्तीवर असे अन्याय्य दडपण आणण्याला बलात्कारच म्हणावा लागेल. माझ्याविरुध्द दिलेल्या उपवासातील धमक्यांच्या दडपणाला मी यशस्वतेने तोंड दिले आहे. कोणी म्हणेल, की स्वार्थपूर्ण आणि स्वार्थहीन उपवासांमधील विभाजन-रेषा स्पष्ट नाही, तर मी एवढेच म्हणेन, की ज्याच्याविरुध्द उपवास करण्यास आला असेल, त्याची जर मनोमय ात्री असेल, की त्याच्याविरुध्दचा उपवास अन्याय आहे, तर उपवास करणारा मेला, तरी त्याने त्याची निग्रहपूर्वक द ल घेऊ नये. असे `ले म्हणजे अन्याय उपवासांच्या प्रथा आपोआप विरुन जातील. माणसाच्या इतर सर्व कामकाजांप्रमाणे उपवासातही योगायोगच आहेच.

सत्याग्रहाचे रे शि ण :

ज्याचे हृदय सुवर्णमय आहे, ज्यांच्यात देशप्रेम आहे व ज्यांना शिकण्याची इच्छा आहे, की कोणी तरी त्यांचे मार्गदर्शन करावे, अशा हजारो-ला ो लोकांना आम्ही सत्याग्रहाचे योग्य शि ण दिले पाहिजे. फक्त मोज बुध्दवान व निष्ठावान कार्यकर्ते यासाठी पुरतील. हे मिळाल्यास संपूर्ण देशाला तावडतोब कार्यप्रवण करता येईल आणि बहुसं येच्या `वळ अव्यवस्थित गर्दीयाजी ऐवजी सुव्यवस्थित लोकशाही प्रस्थापित होऊ श `ल.

समुदायाच्या ोभाची जितकी मला भीती वाटते, तितकी सरकारी ोभाची वाटत नाही. कारण जनतेतील स्वच्छंदता राष्ट्रीय रोगाची द्योतक आहे, तर सरकारी रोष फक्त मोजक्या यंत्रणेपुरताच मर्यादित असल्यामुळे जन ोभाला तोंड देणे त्यापे ा कितीतरी कठीण असते. नालायक ठरलेल्या सरकारला पदच्युत करणे सोपे आहे; पण भाऊगर्दीतील अपरिचित व्यक्तींचा उन्माद घालवणे फारच कठीण आहे.

पण हेही रे, की या गर्दीला योग्य शि ण देणेही जास्त सुलभ आहे. गर्दीचे काम विचारपूर्वक अथवा पूर्वयोजनाबध्द असत नाही. ते फक्त भावनावेगात काहीतरी करीत असतात. आपल्या चुकांबद्दल त्यांना पश्चात्ताप तावडतोब होतो.

सरकार किंवा प्रजा कोणीही दहशतवादाचा अवलंब `ल्यास, लोकशाहीची भावना रुजवणे कठीण आहे आणि एका अर्थाने या दोहोंपैकी प्रजेचा दहशतवाद हा लोकशाहीचा जास्त मोठा शत्रू मानावा लागेल.

 री ुरी लोकशाही प्रस्थापित होऊन, लोकांच्या हाती सत्ता आल्यास प्रजेच्या स्वातंत्र्यात होणाऱ्या हस्त ेपाचे प्रमाण कमी होत जाईल. निराळ्या रीतीने असे म्हणता येईल, की राज्यसत्तेच्या कमीत [illegible] गरज पडून, जे राष्ट्र आपले व्यवहार [illegible] रीतीने करू श `ल, तेच ऱ्या अर्थाने लोकतंत्रात्म[illegible]ल. जेथे अशी परिस्थती नसेल, तेथील राज्य [illegible] लोकशाही दिसले, तरी ऱ्या अर्थाने ते लोकशाही असणार नाही.

राज्यसत्तेच्या वाढत्या हस्तक्षेपाचे मला फार भय वाटते. कारण, वरपांगी जरी शोषण कमीत कमी करण्यात तिला यश मिळाले, तरी व्यक्तिस्वातंत्र्यावर आघात होत असल्यामुळे ती मानवजातीचे फार मोठे अकल्याण करते. कारण व्यक्ती हेच राष्ट्राचे उगमस्थान आहे. राज्य म्हणजेच हिंसेचे `द्रित आणि असंघटित स्वरुप होय. व्यक्तीला जसा आत्मा असतो, तसा राज्याला असत नाही. सबब राज्यसत्तेची हिंसेपासून मुक्तता होणे नाही. राज्यसत्तेलाच मी साध्य मानत नाही. प्रजेचा सर्वांगीण विकास आणि उन्नती करण्याचे ते साधन मात्र आहे. प्रतिनिधींमार्फत राष्ट्रीय जीवनाचे नियमन करणे एवढाच राज्यसत्तेला अर्थ आहे. जर हे राष्ट्रीय जीवन इत` परिपूर्ण झाले, की नियमनाची गरज उरणार नाही, तर प्रतिनिधित्वाचीच गरज राहणार नाही. अशा कल्पतीत प्रत्येक जण आपापला राजा राहील. शेजाऱ्यांना त्रास न होईल असे आत्मनियमन तो स्वेच्छेने करील. म्हणून आदर्श कल्पतीत राज्यसत्ता राहणाराच नाही; मात्र जीवनात आदर्श कधीच गाठता येत नाही म्हणून थोरोने (अमेरिकन तत्त्वज्ञ) म्हटले आहे, की ज्या राज्यात किमान नियंत्रण असेल, ते उ. ष्ट राज्य होय.

राज्यसत्ता गैरहजर असलेला समाज आज जगात कोठेही नाही, जर कधी काही तो निर्माण होऊ शकला, तर भारतातच संभवतो. कारण भारताने अशी समाजव्यवस्था स्थापन करण्याचा प्रयत्न `ला आहे. आजपावेतो आम्हाला या दिशेने कमाल धैर्याचा प्रत्यय देता आला नाही. ज्यांचा यावर विश्वास असेल, त्यांनी ही बहादुरी करून दा खावी, हा याचा एकमेव मार्ग आहे. याकरिता जसा आम्ही तुरुंगभयाचा याग `ला, त्याप्रमाणे मृत्युभयाचाही त्याग करावा लागेल.

दर्भ :

१) माझ्या स्वप्नातील भारत, मोहनदास करमचंद गांधी, सा`त प्रकाशन, औरंगाबाद
२) राष्ट्रपिता महात्मा गांधी, ज्ञानगंगा प्रकाशन, पुणे
३) बापू, एकभाषित चिंतनकाव्य, रा. ग. जाधव, साधना प्रकाशन, पुणे

69

प्रा. भवनाथ वडे,
श्रीमती पी. डी. पाटील समाजकार्य महाविद्यालय,
रडकी बु., ता. जि. अकोला
मो.नं. ९८५०९३०२२१

गांधीजींचे तंत्रे सत्याग्रह आणि अहिंसा : एक अध्ययन

सत्याग्रह आणि अहिंसा गांधी विचारांचा प्राण आहे. त्यांच्या मते सत्याग्रहाचा शोध हे मानवी जीवनाचे साध्य आणि एक धार्मिक व नैतिक तत्व आहे. दुसऱ्यांना मारु नये, वार करु नये एवढाच मर्यादित अहिंसाचा अर्थ आपण घेत असतो. गांधीजी सत्याग्रह आणि अहिंसा यांचा अर्थ व्यापक दृष्टीकोनातून जगापुढे मांडतात. विविध प्रश्न आणि समस्या सोडविणारी एक या अर्थाने अहिंसा ही संकल्पना स्पष्ट केली आहे. द`ाण आफ्रिकमध्ये वंशभेदाची समस्या सोडविण्यासाठी आणि हिंदी लोकांना न्याय मिळवून देण्यासाठी मार्ग म्हणून [illegible] रुपाने [illegible] साधन म्हणून गांधीजींनी उपयोग केला. ह्या आंदोलनामध्ये अहिंसेच्या व्यापक स्वरुपाची आणि अहिंसेमध्ये किती बळ आहे, याची त्यांना जाणीव झाली. या साधनाची उपयोगिता आणि श्रेष्ठता तेव्हा त्यांच्या अनुभवास आली. याच अनुभवावर अहिंसा हे तत्व समस्या सोडविणारी एक साधन पध्दतीच नाही, तर त्यांची जीवन पध्दती बनली. अहिंसा हा शब्द फक्त तीन अ`ारी; परंतु अहिंसेचे स्वरुप अतिशय विराट व व्यापक आहे.

दयाबळ म्हणजे आत्मबळ, म्हणजे सत्याग्रह! अहिंसक समाज निर्मितीसाठी आणि सत्याग्रहाच्या विकासासाठी [illegible] या साधनाचा उपयोग कसा प्रभावी आहे ते गांधीजींनी प्रभावीपणे मांडणी केलेली आहे. त्यांच्या दृष्टीने 'Means are afterall everything' हेच `रे होते.

सत्याग्रह :-

[illegible] ही एक दुधारी तलवार आहे, असे गांधींनी म्हटले आहे. याचा अर्थ ते केवळ प्रतिकाराचे अस्त्र नसून संघर्ष निराकरणाचे व नवसमाज निर्मितीचे एक साधन ही आहे. सत्याचा आग्रह धरणारी व्यक्ती स्वत:ला कधीही संपूर्ण सत्याची मक्तेदार अथवा ठेकेदार समजू शकत नाही, संपूर्ण सत्याचे आकलन एका सर्वज्ञानी व सर्व शक्तीमान परमेश्वरा `रीज `णालाच होऊ शकत नाही. देहधारी व्यक्तीचे सत्याकलन अ`ेरपर्यंत आंशिक व सापे`च राहणार, या मुलभूत तात्त्विक निष्ठेवरच सत्याग्रहाची विचारसरणी उभी आहे. सत्याग्रही प्रयासाची वाटचाल ही सत्याकडून सत्याकडेच जाणारी वाटचाल असणार, हे जर आपण ध्यानात घेतले, तर ज्या व्यक्ती

अगर संस्थेच्या विरोधात सत्याग्रह करायचा, तिच्या जवळ हो सत्याचा अंश आहे, ही धारणा मनात दृढ असणे अनिवार्य आहे. अशा प्रकारे दोन आंशिक सत्यांच्या अथवा सापे ा सत्यांच्या मिलापातून एका उच्चतर सत्याच्या कस्वकारापर्यंत पोहचण्याचा प्रयास म्हणजे सत्याग्रह या संपूर्ण प्र. येमध्ये आपल्या निष्ठांच्या बाबतीत अविचल राहून ही विवेक आणि सौमनस्य यांच्या साहाय्याने प्रतिस्पर्ध्याच्या सत्याचेही यथार्थ आकलन करण्याची साधना अभिप्रेत आहे. या परस्पर प्र. येच्याद्वारे उभय ी कल्याणकारी व श्रेयस्कर अशी एक नवी जाणीव उदयाला येते. संघर्षाचे विसर्जन होते व सत्याग्रही व्यक्तीच्या प्रामाणिक आत्मविश्लेषणाच्या ज्वाळांतून तावून सुला ून निघालेल्या अधिक स ोल व व्यापक सत्याचे ज्ञान उपलब्ध होते.

सत्याग्रहाचा अधिकार जन्मसिध्द आहे :-

सत्याग्रह हा प्रत्येक नागरिकाचा जन्मसिध्द अधिकार आहे. त्यातून कधीच अराजकता निर्माण होऊ शकत नाही. हेतु दुष्ट असेल तरच अराजकता संभवते. अशा अराजकतेला सत्तेच्या साहाय्याने सरकार थोपवील. न थोपवू शकले, तर स्वत: नष्ट होईल; पण सत्याग्रहाला दडपण्याचा प्रयत्न हा लोकशाहीला दडपण्याच्या प्रयत्नासार ा ठरेल.

शुध्द सत्याग्रह :-

जो सत्याग्रह मन:पूर्वक विनयपूर्ण असेल, ज्यात उर्मटपणा नसेल, जो भरीव तत्वावर आधारित असेल आणि सर्वात महत्वाचे म्हणजे ज्यात द्वेष, तिरस्कार यांचा लवलेशही राहणार नाही, अशाला शुध्द सत्याग्रह म्हणता येईल.

सत्याग्रह हे वेध उपायांपैकी एक अत्यंत प्रभावी साधन असल्यामुळे त्याचा उपयोग करण्यापुर्वी इतर सर्व उपायांचा अवलंब करुन पाहिला पाहिजे. लोकांना भेटणे, अधिकाऱ्यांना भेटणे, सर्वांना समजावून सांगणे, मन वळविणे इत्यादी सर्व उपाय निरर्थक ठरल्यावरच तो सत्याग्रहाचा उपयोग करील. एकदा असे कले म्हणजे तो सर्वस्व पणास लावतो. आणि नंतर पाऊल मागे घेत नाही.

सत्याग्रह या शब्दाचा बराच सैल उपयोग करतात आणि प्रच्छन्न हिंसेलाही कधी कधी सत्याग्रहाचे नाव देण्यात येते, पण या शब्दाचा जन्मदाता या नात्याने मी स्पष्ट करु इच्छितो की यात कथिक, मानसिक वा वाचिक कसल्याही प्रकारच्या हिंसेचर पूर्ण बहिष्कार असायला पाहिजे. प्रतिप ाचे वाईट चिंतणे अथवा इजा पोहोचविण्याच्या उद्देशाने त्याच्याशी किंवा त्याच्या बद्दल वाईट बोलणे याने [illegible] उल्लंघन होते. त्यामागे . ोध अथवा द्वेष नसावा. गोंगाट, निदर्शन अथवा उतावळेपणाही असू नये. सत्याग्रह ही बळजबरीच्या घेंड उलट कल्पना आहे. ती हिंसेच्या अगदी वेगळी; पण हिंसाचाराशी सर्वस्वी तुल्यबळ अशीच साधना आहे.

उपवास :-

उपवासाला पर्यायत बळजबरीचा वास येतो, हे नाकबुल करता येणार नाही. स्वार्थी उद्देशाकरिता करण्यात येणाऱ्या उपवासात हा वास बराच उग्र असतो. स्वार्थाकरीता ए ाद्या व्यक्तीवर असे अन्याय दडपण आणण्याला बलात्कारच म्हणावा लागेल. माझ्या विरुध्द दिलेल्या उपवासातील धमक्यांच्या दडपणाला मी यशस्वीतेने तोंड दिले आहे. कोणी म्हणेल, की स्वार्थपूर्ण आणि स्वार्थहीन उपवासामधील विभाजन रेषा स्पष्ट नाही, तर मी एवढेच म्हणेल, की ज्याच्याविरुध्द उपवास करण्यात आला असेल, त्याची जर मनोमय ाही असेल की, त्याच्याविरुध्दचा उपवास अन्याय आहे. तर उपवास करणारा मेला, तरी त्याने त्याची निग्रहपूर्वक द ल घेवू नये. असे कले म्हणजे अन्याय उपवासांच्या प्र आपोआप नष्ट घेतील असे गांधीजींचे मत आहे.

सत्याग्रह म्हणजे तलवारीच्या धारेवर चालण्यासार ा आहे. ्णीही उठावे आणि सत्याग्रह करावा, अशी ही गोष्ट नाही. ते येड्यागबाळाचे काम नाही. त्यासाठी नैतिक-अध्यात्मक अशा आंतरिक अनुशासनाची गरज असते. तसेच कठोर व्रतस्थ आचारशीलीचीही अनिवार्य अशी आवश्यकता आहे. ब्रम्हचर्य, स्वेच्छेने स्वीकारलेले वैराग्ययुक्त जीवन, सत्यनिष्ठा आणि आणि निर्भयता या चार गुणांच्या उत्कट परिपोषा ेरीज कोणत्याही व्यक्तीमध्ये सत्याग्रहाच्या सामर्थ्याचा विकास घेणे शक्य नाही.

अहिंसा :-

[illegible] म्हणजे आत्म्याचे [illegible] असे गांधीजी म्हणतात. अहिंसेचे रोपटे हळूहळू वाढीस लागते. त्याची वाढ दिसत नसली तरी ात्रीपूर्वक हो असते. अहिंसा हे साधन असून सत्य हे साधन आहे. अहिंसा हा मानवी हृदयाचा एक गुणविशेष आहे. अहिंसा ही एक प्रकारची नसून ती अनेक प्रकारे कली जाते. तीचे काही प्रकार ालीलप्रमाणे सांगितले आहेत.

निरपे ा अहिंसा :- (Absolute Ahimsa)

अहिंसेची सर्वात श्रेष्ठ उच्च बाजू निरपे ा हिंसा आहे. कायावाचमने अहिंसा उच्चार विचार पूर्ण शुध्द असणे म्हणजे निरपे ा अहिंसा होय. आपल्या जीवनात कळत - नकळत आपल्याकडून हिंसा घडते. सर्वसामान्यांच्या आवाक्यापलीकडची ही अहिंसा आहे.

नकारात्मक अहिंसा :- (Negative Ahimsa)

ही एक अहिंसेची दुसरी बाजू आहे. मानसिक, शाब्दिक किंवा . तीद्वारा कोणालाही इजा किंवा दु ापत न

Scanned with OKEN Scanner

Mahila Vikas Sanstha's
New Arts, Commerce & Science College, Wardha
(Accredited 'B' Grade by NAAC)
Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur

5th UGC Sponsored ONE DAY INTERDISCIPLINARY INTERNATIONAL CONFERENCE

MAHATMA @ 150

CERTIFICATE

...s is to certify that Mr./Mrs./Prof./Dr. પ્રો. [illegible]
from ______________________
participated / presented paper titled [illegible]
at the UGC Sponsored Interdisciplinary International Conference on
Mahatma @ 150 on 2nd March 2019

Journal
ISSN 2319-9318
Impact Factor 6.021
...d. trademark 2611690

Dr. Ashish B. Susankar
Principal

Dr. Prashant R. Kadwe
Director

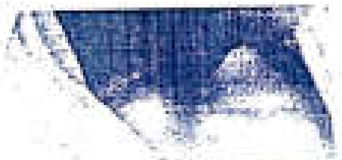

Organized by
Gandhi Study Centre
New Arts, Commerce & Science College,
Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

Scanned with CamS

Scanned with CamS

Scanned with OKEN Scanner

UGC Sponsored

SN 2319-9318

International Multilingual Research Journal

Printing Area

Special Issue — March 2019

ONE DAY INTERDISCIPLINARY INTERNATIONAL CONFERENCE

on

MAHATMA @ 150

on

2nd March 2019

Organized by

Gandhi Study Centre

New Arts, Commerce & Science College,

Wardha, Maharashtra (India) - 442 001

Scanned with Cams

Scanned with OKEN Scanner

59) महात्मा [illegible] [illegible]
डॉ. [illegible]

60) महात्मा गांधी [illegible] विचार
डॉ. [illegible]

61) महात्मा गांधी [illegible] [illegible] — 174
प्रा.डॉ.वीणा [illegible], [illegible]

62) स्त्री शिक्षा आणि गांधी विचारधारा — 177
Dr. Maya M. Wankhade H.O.D. Dept. of History [illegible]

63) महात्मा गांधींचे विचार — 181
प्रा.निता द.[illegible], [illegible]

64) सत्याग्रह व [illegible] भूमिका — 184
डॉ. सुभाष शिंदे, चंद्रपूर / प्रा. [illegible], वर्धा

65) महात्मा गांधी आणि स्वदेशी चळवळ — 190
प्रा. सुधाकर माटे, उमरेड

66) महात्मा गांधी [illegible] ग्रामस्वराज्य, अर्थशास्त्र विचार — 194
डॉ. वंदना [illegible], [illegible]

67) म. गांधींच्या ग्रामस्वराज्यविषयक विचारांची प्रासंगिकता — 196
प्रा. गजानन घुगरे सहाय्यक प्राध्यापक [illegible]

68) महात्मा गांधींचा सत्याग्रह : एक अभ्यास — 199
प्रा. मनोहर [illegible], [illegible], अकोला

69) गांधीजींचे तंत्र सत्याग्रह आणि अहिंसा : एक अध्ययन — 201
प्रा. नथनाथ [illegible],

70) महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार — 204
प्रा. डॉ. रावसाहेब श. [illegible],

71) म. गांधीजींच्या दृष्टिकोनातून शिक्षणाचे महत्त्व — 207
प्रा. डॉ. [illegible] [illegible], वर्धा

72) महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार : [illegible] — 209
प्रा.डॉ.अशोक [illegible], [illegible]

73) महात्मा गांधींची मूल्याधिष्ठित प्रणाली — 212
डॉ. सी.डी. [illegible] सहयोगी प्राध्यापक, [illegible]

P.D. Patil Social Work College, College Code 225, [illegible] Akola

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

[illegible]

प्रा. [illegible],
श्रीमती पी. डी. पाटील [illegible] महाविद्यालय,
[illegible] ता. जि. अकोला
मो.नं. [illegible]

गांधीजींच्या मते सत्याग्रह आणि अहिंसा : एक अध्ययन

सत्याग्रह आणि अहिंसा गांधी विचारांचा प्राण आहे. त्यांच्या मते सत्याग्रहाचा मार्ग हे मानवी जीवनाचं आणि एक धार्मिक व नैतिक सत्य आहे. दुसऱ्यांना मारू नये, दुःख देऊ नये एवढाच मर्यादित अहिंसाचा अर्थ आपण घेत असतो. गांधीजी सत्याग्रह आणि अहिंसा यांचा अर्थ व्यापक दृष्टीकोनातून [illegible] मांडतात. विविध प्रश्न आणि समस्या सोडविण्याचे एक या अर्थाने अहिंसा ही संकल्पना स्पष्ट करीत आहे. [illegible] आफ्रिकेमध्ये वंशभेदाची समस्या सोडविण्यासाठी आणि हिंदी लोकांना न्याय मिळवून देण्यासाठी मार्ग म्हणून [illegible] म्हणजे [illegible] आंदोलनामध्ये साधन म्हणून गांधीजींनी उपयोग केला. या आंदोलनामध्ये अहिंसेच्या व्यापक स्वरूपाची आणि अहिंसेमध्ये किती बळ आहे, याची त्यांना जाणीव झाली. या साधनाची उपयोगिता आणि श्रेष्ठता तेव्हा त्यांच्या अनुभवास आली. याच अनुभवावर अहिंसा हे तत्त्व समस्या सोडविण्याचे एक साधन पद्धतीच नाही, तर त्यांची जीवन पद्धती बनली. अहिंसा हा शब्द फक्त तीन अक्षरी; परंतु अहिंसेचे स्वरूप अतिशय विराट व व्यापक आहे.

[illegible] म्हणजे [illegible], म्हणजे सत्याग्रह अहिंसक समाज निर्मितीसाठी आणि मूल्याधारित विकासासाठी [illegible] या साधनाचा उपयोग कसा प्रभावी आहे ते गांधीजींनी प्रभावीपणे मांडणी केलेली आहे. त्यांच्या दृष्टीने "Means are afterall everything" हेच खरे होते.

सत्याग्रह :-

[illegible] ही एक दुधारी तलवार आहे, असे गांधीजींनी म्हटले आहे. याचा अर्थ ते केवळ प्रतिकाराचे अस्त्र नसून संघर्ष निराकरणाचे व नवसमाज निर्मितीचे एक साधन ही आहे. सत्याचा आग्रह धरणारी व्यक्ती [illegible] कधीही संपूर्ण सत्याचे मक्तेदार अथवा ठेकेदार समजू शकत नाही, संपूर्ण सत्याचे आकलन एका सर्वज्ञानी व सर्व शक्तीमान परमेश्वराला [illegible] पूर्णपणे होऊ शकत नाही. देहधारी व्यक्तीचे सत्याकलन [illegible] आंशिक व सापेक्ष राहणार, या मूलभूत तात्त्विक निष्कर्षाप्रत सत्याग्रहाची विचारसरणी उभी आहे. सत्याग्रही प्रवासाची [illegible] ही सत्याकडून सत्याकडेच जाणारी वाटचाल [illegible], हे जर आपण ध्यानात घेतले, तर ज्या व्यक्ती [illegible],

अगर [illegible] विरोधात सत्याग्रह [illegible] किंवा [illegible] हो सत्याचा अंश आहे, हो [illegible] पक्षा दूर [illegible] अनिवार्य आहे. अशा प्रकारे दोन [illegible] मार्गाच्या [illegible] सत्यांच्या मिलाफातून [illegible] प्रकार [illegible] [illegible] पोहचण्याचा प्रयत्न [illegible] सत्याग्रह या संपूर्ण प्र. [illegible] आपल्या विरोधांच्या [illegible] अंगिकारून हो विवेक आणि सौमनस्य यांच्या साहाय्याने प्रतिस्पर्ध्याच्या सत्याचेही यथार्थ आकलन करण्याचे साधना अभिप्रेत आहे. या परस्पर प्र. [illegible] उभयता हे कल्याणकारी व श्रेयस्कर अशी एक नवी जाणीव उदयाला येते. संघर्षाचे विसर्जन होते व सत्याची व्यक्तीच्या प्रामाणिक आत्मविश्लेषणाच्या ज्वाळांतून तावून सुलाखून निघालेल्या अधिक [illegible] व [illegible] सत्याचे ज्ञान उपलब्ध होते.

सत्याग्रहाचा अधिकार जन्मसिध्द आहे :-

सत्याग्रह हा प्रत्येक नागरिकाचा जन्मसिध्द अधिकार आहे, त्यातून कधीच अराजकता निर्माण होऊ शकत नाही. हेतु दुष्ट असेल तरच अराजकता संभवते. अशा अराजकतेला सत्तेच्या साहाय्याने सरकार थोपवील. न थोपवू शकले, तर स्वत: नष्ट होईल; पण सत्याग्रहाला दडपण्याचा प्रयत्न हा लोकशाहीला दडपण्याच्या प्रयत्नासार [illegible] ठरेल.

शुध्द सत्याग्रह :-

जो सत्याग्रह मन:पूर्वक विनयपूर्ण असेल, ज्यात उर्मटपणा नसेल, जो भरीव सत्यावर आधारित असेल आणि सर्वात महत्वाचे म्हणजे ज्यात द्वेष, तिरस्कार यांचा लवलेशही राहणार नाही, अशाला शुध्द सत्याग्रह म्हणता येईल.

सत्याग्रह हे श्रेष्ठ उपायांपैकी एक अत्यंत प्रभावी साधन असल्यामुळे त्याचा उपयोग करण्यापूर्वी इतर सर्व उपायांचा अवलंब करून पाहिला पाहिजे. लोकांना भेटणे, अधिकाऱ्यांना भेटणे, सर्वांना समजावून सांगणे, मन वळविणे इत्यादी सर्व उपाय निरर्थक ठरल्यावरच तो सत्याग्रहाचा उपयोग करील. एकदा असे कले म्हणजे तो सर्वस्व पणास लावतो. आणि नंतर पाऊल मागे घेत नाही.

सत्याग्रह या शब्दाचा बराच सैल उपयोग करतात आणि प्रच्छन्न हिंसेलाही कधी कधी सत्याग्रहाचे नाव देण्यात येते, पण या शब्दाचा जन्मदाता या नात्याने मी स्पष्ट करू इच्छितो की यात कायिक, मानसिक वा वाचिक कसल्याही प्रकारच्या हिंसेचर पूर्ण बहिष्कार असायला पाहिजे. प्रतिप [illegible] चे वाईट चिंतणे अथवा इजा पोहोचविण्याच्या उद्देशाने त्याच्याशी किंवा त्याच्या बद्दल वाईट बोलणे याने [illegible] उल्लंघन होते. त्यामागे [illegible] अथवा द्वेष नसावा. गोंगाट, निदर्शन अथवा उतावळेपणाही असू नये. सत्याग्रह ही बळजबरीच्या [illegible] नसून [illegible] आहे. तो [illegible] किंवा [illegible] पाहिजे, पण [illegible] सामंजस्याचा [illegible] असतो [illegible] आहे

उपवास :-

उपवासाला [illegible] सत्याग्रहाच्या [illegible] नाही. [illegible] घेणाऱ्या उपवासात हा [illegible] [illegible] अशा [illegible] अन्याय [illegible] आमच्याला [illegible] मागेल. [illegible] किंवा [illegible] उपवासातील [illegible] परम्परेने तोड दिले आहे. कोणी म्हणेल, [illegible] आणि स्वार्थहीन उपवासामधील विभाजन रेषा स्पष्ट आहे, तर मी एवढेच मागेल, की न्यायाविरुध्द उपवास करण्यास आला असेल, त्याची जर मनोमन खात्री असेल की, त्याच्याविरुध्दचा उपवास अन्याय आहे. तर उपवास करणारा मेला, तरी त्याने त्याची [illegible] देऊ नये. असे कले म्हणजे अन्याय उपवासांच्या प्रथा आपोआप नष्ट होतील असे गांधीजींचे मत आहे.

सत्याग्रह म्हणजे तलवारीच्या धारेवर चालण्यासारखे आहे, [illegible] उठावे आणि सत्याग्रह करावा, अशी ही गोष्ट नाही. ते येड्यागबाळ्याचे काम नाही, त्यासाठी नैतिक-अध्यात्मक अशा आंतरिक अनुशासनाची गरज असते. तसेच कठोर व्रतस्थ आचारशीलतेची अनिवार्य अशी आवश्यकता आहे. ब्रम्हचर्य, स्वेच्छेने स्वीकारलेले वैराग्ययुक्त जीवन, सत्यनिष्ठा आणि आणि निर्भयता या चार गुणांच्या उत्कट परिपोषा शिवाय कोणत्याही व्यक्तीमध्ये सत्याग्रहाच्या सामर्थ्याचा विकास होणे शक्य नाही.

अहिंसा :-

[illegible] म्हणजे आत्म्याचे [illegible] असे गांधीजी म्हणतात. अहिंसेचे रोपटे हळूहळू वाढीस लागते. त्याची वाढ दिसत नसली तरी [illegible] होत असते. अहिंसा हे साधन असून सत्य हे साधन आहे. अहिंसा हा मानवी हृदयाचा एक गुणविशेष आहे. अहिंसा ही एक प्रकारची नसून ती अनेक प्रकारे करता येते. तीचे काही प्रकार [illegible] खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

निरपेक्ष अहिंसा :- (Absolute Ahimsa)

[illegible] श्रेष्ठ व उच्च बाजू निरपेक्ष हिंसा आहे. [illegible] आचार, उच्चार, विचार पूर्ण शुध्द असणे म्हणजे [illegible] अहिंसा होय. आपल्या जीवनात [illegible] आपल्याकडून हिंसा घडते. [illegible] आपल्या [illegible] ही अहिंसा आहे.

नकारात्मक अहिंसा :- (Negative Ahimsa)

ही एक अहिंसेची दुसरी बाजू आहे. मानसिक, शाब्दिक किंवा [illegible] तीद्वारा कोणालाही इजा किंवा दु [illegible] न

Scanned with CamS

Scanned with OKEN Scanner

... इतरांवर अत्याचार न करणे, दुसऱ्यांना न मारणे, ... शब्द किंवा अपशब्द न बोलणे इत्यादी स्वरूपाची ... ही नकारात्मक स्वरूपाची आहे. अनेक धार्मिक ग्रंथांनी ... प्रकार असे सांगणारी अहिंसा म्हणजेच नकारात्मक ... होय.

...त्मक अहिंसा :- (positive Ahimsa)

ही अहिंसेची तिसरी बाजू मानली जाते. इतरांशी ... व्यक्त करणे, लहानांची कदर आणि मोठ्यांचा ... करणे, सर्व मानव जातीशी, दया, प्रेम, ... वागणे, इतरांना सहकार्य करणे म्हणजे ...त्मक स्वरूपाची अहिंसा होय. यात मी जगेन आणि ... हो जगण्यासाठी सहकार्य करीन हे तत्त्व महात्मा ... यांना या सकारात्मक अहिंसेमध्ये अभिप्रेत आहेत. ... त राहायचे तर समाजाचा एक भाग बनून सर्वांशी ... प्रेम, सहकार्य, सद्भावनेने म्हणजे सकारात्मक ... संबंध राखला पाहिजे, तरच आपले समाज जीवन ... शकते. त्यातच व्यक्तीचे सुख, समाधान व आनंद ... सकारात्मक अहिंसेने आपण वागलो नाही तर ... वाटेला एकटेपणा आल्याशिवाय राहणार नाही. ... सकारात्मक अहिंसा ही समाजाच्या शांततेसाठी ... आवश्यक असणारी महत्वाची बाब आहे.

...वादी अहिंसा :-

ही अहिंसेची चौथी बाजू आहे. ही मर्यादित ...ची अहिंसा आहे. अहिंसेची ही बाजू फार महत्वाची ..., तरी हिंसेपेक्षा ही अहिंसा निश्चितच श्रेष्ठ आहे. ... भावनेने आणि हेतूने केलेली एखादी कृती वरपांगी ...त्मक दिसली तरी ती अहिंसा होय. न्याय व सत्य ... साठी युध्द करणे ही सुध्दा एक अहिंसा होय. गांधी ... समाजहितासाठी पशु-पक्षांची हत्या मा... मानणे धर्म नाही. उदा. प्लेगची साथ असेल तर ... मारणे, पिकांची नासाडी करणाऱ्या पशु-पक्षांना व ... मारणे इत्यादी. आई-वडील आणि शिक्षक हे ... वळण लागावे म्हणून प्रसंगी त्यांना रागावतात व ... ही कृती हिंसात्मक असली तरी अहिंसाच होय, ... गांधीजींचे मत आहे.

... हिंसा :-

अहिंसेच्या नावाखाली तटस्थ राहणे, निष्क्रियता ... घेणे, भित्रेपणा आणि पळपुटेपणा करणे म्हणजे छुपी ... होय. अहिंसेच्या नावाखाली असे वागण्यापेक्षा ... हिंसा करणे चांगले, कारण छुपी हिंसा हा ... एक प्रकार आहे. गांधीजी म्हणतात, भर रस्त्यावर, ..., रेल्वेमध्ये, ऑटोमध्ये शेजारी एखाद्यावर अन्याय ... अत्याचार होत असेल तर अशा वेळी तटस्थपणे वागणे ... पळपुटेपणाचे, ..., निष्क्रियता आणि ... दुर्बलपणाचे असे प्रसंगी भ्याडपणे, शरणागती आणि ... असे हे हिंसेचे ... प्रतिकार करणे आपले ... ठरते, कारण भ्याडपणा व निष्क्रियता मानवी ... शोभत नाही. गांधीजींच्या अहिंसेचा एका गालात ... मारली तर दुसरा गाल पुढे करा असा ज्याने ... अर्थ ..., तो अर्थ चुकीचाच आहे, उलट गांधी सांगतात अन्यायाविरुध्द लढा अन्यायाला प्रतिकार करा.

अशा प्रकारे महात्मा गांधी यांनी सत्याग्रह आणि अहिंसा ही सांगितलेली केवळ तंत्रे नव्हेत, तर जीवनाचे तत्वज्ञान त्यामध्ये समाविष्ट आहे. एखाद्या व्यक्तीने एखाद्या व्यक्ती किंवा संस्था संबंधी सत्याग्रह करत असतांना त्याच्याकडे ब्रम्हचर्य, स्वेच्छेने स्वीकारलेले वैराग्ययुक्त जीवन, सत्यनिष्ठा आणि निर्भयता या गुणांची आवश्यकता आहे. अहिंसेचे तंत्र सांगतांना गांधीजी म्हणतात, मानसिक, शाब्दीक किंवा कृतीद्वारा कोणालाही इजा किंवा दुखापत न करणे, दुष्ट इच्छा न करणे, कठोर शब्द किंवा अपशब्द न बोलणे, त्रास न देणे, क्रौर्य न करणे, गरीबांचा किंवा कनिष्ठांचा मानभंग न करणे, शत्रुबद्दलही सुडभावना न बाळगणे म्हणजे अहिंसा होय.

संदर्भ :

१) मूल्य शिक्षण, डॉ. एस. जी. देवगांवकर, आनंद प्रकाशन, नागपूर-२००४
२) माझ्या स्वप्नातील भारत, मोहनदास करमचंद गांधी, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद-२००९
३) हिंद स्वराज्य, मोहनदास करमचंद गांधी, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद-२००९
४) प्रकाशकिरणे, प्रा. छाया बकाणे, श्री विद्या प्रकाशन, २००७
५) ... आणि नवे मन्वंतर, सु. श्री. पांढरीपांडे, प्रतिमा प्रकाशन, नागपूर, २०१०

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, Akola — College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

0976-0377

INTERLINK RESEARCH ANALYSIS

Editor in Chief
Dr. Balaji Kamble

College Code
225

Scanned with OKEN Scanner

RNI MAHMUL02805/2010/33461
Interlink Research Analysis
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 0976-0377
Issue:XX,Vol. VI, July 2019 To Dec. 2019

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Bio-Diversity in India **Dr. K. R. Kande**	1
2	Bibliographic Database Management Systems **Dr. Vikram Vithal Giri**	6
3	Adaptation of Specific Training Program on the Johnson's Basketball Test Battery **Dr. W Kenedi Singh**	15
4	जयशंकर प्रसाद की काव्य कृतियों में नारी **डॉ. बस्वराज धोतरे**	23
5	कृषी विकासातील कृषी पर्यटनाची भूमिका **एस. जे. चाटे**	31
6	विदर्भातील दलितरत्न : श्री. किसन फागुजी बन्सोड **डॉ. अरुण एन. फरपट**	36
7	बहिणाबाई चौधरी यांचे साहित्य आणि तत्वज्ञान **डॉ. माधुरी विनायक भटकर**	42
8	मानवअधिकार आणि भारत : एक अवलोकन **डॉ. अनिल रेडडी**	51
9	मानवी हक्क आणि महिलांची वाटचाल एक दृष्टीक्षेप **डॉ. कविता ज्ञानेश्वर कावरे**	57

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

RNI. MAHMUL02005/2010/33461
Interlink Research Analysis
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 0976-0377
Issue : XX, Vol. VI, July 2019 To Dec. 2019

मानवी हक्क आणि महिलांची वाटचाल एक दृष्टीक्षेप

डॉ. कविता ज्ञानेश्वर कावरे
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय,
खडकी, जि. अकोला

9 Research Paper - Social Work

प्रत्येक व्यक्तीला काही गोष्टी मिळविण्याचा अधिकार आहे. काही अधिकार असे असतात की जे व्यक्तीला जन्माने प्राप्त होतात. मानवी हक्कांचा विकास हा नैसर्गिक हक्क किंवा अधिकारांच्या कल्पनेमधुन झाला. मानवी हक्कांची संकल्पना नैसर्गिक हक्क, कायदेशीर हक्क आणि नागरी स्वातंत्र्यावर आधारीत आहे.

मानवी हक्क म्हणजे नैसर्गिक अधिकारांचे धर्मनिरपेक्ष रुप आहे.

मानवी हक्कांच्या व्याख्या :-

१) रॅन्डम हाऊस :-

मानवी हक्क म्हणजे व्यक्तीला जन्माने प्राप्त झालेले असे हक्क जे व्यक्तीला सन्मानाने जगण्यासाठी अत्यावश्यक आहे.

२) मॅकफरलेन :-

मानवी हक्क हे असे नैतिक हक्क आहेत की, जे प्रत्येक स्त्री आणि पुरुषाला माणुस या नात्याने प्राप्त झालेले आहे.

३) सन १९९३ चा भारतातील मानव अधिकार संरक्षण कायदा या कायद्यानुसार मानवी हक्क म्हणजे व्यक्तीचे स्वातंत्र्य जीवन आणि समतेशी निगडीत असे मुलभुत अधिकार की ज्यांच्या संरक्षणाची हमी राज्यघटनेने दिलेली आहे आणि आंतर राष्ट्रीय ठरावामध्ये ज्यांचा समावेश आहे.

थोडक्यात मानवी हक्क हे नैसर्गिक हक्कांचे आधुनिक आणि धर्मनिरपेक्ष रुप आहे. मानवी हक्क व्यक्तीला सन्मान पुर्वक जगण्यासाठी आणि त्याच्या व्यक्तीमत्वाच्या विकासासाठी अपरिहार्य आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये मानवी हक्क आणि महिलांची वाटचाल विषयाच्या अनुषंगाने चर्चा करण्यात आली आहे. मानवी हक्काच्या अनुषंगाने महिलांचा विकास कोणत्या पध्दतीने झाला? कशा पध्दतीने झाला? असा विचार करत असतांना महिला विकासांच्या काही सकारात्मक बाजु स्पष्ट

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code
225

Scanned with OKEN Scanner

RNI. MAHMUL02805/2010/33481 Interlink Research Analysis IMPACT FACTOR 6.20 ISSN 0976-0377
Issue : XX, Vol. VI, July 2019 To Dec. 2019

होतात तर काही नकारात्मक बाजुंचा देखील त्यात समावेश होतो.

वरवर पाहता महिलांचा शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक इ. सर्वांगीण क्षेत्रात विकास झाला असला तरी महिलांवर होणारे अत्याचार, शोषण, हुंडाबळी, संरक्षणाची समस्या या सर्व गोष्टींनी आजही रौद्र रुप धारण केले आहे आणि म्हणून मानवी हक्क आणि महिलांची वाटचाल स्पष्ट करतांना अभ्यासकाची दोलायमान अवस्था झाल्याशिवाय राहत नाही. या अनुषंगाने महिला विकास या संकल्पनेत महिलांचा शैक्षणिक विकास, महिलांचा आर्थिक विकास, महिलांचा राजकीय सहभाग, महिलांचा सर्वांगीण विकास या सर्व मुद्दयांना स्पर्श करण्यात आला आहे तो खालील प्रमाणे.

महिलांचा शैक्षणिक विकास :

महिला विकास, महिला सबलीकरण या संकल्पनेचा ऊहा-पोह गेल्या दोन दशकापासून मोठ्या प्रमाणात होत आहे. महिला विकासात जास्त महत्त्व स्त्री शिक्षणाला आहे. या संदर्भात संयुक्त राष्ट्राच्या कम्युनिकेशन ॲण्ड पब्लिक इन्फरमेशन जनरल सेक्रेटरी या पदावर असतांना शशी थरुर यांनी मांडलेले मत अतिशय बोलके आहे. टु वर्ड मंत्रा अर्थात दोन शब्दांचा मंत्र या शिर्षकाखाली त्यांनी असे म्हटले की, जगातील सर्व प्रश्नांची उत्तरे दोन शब्दांत आहे. ते दोन शब्द आहे गर्ल एज्युकेशन अर्थात मुलीचे शिक्षण. त्यांनी असे म्हटले आहे की, मुली जर शिकलेल्या असतील तर त्या आरोग्याची काळजी घेतात, बाळाची शास्त्रीय पध्दतीने काळजी घेतात, जास्त मुले होऊ देत नाहीत. त्या मुलीत एडस्‌चे प्रमाण निरक्षर मुलींपेक्षा अतिशय कमी आहे. यापेक्षाही महत्वाचे म्हणजे ज्या देशात मुलींच्या शिक्षणाचे प्रमाण अधिक आहे तेथे लोकसंख्येतील मुला-मुलींचे प्रमाण योग्य आहे. इतकेच नव्हे तर मुलींचे शिक्षणाचे प्रमाण वाढले आहे. त्या देशात दरडोई उत्पन्न देखील वाढले आहे.

वर्ल्ड फुड प्राइस लॉरेट कॅथिन बरटी यांच्या मते जर १२ वर्षे प्रत्येक वर्षाला एक बिलियन डॉलर मुलींच्या शिक्षणावर खर्च केले तर,

१) विकसनशील राष्ट्रांचा विकास होईल.
२) शेती उत्पादनात वाढ होईल.
३) बालमृत्युचे प्रमाण कमी होईल.
४) मातेच्या आरोग्यात सुधारणा होईल
५) मुले कुपोषित राहणार नाहीत.
६) लोकसंख्येला आळा बसेल.
७) रचनात्मक काम करणाऱ्यांच्या संख्येत वाढ होईल.

मात्र हे केले नाही तर युनिसेफच्या प्रमुख कॅरोल बेलमी यी स्टेट ऑफ वर्ल्डस चिल्ड्रेन्स रिपोर्ट मध्ये म्हटले आहे की, जर मुलींच्या शिक्षणावर खर्च केला नाही तर सर्व विकास कामावर

Smt. P.D. Patil Social Work College Khadki AKOLA College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

त्याचा विपरीत परिणाम होईल. या संदर्भात पुढील आकडेवारी अतिशय बोलकी आहे. केरळमध्ये मुलींचे शिक्षणाचे प्रमाण ९०.८६ टक्के तर तेथे मुला-मुलींचे लोकसंख्येतील प्रमाण १००० ला १०५६ मुली आहे.

तर हरियाणात महिलांच्या साक्षरतेचे प्रमाण ३२.५१ टक्के आहे. मुला-मुलींचे लोकसंख्येतील प्रमाण १००० मुलामागे ८७९ मुली आहे. हे प्रमाण चिंताजनक आहे. (सोशल ॲक्शन ऑक्टो-डिसेंबर २००८).

स्त्री शिक्षणाचा राष्ट्रीय समितीच्या अभ्यासनुसार राष्ट्रीय समितीच्या अभ्यासनुसार १९५९ ला महिला साक्षरतेचे प्रमाण ०.६ टक्के होते. तर पुरुष साक्षरतेचे प्रमाण २३ टक्के होते. शासनाच्या प्रयत्नांने १९९१ च्या जनगणनेनुसार महिलांच्या साक्षरतेचे प्रमाण ३२.२९ टक्के झाले तर पुरुषांचे ६४.२१ टक्के झाले. १९९७ ला केलेल्या पाहणीनुसार महिलांचे साक्षरतेचे प्रमाण ५० टक्के झाले मुलींना १२ वी पर्यंतचे शिक्षण मोफत करण्यात आले. ग्रामीण भागातील मुलींना शिक्षण घेता यावे म्हणून राज्य परिवहन मंडळाच्या वतीने मोफत प्रवासाची व्यवस्था करण्यात आली.

उपरोक्त विवेचनावरुन असे लक्षात येते की, स्त्रियांना शिक्षणाचा हक्क प्राप्त झाला आणि त्यातून मोठ्या प्रमाणावर महिलांचा शैक्षणिक विकास झाला. ही मानवी हक्क आयोगाची अतिशय मोलाची कामगिरी आहे.

महिलांचा आर्थिक विकास :-

महिलांचा आर्थिक विकास होण्यासाठी भारत सरकारने अनेक कायदे केले. वडिलांच्या संपत्तीत मुलांबरोबर मुलींलीही वारसा हक्काची तरतुद केली. पोटगीचा कायदा केला. पण या पेक्षा महत्वाचे म्हणजे महिला बचत गट चळवळ महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट आज महिलांसाठी मोठी आर्थिक चळवळ आहे. या चळवळीमुळे ग्रामीण स्त्रियांच्या हातात पैसा आला. त्या आर्थिक व्यवहार स्वतंत्रपणे करु लागल्या, बँकेची माहिती त्यांना झाली. ग्रामीण निरक्षर महिलांना या चळवळीने व्यवहारिकदृष्टया साक्षर केले आणि या चळवळीमुळे महिलांचा आत्मविश्वास वाढला, आहे. आज नोकरीच्या सर्वच क्षेत्रात डॉक्टर, इंजिनियर, प्राथमिक शिक्षिका, प्राध्यापिका, पायलट, उच्चपदस्थ या बरोबरच कनिष्ठ दर्जाची कामे देखील स्त्रिया उत्तमपणे पार पाडतात.

यावरुन असे लक्षात येते की, महिलांना आर्थिक स्वावलंबनाचा हक्क मिळाला आणि त्यामुळे महिलांचा आर्थिक विकास साधला गेला. महिलांची आर्थिक वाटचाल काही अंशी समाधानकारक आहे.

महिलांचा राजकीय निर्णय प्रक्रियेत सहभाग :-

समाजात ५० टक्के अस्तित्वात असणाऱ्या परंतू मागासलेल्या महिला वर्गाचा विकास घडवून आणण्यासाठी ७३ व्या घटना दुरुस्तीने पंचायत व्यवस्थेतील तिन्ही स्तरावरील म्हणजे ग्राम पंचायत,

Smt. P.D. Patil Social Work College, College Code 225, Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद या ठिकाणी महिला सदस्यांसाठी ३३ टक्के आरक्षण असावे अशी तरतुद केलेली आहे. त्यामुळे महिलांचा विकास होण्यास वाव मिळाला. सर्वसाधारण प्रवर्गाबरोबरच अनुसुचित जाती-जमाती व इतर मागास प्रवर्गातील महिलांसाठी आरक्षणाची तरतुद असल्यामुळे विविध जाती-जमाती व इतर मागास प्रवर्गातील स्त्रियांना राजकीय क्षेत्रात संधी प्राप्त झाली आहे. आज देशभरात पंचायत राज व्यवस्थेमध्ये निवडून आलेल्या सुमारे २८ लाख १८ हजार लोकप्रतिनिधींपैकी महिला सदस्यांचे प्रमाण ३६.८७ टक्के आहे. आरक्षण धोरणामुळे महिलांना राजकीय पदे लाभल्याने त्यांना एक प्रकारचा स्वतःचा विकास करण्याची, देशाच्या निर्णय प्रक्रियेमध्ये सहभागी होण्याची संधी मिळाली. राजकीय व्यवस्थेत हिंसाचार, गुन्हेगारी, भ्रष्ट व्यक्तींची युती यांचे वर्चस्व असते. तेथे राजकारणातील महिलांचा सहभाग संपलेला असतो. भारतात या प्रवृत्तीचा मोठ्या प्रमाणावर प्रभाव दिसतो आहे. त्यामुळे पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांचा राजकारणातील प्रवेश कमी झाला आहे.

महिला विकास अपेक्षा आणि वास्तव :

महिलांचा विकास करण्यासाठी भारत सरकारने अनेक कायदे केले, अनेक सवलती दिल्या, नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांसाठी समान वेतन कायदा करण्यात आला. आरोग्य सांभाळण्यासाठी विविध सवलती देण्यात आल्या. ग्रामीण महिलांचा विकास घडवून आणण्यासाठी भारत सरकारने अनेक योजना महिलांसाठी आखल्या ग्रामीण महिला शेतीतील ८० टक्के कामे करतात. मात्र त्यांचा मालकी हक्क नसतो. जो प्रमाणात आढळतो तो विशिष्ट परिस्थितीची देणं म्हणून आढळतो किंवा पुरुषांचा आर्थिक फायदा होत असेल तर रकानापुर्ती म्हणून आढळतो. याबाबतीत असे लक्षात येते की, पुरुषांनी शेती मालकीत स्त्रियांना सहभागी करुन घेतले कारण..

१) जवळच्या साखर कारखान्याचे आणखी शेअर्स विकत घ्यावयाचे होते.

२) माहेरची जमीन विवाहानंतर त्यांना मिळाली होती.

थोडक्यात महिलांना जमीन मालकीत समानता असावी या हेतुने महिलांच्या नावावर जमीन आढळत नाही. ७३ व्या घटना दुरुस्तीने महिलांना पंचायत संस्थामध्ये ३३ टक्के आरक्षण देऊन निर्णय प्रक्रियेत समाविष्ट करुन घेण्याचा प्रयत्न केला. आरक्षण दिल्याने खरोखरच महिला विकास झाला का? की महिलांची संख्यात्मक वाढी बरोबरच गुणात्मक वाढ झाली आहे. याचे योग्य मुल्यमापन झालेले आपणास दिसून येत नाही. कारण स्त्रियांना पुढे करुनच पुरुष सत्ता उपभोगत असलेले आपणांस दिसुन येतात. तळागाळातील स्त्रियांचा विकास घडुन आला तर परिवर्तनाचे चक्र गतिमान होऊन देशाच्या विकासाला खरी दिशा मिळेल.

मानवी हक्क आणि महिलाची वाटचाल यांचा विचार करतांना काही सकारात्मक गोष्टी स्पष्ट होतात.

१) स्त्रियांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण झाला.

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, Akola
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

२) स्त्रियांच्या कार्यक्षेत्रातील व्यापकता प्राप्त झाली.

३) महिलांना आपले प्रश्न मांडणे व त्यावर निर्णय घेण्याची संधी मिळाली.

४) राजकारण व निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढला.

५) लिंगभेद व स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टीकोन बदलला.

६) ग्रामीण विकासाला चालना मिळाली.

ही महिला विकासाची सकारात्मक बाजु होय. महिला विकासातील नकारात्मक बाजुचा विचार करतांना असे लक्षात येते की, महिला गुन्हेगारी भ्रष्टाचार, अनैतिकता याबाबतीत देखील अग्रेसर आहेत. ही अत्यंत खेदाची गोष्ट आहे.

महिला विकासाची व्याप्ती वाढविण्यासाठी खालील मुद्दे महत्वाचे आहेत.

१) स्त्रियांचे मनोबल उंचावण्यावर भर द्यावा.

२) त्यांच्यात आर्थिक, सामाजिक, राजकीय जागृती निर्माण होणे गरजेचे आहे.

३) स्त्रियांचा बौध्दिक, मानसिक, आध्यात्मिक विकास होणे गरजेचे आहे.

४) स्त्रियांच्या संदर्भातील कायदयाची पुर्ण माहिती त्यांना मिळाली पाहिजे. त्याची अंमलबजावणी झाली तरच महिला सक्षम होतील.

महिला विकास साधताना विशेषत: ग्रामीण भागात महिला आपल्या हक्काविषयी अज्ञानी आहेत तेव्हा तळागाळातील महिलांना मानवी हक्काची जाण देऊन महिला विकास साधणे. या वाटचालीतून आत्यंतिक गरजेचे आहे असे वाटते.

संदर्भ सूची :-

१) समकालीन जागतिक राजकारण प्रमुख प्रश्न.

२) समाजप्रबोधन पत्रिका (जाने-मार्च २००५).

३). महिला सबलीकरण, राजकारण आणि धोरणे राज्यस्तरीय चर्चासत्र.

४). महिला सबलीकरण शासकीय प्रयत्न- प्रा. बी. वाय. कुलकर्णी.

५) स्त्री सत्तेची पहाट - विजय भोरमारे

Smt. P.D. Patil Social Work College Khadki, AKOLA College Code 225

ISSN 2229-6190
RNI. MAHMUL02937/2010/35848

International Registered and Recognized
Research Journal Related to Higher Education for Social Sciences

SOCIAL GROWTH

CHIEF EDITOR

DR. BALAJI KAMBLE

Scanned with OKEN Scanner

RNI. MAHMUL02237/2010/35848
IMPACT FACTOR - 5.45
SOCIAL GROWTH
ISSN 2229-6190
Issue : XVII, Vol.V, Nov. 2018 To May 2019

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	Global Floriculture Trends : An Overview **B. R. Kundgir**	1
2	Analytical Study of Performance of Mudra Yojna **S. P. Deokate**	7
3	Analysis of Sports Psychology **Satish S. Bagal**	13
4	Comparison of Body Mass indx and Body Image Between Selected Male Athletes and Non Athletes **Dr. W. Kenedising**	21
5	भारतीय अर्थव्यवस्था आणि विमुद्रीकरण एक अभ्यास **डॉ.बालाजी ग्या. कांबळे**	26
6	सुरसुंदरी शिल्पातील प्रकृती चित्रण **वैशाली गंगारामजी टोम्पे**	30
7	मध्ययुगीन कालखंडातील इतिहास लेखन परंपरा **डॉ. विलास तवरे**	34
8	जागतिकीकरणाचा भारतीय समाजावर झालेला परिणाम **बी. जे. राठोड**	37
9	मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे सामाजिक व आर्थिक पैलूंचा समाजशास्त्रीय अभ्यास **डॉ. यादव घोडके**	41
10	[illegible] दहशतवादाचे सामाजिक पैलू **डॉ. कविता ज्ञानेश्वर कावरे**	52

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

RNI. MAHMUL02937/2010/35848 IMPACT FACTOR - 5.45
SOCIAL GROWTH
ISSN 2229-6190
Issue : XVII, Vol. V, Nov. 2018 To May 2019

10

राजकीय दहशतवादाचे सामाजिक पैलू

डॉ. कविता ज्ञानेश्वर कावरे
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य
महाविद्यालय, खडकी, जि. अकोला

Research Paper - Social Work

प्रस्तावना :

दहशतवादाची ही एक आगतीक समस्या आहे. प्राचीन काळातील ग्रिक संस्कृतीत दहशतवादाची बिजे आहेत. ग्रिकचे राजे, धर्मगुरु व सरंमजामदारांच्या राजकीय शोषणाविरुद्ध लोकांनी उठाव केला आणि त्यातुन फ्रेन्च राजक्रांती घडून आली. त्यानंतर राजेशाही समर्थकांच्या उपद्रवी कार्यावर प्रतिबंध ठेवण्याची रॉबेसपिअरम दहशतीची राजवट सुरु झाली. इटलीतील रेडब्रिज, श्रीलंकेतील लिटे, जपानमधील रेड आर्मी, ओसामा बीन लादेनचा 'तालीबान' या दहशतवादी संघटनेने केलेल्या दहशतीमुळे या प्रश्नाकडे जगाचे लक्ष वेधण्यात आले.

आयर्लंड मधील आयरिश रिव्होल्युशनरी आर्मी या संघटनेचे ब्रिटिश महाशक्ती विरुद्ध दहशतवादी तंत्राचा उपयोग केला. त्यामुळे साम्यवाद, अराजकतावाद, नाझीवाद, फॉस्टीटवाद विश्वात निर्माण झाला. स्टॅलिन, हिटलर व मुसोलीनी यांनी अतीशय क्रुर पद्धतीने हत्याकांडे घडविली आहेत. १९३१ नंतर राजकीय दहशतवाद राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पुनर्जिवीत झाला. परंतु त्यातुन सामाजिक स्वास्थावर फार मोठ्या प्रमाणात परिणाम झाला हे सत्य नाकारता येत नाही. १९४० मध्ये ब्रिटिश अरब राष्ट्रे यांच्यातील युद्धातून दहशतवादाचा उदय झाला. १९४१ मध्ये इस्त्राएल या राष्ट्राला नष्ट करण्यासाठी १८ अरब राष्ट्रातील मुसलमानांनी हिंसेचा मार्ग स्विकारला. अरब राष्ट्रांनी आपले राजकीय उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी दहशतवादी मार्गाचा अवलंब करण्याचा प्रारंभ १९६८ मध्ये पॅलेस्टाईन मुक्ती लढ्याच्या कार्यार्कत्यांनी सुरु केला.

१९४० मध्ये ब्रिटिश अरब राष्ट्रे यांच्यातील युद्धातून दहशतवादाचा उदय झाल. १९४९ मध्ये इस्त्राएल या राष्ट्राची निर्मिती झाली. इस्त्राएल या राष्ट्राला नष्अ करण्यासाठी १८ अरब राष्ट्रातील मुसलमानांनी हिंसेचा मार्ग स्विकारला अरब राष्ट्रानी आपले राजकीय उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी दहशतवादी मार्गाचा अवलंब करण्याचा

Smt. P.D. Patil Social Work College
Scanned with OKEN Scanner

RNI MAHMUL02937/2010/35848 SOCIAL GROWTH IMPACT FACTOR - 5.45 ISSN 2229-6190
Issue : XVII, Vol. V, Nov. 2018 To May 2019 53

प्रारंभ १९६८ मध्ये पॅलेस्टाईन मुक्ती लढयाच्या कार्याकर्त्यांनी सुरु केला. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर १९४७ पासून जम्मु व काश्मीर या राज्यात पाकिस्तानचा दहशतवाद सुरु आहे. १९५१ मध्ये नागालॅंड, १९६६ मध्ये मीझोराम, १९७६ मणिपूर, १९८० त्रिपूरा व आसाम, १८८१ पंजाब, १९८६ गोरखालॅन्ड व बोडोलॅन्डकरिता दहशतवादी क्रिया घडवून आल्या आहेत. ११ सप्टेंबर २००१ ला अमेरिकेच्या विश्व व्यापार केंद्र व पॅन्टगॉन वर दहशतवाद्यानी केलेल्या विमानाच्या भिषण हत्याकांडामुळे अमेरिका प्रचंड धक्का बसला.

भारतीय सिमालगत पाकिस्तान, बांगलादेश, नेपाळ, श्रीलंका, अफगाणिस्तान, मलेशिला, चीन केनिया ही राष्ट्रे आहेत. या राष्ट्रांना लागुन असलेली राज्ये म्हणून जम्मु व काश्मीर, पंजाब, उत्तर प्रदेश, आसाम, मेघालय, अरुणाचल प्रदेश, नागालॅन्ड त्रिपूरा इत्यादींचा उल्लेख केला जातो . समोत्तर दहशतवादामुळे निष्पाप लोक स्त्रिया आणि मुले ज्यांच्या राजकीय उद्दिष्टांशी कोणत्याही प्रकारचा संबंध नाही अशाना हिंसाचाराने व्याधिग्रस्त व्हावे लागते.

दहशतवादाचा संज्ञा आणि अर्थ :

दहशतवाद, जहालवाद, बंडखोरी, क्रांती, नागरीयुद्ध, गनिमीयुद्ध यांसारख्या शब्दातील लवचिकता व समान अर्थाने उपयोगिता लक्षात घेतली तर या सर्व शब्दांच्या अर्थात एक गोष्ट एक समान आहे ती म्हणजे हिंसाचार होय. एका अध्ययनानुसार १५० च्या आपसास दहशतवादाची संज्ञा स्पष्ट केलेल्या आहेत. त्यापैकी सामाजिक शास्त्रांच्या विश्वज्ञानकोषानुसार "ही एक अशी पद्धत आहे की, ज्या द्वारे एक संघटीत गट किंवा पक्ष आपल्या स्विकृत उद्देशांच्या प्राप्तीकरिता प्रामुख्याने हिंसेचा योजनाबद्ध पद्धतीने उपयोग करतो."

संशोधन पद्धती

राजकिय दहशतवादाचे सामाजिक परिणाम या शोधनिबंधाचे संशोधन करण्याकरीता आशय विश्लेषण तंत्राचा अवलंब करण्यात आला आहे. या शोधनिबंधाकरिता दुय्यम सामुग्री म्हणून ग्रंथ, दैनिक वर्तमानपत्रातील लेख, सरकारी दस्तऐवज इत्यादीचा अवलंब केला आहे.

उद्दिष्टये (Object) :

राजकिय दहशतवादाचे सामाजिक परिणाम या विषयाच्या संदर्भातील उद्दिष्टे खालील प्रमाणे आहेत.

१) राजकिय दहशतवादातील हितसंबंधाचा अभ्यास.

२) राजकीय हिसांचचार जाणून घेणे.

गृहितकृत्य :

राजकीय दहशतवादाचे सामाजिक परिणाम या विषयाचे गृहितकृत्य पुढील प्रमाणे स्पष्ट केले आहे.

१) राजकीय पक्षांच्या आशीर्वादानेच दहशतवादी क्रियांचे अधिक्य आहे.

२) राजकीय दहशतवदामुळे हिसांचार वाढत जातो.

तथ्यांचे विश्लेषण व निर्वचन :

भारतातील विविध राज्यामध्ये विविध नावांनी ३३ दहशतवादी संघटना आहेत. या संघटनांचे राजकीय

Smt. P.D. Patil Social Work College College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

RNI. MAHMUL02937/2010/35848
SOCIAL GROWTH
IMPACT FACTOR - 5.45
ISSN 2229-6190
Issue : XVII, Vol. V, Nov. 2018 To May 2019

उद्दिष्ट आहेत. राजकीय उद्दिष्टांच्या पूर्तीकरिता दहशतवादी क्रिया अपरिहार्य आहे, असे सामाजिक पर्यावरण निर्माण करण्याचा प्रयत्न पद्धतशीरपणे केला जातो. त्यामुळे दहशतवादी संघटनांच्या कार्याप्रती स्थानिय लोकांची सकारात्मक भूमिका होती. याकरिता ते पाकिस्तानात जाऊन प्रशिक्षण घेऊन भारतात दहशतवादी क्रिया करण्याकरिता समर्पित भावना प्रकट करीत होते.

राजकीय दहशतवादाचे प्रारंभिक स्वरूप समाज व्यवस्थेत क्रांतीकारी स्वरूपाचे बदल घडून यावे याकरिता अहिंसात्मक व शांततेच्या चळवळीप्रती मूल्यात्मक विश्वास होतो. या मूल्यावर्धित विश्वासामुळे सामाजिक मनाला सुयोग्य पद्धतीने आकारबद्ध केले जात होते. त्यामगुळे सामाजिक स्वास्थ्यावर कोणत्याही प्रकारचा परिणाम आढळून आला नाही. परंतू वर्तमान काळातील दहशतवादी संघटना, लोकशाही शासन व हुकूमशाही शासन पद्धतीत हिंसाचार व अराजकतेला प्राधान्य देत आहेत.

भारतातील दहशतवादासंदर्भातील अहवाल :

भारताच्या परराष्ट्र मंत्रालयाने प्रसिद्ध केलेल्या आकडेवारीनुसार मागील २० वर्षातील जम्मु व काश्मीर आणि पंजाबमध्ये ३५ हजारपेक्षा जास्त लोकांचा मृत्यु झाला आहे. भारताच्या विधी आयोगाच्या अहवालानुसार दहशतवादी कृत्यात व प्रत्यक्ष युद्धात ३५,००० हजाराच्या दरम्यान लोक मृत्युमुखी पडले. ७,०००-सुरक्षा सैनिक बॉम्बस्फोटाच्या घटनेत ठार झाले व तीन हजारपेक्षा अधिक कोटीची संपत्ती नष्ट झाली आहे. भारत सरकारने बांगलादेशी व पाकिस्तान शासनातील विविध संस्थांच्या कारवायांवर प्रतिबंध करण्यासाठी ७५ हजार कोटी पेक्षा अधिक रक्कम खर्च झाली.

जम्मु व काश्मीरातील दहशतवाद व सामाजिक परिणाम :

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र मिळाले ३१ ऑगस्ट व २२ ऑक्टोंबर १९४७ रोजी पाकिस्तानने काश्मीरवर आक्रमण केले. तेव्हा काश्मीरचे महाराजा हरिसिंगने भारत सरकाला मदत मांगितली. २६ ऑक्टोंबर १९४७ मध्ये पंडीत जवाहलाल नेहरू व महाराजा हरिसिंग यांच्यात करारनामा भारतात काश्मीरचे विलीनीकरण करण्यात आले. २० नोव्हेंबर १९५१ रोजी काश्मीरमध्ये हंगामी राज्यघटना लागू करण्यात आली. त्यानंतर शेख अब्दुल्लाच्या नेतृत्वात सरकार स्थापन करण्यात आले.

जम्मू व काश्मीरची अस्मितेच्या संवर्धनासाठी मुसलमानांनी दहशतवादी कारवाया सुरू केल्या आहेत. १९८८ मध्ये काश्मीर मधील दहशतवादाने वेगळे स्वरूप धारण केले. दहशतवादी काश्मीर व समग्र भारतात राजकीय अस्थिरता निर्माण करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत याकरिता पाकिस्तान शस्त्राची व आर्थिक मदत करीत आहेत १९८८ ते १९९१ या काळात २ लाख हिंदू, काश्मीरी पंडीत काश्मीर सोडून निघून गेले.

जम्मु व काश्मीर राज्यात जमात, इस्लामी, जम्मू ॲन्ड काश्मीर लिबरेशन फ्रंट हे पाकिस्तानी समर्थक काश्मीरी लोकांचे एक सशस्त्र दहशतवादी संघटन आहे. या संघटनेचे प्रमुख राजकीय उद्दिष्ट एवढेच आहे की, एक स्वतंत्र राष्ट्र म्हणून जम्मू व काश्मीरला दर्जा प्राप्त व्हावा व ते पाकिस्तानमध्ये विलीन करण्यात यावे या दहशतवादी संघटनेला पाकिस्तान, अफगाणिस्तान, अरब राष्ट्रे, सुदानाकडुन अर्थ सहाय्य व परकीय भाडोत्री

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code
225

Scanned with OKEN Scanner

RNI. MAHMUL02937/2010/33848 IMPACT FACTOR - 5.45
SOCIAL GROWTH
ISSN 2229-6190
Issue : XVII, Vol. V, Nov. 2018 To May 2019

अतिरेकी उपलब्ध करून दिले यात आहे.

जम्मू व काश्मीर मधील दहशतवादी संघटनांनी सर्वसामान्य लोकांचे सामाजिक जीवन प्रभावित केले आहे. या दहशतवाद्यांनी काश्मीर मधील हजारो लोकांच्या बळी घेतला आहे. याशिवाय लोकामध्ये दहशतीचे व भीतीचे वातावरण तयार केल्यामुळे लोकांमध्ये सुरक्षेची भावना कमकुवत झाली आहे. त्यामुळे लोकांच्या सामाजिक शैलीवर फार मोठा परिणाम झाला आहे. त्यामुळे आपल्याच राष्ट्रात निर्वासितांचे जीवन व्यतीत करावे लागते आहे. आजही या दहशतवादामुळे जम्मू व काश्मीरच्या लोकांमध्ये सामाजिक अभाव आढळून येतो.

पंजाबातील खलिस्तानवादी दहशतवाद :

डॉ. जगजीत सिंग १९७२ मध्ये नॅशनल कौन्सिल ऑफ खालिस्तान या दहशतवादी संघटनेची स्थापना केली. या संघटनेचे मुख्यालय अमृतसर येथील सुवर्ण मंदिरात होते. युवकांचे संघटन म्हणून 'दल खालसा' होते परंतु खऱ्या अर्थाने पंजाब राज्यात १९६७ मध्ये खलिस्तानवादी दहशतवाद सुरु झाला. १९८१ नंतर पंजाबमधील दहशतवादाने अतिशय उग्र स्वरुप धारण केले. शिख धर्मियांचे स्वतंत्र निर्माण व्हावे याकरिता स्वतंत्र खलिस्तानची मागणी करण्यात आली. संत जर्नेलसिंग भिंद्रानवाले यांना दहशतवादाना संघटित करून पंजाबमध्ये दहशतवादाचा पाया रचला. १९८४-८५ मध्ये पंजाब दहशतवादाने अतिशय भयानक स्वरुप धारण केले.

१९८१ ते १९९३ या दरम्यान खलिस्तानवादी दहशतवाद्यांनी ११,७६१ निरपराध लोकांना ठार केले. १७१४ पोलिस मृत्युमुखी पडले व ७१४१ दहशतवादी ठार झाले. याच काळात २०४३७ दहशतवादींना अटक करण्यात आले. यावरून हे स्पष्ट होते की २५,००० लोकांना ठार करण्यात आले. २१,००० दहशतवाद्यांना अटक करण्यात आली. एकूण ५०,००० लोकांना सामाजिक जिवनात या दहशतवादाने असंख्य प्रश्न निर्माण केले आहेत.

आसाम मधील दहशतवाद :

आसाम राज्यात विविध आदिवासी जमाती आहेत. या आदिवासींनी स्वतंत्र राज्य निर्माण व्हावे याकरिता आंदोलने केली या आंदोलनास दहशतवादी स्वरुप १९८० नंतर प्राप्त झाले. आसामधील उल्फा या दहशतवादी संघटनेने विविध प्रकारची हिंसक कृत्ये केलेली आहेत. त्यामध्ये प्रामुख्याने हत्या करणे, अपहरण करणे, लुटमार करणे इत्यादींचा उल्लेख करता येईल.

आसाम राज्यातील डॉ. फिजो यांच्या नेतृत्वात नागा आदिवासींनी भारतापासून वेगळे होण्यासाठी दहशतवादाच्या आश्रय घेतला. या संघर्षाला परकीय ख्रिश्चन मिशनरीचा पाठिंबा होता. या दहशतवादाने हजारो लोकांना मृत्युची वाट दाखविली. शासनाची करोडोची संपत्ती नष्ट केली. अनेकांना रोजगारापासून वंचित केले. या सर्वांच्या परिणाम आसामी लोकांच्या सामाजिक जीवन पद्धतीवर झालेला आहे. आसामतील दहशतवादी प्रतिबंध करण्यासाठी १९९०-९१ या काळात २५० कोटी ७७ लाख खर्च करण्यात आले होते.

नागालँड मधील दहशतवादी कार्यावर प्रतिबंध ठेवण्यासाठी १९९० ते ९१ काळात ४३ कोटी ४० लाख

Smt. P.D. Patil Social Work College Khamgaon College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

रुपये खर्च करण्यात आले. मिझोराम राज्याती लालडेंगाच्या नेतृत्वखाली दहशतवाद सुरु केला. मिझो दहशतवादी चळवळीला परकीय ख्रिश्ती मिशनऱ्यांचा पाठिंबा होता.

नागालँड राज्यातील दहशतवाद :

नागालँड राज्यात दहशतवादी संघटनेत सहभागी होण्याकरिता बेराजगार युवकांना ३० हजार रुपये देऊन दहशतवादी बनविले जात आहे अशी माहिती खासदारांनी दिली आहे. नागालँड मधील दहशतवादी संघटने बरोबर इंदिरा गांधी यांनी वाटाघाटी केल्या होत्या. याशिवाय नरसिंहराव, इंद्रकुमार गुजराल व देवेगौडा यांनीही चर्चा केली होती.

त्रिपूरा राज्यातील दहशतवाद :

भारत व बांगलादेशाच्या दरम्यान ११० किलो मीटच्या सीमा त्रिपुरा राज्याला लागून आहे. बांगलादेशाच्या सीमेवरून त्रिपुरा राज्यातील सीमालगत भागात प्रवेश करणे व त्रिपुरातून इशान्य राज्यात जाणे दहशतवाद्यांना सहज शक्य आहे. त्रिपुरा राज्यातील नेशनल लिबरेशन फ्रंट व ऑल त्रिपुरा टायगर फोर्सच्या दहशतवादी संघटना बांगला देशात प्रशिक्षण घेवून भारतात आले. फार मोठ्या प्रमाणावर हिंसाचार घडवून आणला. त्रिपूराला लागून असलेला ११० किलोमीटर सिमेचे संरक्षण करण्यासाठी सैन्य सुरक्षादलाची बटालीयन कमी पडत आहे. या वस्तुस्थितीचा विचार केला तर या राज्यातील लोकांवर सामाजिक परिणाम किती होत असतील याचा अंदाज बांधणे अशक्य आहे.

नक्षलवाद्यांचा दहशतवाद :

नक्षलवादी दहशतवादाच्या प्रारंभ १९६७ मध्ये बंगाल राज्यातील नक्षलबाडी येथे झाला. नक्षलवाडीया या खेड्यातील चारु मजुमदार व कनू सन्याल या जहाल साम्यवादी नेत्यांनी दहशतवादी राजकरणाला सुरुवात केली. काही काळानंतर जहाल साम्राज्यवादी दहशतवादी चळवळ, नक्षलवादी चळवळ म्हणून ओळखली जाऊ लागली. नक्षलवादी चळवळीत पीपल्स वॉर ग्रुप हा एक शक्तीशाली गट आंध्र, महाराष्ट्र, छत्तीसगड, मध्यप्रदेश, बिहार, झारखंड इत्यादी राज्यांमध्ये दहशतवादी गटाचे प्राबल्य असल्याचे दिसून येते.

१९६९ मध्ये चीन येथे झालेल्या कम्युनिस्ट पक्षाच्या ९ व्या अधिवेशनातून नक्षलवादी विचारांना सैध्दांतिक बळ प्राप्त झाले. १९६९-७२ या काळात नक्षलवाद्यामुळे पश्चिम बंगाल पासून केरळ राज्यापर्यंतच्या राज्यामधील हजारो लोकांची हत्या करण्यात आली अनेकांना लुटण्यात आले. आंध्रप्रदेश व बिहारातील नक्षलवादी दहशतवादाने सर्वसामान्याचे सामाजिक जिवन प्रभावित केले. महाराष्ट्रात राज्याती गोंदिया, भंडारा, गडचिरोली व चंद्रपूर जिल्ह्यातील दुर्गम भागात नक्षलवाद्यांनी ठेकेदार, सावकार व शासनाच्या कर्मचाऱ्यांना वेठीस धरणे, अपहरण करणे, हत्या करणे, लाखो रुपयाचे नुकसान केले आहे. नक्षलवादी दहशतवाद्यांना शोषित पिडीत लोक व आदिवासीचे समर्थन आहे कारण या वर्गाचे शोषण ज्या सावकार, जमीनदार व शासन वर्गाने केले आहे. त्याच्या विरोधात या वर्गाकडून प्रतिहल्ले केले जात आहेत. याकडे सर्वसामान्याच्या सामाजिक जीवनात विविध प्रकारे अडथळे निर्माण झाले आहेत. या नक्षलवादी दहशतवादीवर प्रतिबंध करण्यासाठी टास्क फोर्सचे निर्माण केले

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Scanned with OKEN Scanner

RNI. MAHMUL02937/2010/35848
SOCIAL GROWTH
IMPACT FACTOR - 5.45
ISSN 2229-6190
Issue : XVII, Vol. V, Nov. 2018 To May 2019

आहे.

दहशतवादी राज्यांबाबत केंद्राचे पक्षपाती धोरण :

भारत व बांग्लादेश, नेपाळ, पाकिस्तान यांच्या सिमेवरून दहशतवादी क्रियांकरिता आवश्यक असणारी रसद पोहचविली जात आहे. परंतु केंद्र व राज्य सरकारची निती संशयास्पद आहे. केंद्र व राज्य सरकारमध्ये निधी वाटपाबाबतचा पक्षपात अधोरेखित स्वरुपात दिसून येतो. केंद्र सरकार विरुद्ध जम्मु-काश्मीर, पंजाब, त्रिपूरा, नागालॅंड, आसाम, मणिपूर इत्यादी मध्ये संघर्ष सुरू आहे. पंजाब राज्यातील दहशतवादी निर्मूलनाकरिता सुरक्षा व्यवस्थेवर झालेला ८०० कोटी रुपयाचा खर्च केंद्र सरकारने सहज माफ केला.

सीमोत्तर दहशतवादाने राज्य निहाय प्रश्नांचे निराकरण होत नाही तर अहिंसा व शांततेच्या मार्गानेच समस्यांचे निराकरण होत असते. हे १९९४ च्या ओस्लो करारान्वये इस्त्राएल-पलेस्टाईन, इस्त्रएल-लेबलॉन, रशिया-अफगाणिस्तानी यासारख्या पाश्चात्य राष्ट्रांनी शांततेच्या मार्गाने जगा आणि जगू द्या हाच नारा दिला आहे. पंजाब, जम्मू व काश्मीर, नागालॅंड, त्रिपूरा, बिहार, उत्तरप्रदेश, महाराष्ट्र इत्यादी राज्यातील दहशतवादी संघटनानी भारतीय संविधानाला प्रमाण मानून अहिंसक व शांतता यामूल्यांचा स्विकारानेच जग व जगू द्या या संदेश घ्यावा लागेल, आणि सामाजिक स्वास्थ्याकरिता दहशतवादाचा अंत करावाच लागेल.

संदर्भ सूची :-

१) Alex Schmid - Political Terrorism: A research Gmide terrorism, Alexander, a and Interdiseiplinary perspective Johan Jay Press, Finger S.M New Youk, 1997

२) आहूजा, राज - सामाजिक समस्याएँ, पब्लिकेशन्स दिल्ली व जयपूर, २००४.

३) आगलावे प्रदीप - भारतीय समाज : संरचना आणि समस्या, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर - २००३.

४) भांडारकर पु.ल - सामाजिक संशोधन पद्धती महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ, नागपूर - १९८७.

५) बाळ, प्रकाश - दहशतवादावर प्रकाश झोत, दैनिक लोकसत्ता नागपूर, दि २७/९/१९९७.

६) दुभाषी पद्माकर - अमेरिकेची भूमिका दुटप्पी नाही काय? दैनिक लोकसत्ता नागपूर, दि.२१/०२/२००२.

७) हुसेन, मुजफ्फर - दहशतवादाचे प्रश्न सुटत नाही, दैनिक लोकसत्ता, नागपूर दि.१५/०२/२०००.

८) खांडेकरण सुकृत - वाढता दहशतवाद एक राष्ट्रीय संकट, दैनिक लोकसत्ता दि. २०/१२/१९९०.

९) लोटे, रा.ज - भारतीय सामाजिक संरचना आणि सामाजिक समस्या, पिंपळापूरे अॅंड क. पब्लिशर्स, नागपूर - २००४.

१०) रेगे, नंदकुमार - दहशतवादाचे साधार विवेचन दैनिक लोकसत्ता नागपूर दि. ११/०८/२०००.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code
225
Khadki, AKOLA

VISION

RESEARCH REVIEW

CHIEF EDITOR

DR. BALAJI KAMBLE

Scanned with OKEN Scanner

Issue : XVI, Vol. III
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 4.00
ISSN 2250-169X
Dec. 2018 To May 2019

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	India : Strategic Challenges and Responses **R. B. Baviskar**	1
2	Size of land holding, Inflation and Its Causes in India **Dr. Rajarshi Jadhav**	9
3	LIS Education in India: Special Reference to Distance Education Mode and Major Challenges **Dr. M. M. Sayyed**	15
4	Agriculitoral Land Utilization - Ahmedpur Taluka **Dr. K. R. Kande**	23
5	Spatial Distribution of Market Centers in Nanded District : A Geographical Study **S. J. Chate**	27
6	Anna Hazare: The Face of New Gandhigiri **Dr. Anil Reddy**	32
7	डॉ. शंकर शेष के प्रमुख नाटकों की भाषा पर अध्ययन **डॉ. बस्वराज शिवाजीराव घोतरे**	37
8	नरेंद्र मोहन के नाटकों में व्यक्त सामाजिक संवेदना के विविध आयाम **जी. जी. शेख**	43
9	महाराष्ट्रात कृषी पर्यटन व्यवसायातून ग्रामीण विकासाचे मार्ग शोधणे **डॉ. कुसुम बाबुराव ढोणे**	47
10	दलित साहित्याची चळवळ आणि दलित स्वकथने **डॉ. जितेंद्र कोकणे**	52
11	आरक्षण धोरण आणि सामाजिक न्याय **डॉ. कविता ज्ञानेश्वर कावरे**	57

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

11

आरक्षण धोरण आणि सामाजिक न्याय

डॉ. कविता ज्ञानेश्वर कावरे
समाजकार्य विभाग,
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य महाविद्यालय,
खडकी, जि. अकोला

Research Paper - Social Work

जपानमधील सामुराई लोकांनी जन्माने मिळणारा उच्च दर्जा सोडून दिला. त्यामुळे जपानमध्ये एकात्म भावना विकसित झाली आणि त्या देशाची अल्पावधीत उन्नती घडून आली. तसेच भारतीय समाजाने आपल्या समाज मनातील जातिभेदाची विषवल्ली संपुष्टात आणली पाहिजे.

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज (२६ जुलै १८७४-६ मे १९२२) यांचे विचार व कर्तृत्व समाज सुधारणेसाठी मार्गदर्शक, दिशादर्शक व प्रेरणादाई ठरले. २ एप्रिल १८९४ ते ६ मे १९२२ या कालावधीतील त्यांची अठ्ठावीस वर्षाची राजवट वैशिष्ट्यपुर्ण, संस्मरणीय व दुरगामी परिणाम करणारी ठरली. कारण त्यांनी आपल्या राजसत्तेचा उपयोग माणसाला माणूस म्हणून सन्मानाने जीवन जगता आले पाहिजे, यासाठी केला. जगामध्ये अनेक राजे, सम्राट झाले परंतु सामान्य माणसावर प्रेम करणारे आणि सामान्य माणसाचे प्रेम लाभलेले राजे फार कमी झाले. त्यापैकी शाहू महाराज एक होते. ते राजांतील थोर माणूस होते आणि माणसातील थोर राजे होते. एवढेच काय ते राजा, छत्रपती, समाजसुधारक, लोकनेता यापेक्षा इतिहासाला कलाटणी देणारे महान समाजपुरुष होते. या अनुषंगाने दुय्यम सामग्रीच्या आधारावर पुढील उद्दिष्टांना अनुसरुन प्रस्तुत विवेचन केले आहे.

१. शाहू महाराजांच्या विचार कर्तृत्वाचा आढावा घेणे.
२. शाहू महाराजांचे आरक्षण धोरण समजून घेणे.
३. आरक्षणाचा ऐतिहासिक दृष्टीकोनातून आढावा घेणे.
४. आरक्षणाबद्दलच्या अनुकूल-प्रतिकूल विचाराची चिकित्सा करणे.
५. वर्तमान स्थितीच्या संदर्भात आरक्षणाची उपयुक्तता लक्षात घेणे.

महाराष्ट्रात सहकार चळवळ, सत्यशोधक चळवळ, ब्राह्मणेत्तर चळवळ, अस्पृश्यता निर्मुलन चळवळ, बहुजन समाज चळवळ इत्यादी सारख्या ज्या समाजसुधारणाच्या चळवळी घडून आल्या.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

त्यात शाहू महाराजांचे प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे मौलिक योगदान राहिले आहे. त्यामुळे त्यांच्या योगदानाकडे दुर्लक्ष करणे हा सामाजिक इतिहासाच्या दृष्टीने निव्वळ कृतघ्नपणाचे ठरेल हे सांगताना प्रा.न.र. फाटक म्हणतात, "महाराष्ट्रामधल्या गेल्या शंभर सव्वाशे वर्षांचा इतिहास जर आपण पाहायला लागलो तर त्यामध्ये विचार करण्यासारख्या कर्तबगारीची जी काही माणसे होऊन गेली त्यामध्ये कोण्याही माणसाला कितीही त्यांचा विरोध असला तरी शाहू महाराजांचे नाव गाळता येईल असे मला वाटत नाही." कारण त्यांचे कार्य कोणत्याही एका विशिष्ट वर्गापुरते मर्यादित नव्हते तर समाजाच्या सर्व थरातील लोकांना सामावून घेणारे होते. तसेच ते कार्य जीवनाच्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, प्रशासकीय आदी क्षेत्रात पसरले होते. त्याचप्रमाणे हे पायाभूत स्वरुपाचे कार्य त्यांनी विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी व देश पारतंत्र्यात असताना कोल्हापूर सारख्या लहान संस्थानात केले हे विशेष होय." ते युरोपियन लोकांत त्यांच्या रीतीरिवाजाप्रमाणे वागत, राजेरजवाड्या बाहेर राजेशाही पद्धतीप्रमाणे वागत, देशभक्तांच्या बरोबर त्यांच्या विचारसरणीशी समरस होऊन खादी कापडाच्या पेहरावतही वागत, अडाण्याशी व खेडूताशी त्यांच्या बोलण्याप्रमाणे बोलत. विद्वानांबरोबर विद्वताप्रचुर भाषेत प्रसंगी इंग्रजीत बोलत. यावरुन त्यांचे अष्टपैलू व्यक्तिमत्व लक्षात येते.

"अस्पृश्यता निवारण, मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण, विद्यार्थी वसतिगृहाची अभूतपुर्ण योजना, धरणे बांधून हरितक्रांतीच्या दिशेनं केलेली वाटचाल, मल्लविद्येला दिलेले उत्तेजन, चित्र, संगीतादी ललित कलांना व कलावंताना दिलेला राजाश्रय, रंगभूमीच्या विकासार्थ केलेले प्रयत्न, राजयकारभारात कामगारांना प्रतिनिधित्व मिळावे म्हणून रशियन राज्यक्रांतीच्या पार्श्वभूमीवर संघटना बांधण्याबद्दल महाराजांनी कामगारांना दिलेली चालना इत्यादी महाराजांची विविध क्षेत्रातील कार्ये पाहिली म्हणजे हा राजा समग्र क्रांतीच्या (Total Revolution) पुरस्कर्ता होता; हे दिसून येईल. त्यांनाही स्वराज्य हवे होते, परंतु ते केवळ परकीयापासूनचे नव्हे तर स्वकीयापासूनही हवे होते. यासंदर्भात ते २७ डिसेंबर १९१७ रोजी खानगाव येथे आयोजित केलेल्या अकराव्या आखिल भारतीय मराठा शिक्षण परिषदेच्या अध्यक्षीय भाषणात म्हणाले, "आम्हाला स्वराज्य पाहिजे. केवळ अल्पसंख्य उच्च वर्गीयांच्या हातातच सत्ता जाण्यात स्वराज्याचे पर्यवसान होऊ नये म्हणून निदान दहा वर्षापर्यंत तरी आम्हाला जातवार प्रतिनिधी निवडून देण्याचा हक्क असला पाहिजे. यामुळे आमचे हक्क काय आहेत याचे आम्हाला शिक्षण मिळेल. या जाणिवेतून त्यांनी स्वतंत्र मतदारसंघाची मागणी केली. या मागणीवरुन त्याचे दृष्टपणे लक्षात येते."

शाहू महाराजांच्या ११८ व्या जयंतीनिमित्त २६ जुलै १९९२ रोजी कानपूर येथील 'अखिल भारतवर्षीय कुर्मी क्षत्रिय महासभेने शाहू: संघर्ष एवं सृजन' नावाचा गौरवग्रंथ प्रकाशित केला. प्रसिद्ध चरित्रकार प्रा.डॉ. ब्रजलाल वर्मा हे या गौरवग्रंथाचे मुख्य संपादक आहेत. शाहू महाराजांनी सामर्थ्यशाली व बलशाली समाज बांधणीसाठी सामाजिक न्यायाला अनन्यसाधारण महत्व दिले.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Issue : XVIII, Vol. III
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 4.00
ISSN 2250-169X
Dec. 2018 To May 2019

याबाबत गौरवग्रंथातील संदेशात माजी पंतप्रधान विश्वनाथ प्रतापसिंह म्हणतात, "महात्मा जोतिराव फुलें एवंम् श्रद्धेय छत्रपती शाहू जैसी विभूतीयों को यह समाज युगों युगों तक याद करेगा। राजवंश में जन्म लेने के बावजूद भी उनकी पूर्ण जीवन करोडो दलितों एवं पिछडो के सामाजिक एवं आर्थिक उन्नती के लिए समर्पित रहा तथा उन्होने आज से ९० वर्ष पुर्व दलितों एवं निर्बलों के लिए राजकीय सेवाओं में ५० प्रतिशत स्थान सुरक्षित कर सामाजिक न्याय के आंदोलन का सुत्रपात किया था। उन्होने यथास्थितिवादी ताकतों द्वारा प्राणघातक हमलों के बावजूद जिंदगीभर अपने संकल्प को जीवित रखा। आज देश के राजनीतिक क्षितिज पर फिर से सामाजिक न्याय के आंदोलन की आवश्यकता है। राजर्षी छत्रपती शाहूजी की प्रेरणा, संपूर्ण समाज को सामाजिक न्याय के इस आंदोलन को और गतिमान करने की शक्ती देती रहेगी।"

सामाजिक न्याय व समता प्रस्थापित करण्यामधील सर्वात मोठा अडसर म्हणजे जातीव्यवस्था होय. जगातील कोणत्याही देशात जातीव्यवस्था अस्तित्वात नाही, परंतु ती भारतात आहे हे लक्षात आणून देताना शाहू महाराज म्हणतात 'आमच्याकडे आहे त्या प्रकारचा जातिभेद दुनियेत कोठेही सापडायचा नाही. त्यायोगाने पुढारलेल्या थोड्या लोकांच्या हाती सर्व सत्ता जाऊन त्यांची एक ऑलिगार्कीच झाली आहे व बहुजन समाजाला शक्य तितकी मदत होत नसून त्यांच्या हिताकडे व सुधारणेकडे दुर्लक्ष होत आहे.

'बहुजन समाजवाद' ही संकल्पना स्पष्ट करताना तुकाराम नाईक म्हणतात, 'जन्मावरुन जाती झाल्या त्यामुळे उच्चवर्गीय जातीने शिक्षण व धार्मिक सत्ता आपल्याच हाती ठेवली व तो बहुजन समाजावर सत्ता गाजवू लागला. यातला भिक्षुक-पुरोहित वर्ग हा बहुजन समाजाचा शोषक वर्ग होय. असा हा शोषक वर्ग म्हणजे ब्राह्मण वर्गच आहे असे म्हणता येणार नाही म्हणून ब्राह्मणांमधील अडाणी, दरिद्री, मागासलेल्या वर्गाला-रुढीच्या बंधनात जखडून, पिळवणूक करणारा जो पुरोहित वर्ग आहे. निव्वळ त्याविरुद्ध लढा म्हणजे बहुजन समाजवाद असे म्हणता येणार नाही तर भांडवलदार, जमीनदार, सावकार व आपल्या हातात सत्ता ठेवून जनतेचे शोषण करणारा असा जो धनिक वर्ग आहे. तोही या बहुजन समाजाच्या पिळवणूकीतला घटक आहेत। म्हणजे राजकीय, सामाजिक, आर्थिक क्षेत्रातील सत्ता मुठभर पुढारलेला अल्पसंख्य वर्ग आपल्याच हातात ठेवून जनतेच्या शोषणावर जगत असतो व अशावेळी बहुजन समाजाच्या मानवी हक्कासाठी झगडा द्यावा लागतो, तो बहुजन समाजवाद होय.

सामाजिक न्याय प्रस्थापित करताना दुर्बल समाज घटकास विशेष संरक्षण द्यावयास हवे हे स्पष्ट करताना समाजशास्त्राचे अभ्यासक डॉ. गुरुनाथ नाडगोंडे म्हणतात, "समाजातील अतिदुर्बल व सर्वच दृष्टीने मागासलेला वर्ग म्हणजे दलितवर्ग आहे. हा वर्ग कित्येक शतके दबलेला आहे. यांच्या वाट्याला लाचारीचे जीवन आलेले आहे.

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA — College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

राजर्षी शाहू महाराज यांनी अस्पृश्यांच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी सर्वसमावेशक प्रयत्न केले. यासंबंधी विवेचन करताना कृ.गो. सुर्यवंशी म्हणतात, "अस्पृश्यांच्या मनाला जडलेला पारंपारिक हीनगंड नष्ट करणे, इतराप्रमाणे आपणही माणूस आहोत असा आत्मविश्वास त्यांच्यात निर्माण करणे, शिवाशिव पाळण्याच्या पद्धतीचे बोचरे कंगोरे यांचे निरसण करणे, अस्पृश्यांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार जातीने करणे, त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारणे, त्यांच्या ठायी प्रतिष्ठेची प्राणप्रतिष्ठा करणे, त्यांची अस्मिता जागृत करणे, त्यांना हक्काची जाणीव करुन देणे आणि हक्क संपादनासाठी संघटितपणे झुंज देण्यास उद्युक्त करणे, प्रतिष्ठित व्यवसायाच्या आणि नोकऱ्यांच्या प्रांतात त्यांचा शिरकाव करुन देणे. उद्योगधंद्याची आणि नोकरीचाकरीची सर्व क्षेत्रे त्यांच्या कर्तबगारीस वाव मिळावा म्हणुन खुली करणे, अस्पृश्यतेच्या संदर्भात प्रतिबंधात्मक प्रशासकीय कारवाई करणे, कायदेकानून करणे, गुन्हेगारी समजण्याची आणि हजेरी देण्याची चाल बंद करणे, महारवतनादी वतने बंद करणे इत्यादी गोष्टी शाहूंना पार पाडावयाच्या होत्या." आरक्षण नीतीचा अवलंब करुनही खऱ्या अर्थाने समग्र समाज परिवर्तन व सामाजिक न्यायाचे तत्व प्रस्थापित होऊ शकले नाही. अद्यापही बहुसंख्य मागासवर्गीयांमध्ये आरक्षणाचा लाभ घेण्याची कुवत विकसीत झालेली नाही. त्यांच्यातील दुर्बलता लक्षात घेता आरक्षण चालू ठेवणे न्यायपूर्ण ठरते. याअनुषंगाने राष्ट्रीय नमुना पाहणी संघटनेने ४६९ व्या अहवालात मागासवर्गीयांबाबत दिलेली माहिती त्यांच्या भीषण वास्तवतेचे दर्शन घडविणारी आहे. "१९९९-२००० या वर्षात ग्रामीण भागात दारिद्र्यरेषेखाली असलेल्या ओबीसीतील लोकांचे प्रमाण ३४ टक्के, अनुसूचित जातीतील लोकांचे प्रमाण ४१ टक्के आणि अनुसूचित जमातील लोकांचे प्रमाण ५१ टक्के आहे. शहरी भागात दारिद्र्यरेषेखाली असलेले अनुसूचित जाती जमातीतील लोकांचे प्रमाण ४३ टक्के असून ओबीसीमधील लोकांचे प्रमाण ३६ टक्के आहे."

जपानमधील सामुराई लोकांनी जन्माने मिळणारा उच्च दर्जा सोडून दिला. ज्यामुळे जपानमध्ये एकात्म भावना विकसित झाली आणि त्या देशाची अल्पावधीत उन्नती घडून आली. तसेच भारतीय समाजाने आपल्या समाज मनातील जाति भेदाची विषवल्ली संपुष्टात आणली पाहिजे. याबाबत माणगाव येथे २२ मार्च १९२० रोजी आयोजित केलेल्या अस्पृश्य वर्गाच्या परिषदेमध्ये शाहू महाराज आपल्या भाषणात म्हणाले, "इतर कोणत्याही देशात मनुष्यात जात नाही, परंतु दुर्दैवाने हिंदुस्थानात मात्र जातिभेद इतका तीव्र आहे की, मांजर, कुत्रे किंबहुना शेणापेक्षा कमी अशाप्रमाणे आम्ही आपल्या देश बांधवास व भगिनीस वागवितो....तोंडाने बडबडणारे पुढारी आम्हास नको आहेत. कृतीने जातिभेद मोडून आम्हास मनुष्याप्रमाणे वागवितील असे पाहिजेत. त्यांना सर्व क्षेत्रात सामाजिक समतेने बहरुन गेलेले समाज जीवन अभिप्रेत होते.

जातीय भावनेपलीकडे जाऊन राष्ट्रीय दृष्टीकोनातून विचार करावयास हवा हे सुचित करताना प्रा. सुहास पळशीकर लिहितात, "राखीव जागांचा सामाजिक हेतू लक्षात घ्यायला हवा.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

तरच पांढरपेशा दिवाणखान्यातील टवाळीचा सूर थांबेल आणि राखीव जागांच्या विरोधकांविषयीचा पुरोगामी वर्तुळातील हेटाळणीचा आवेश कमी होईल. टवाळणी आणि हेटाळणीच्या पलीकडे गेल्यानंतरच सामाजिक हित व सामाजिक परिवर्तन साधू शकते."

केवळ आर्थिक निकषावरुन नव्हे तर जातीच्या आधारे भारतीय राज्यघटनेमध्ये आरक्षणाची तरतूद केली आहे. ही बाब समर्थनीय ठरते हे लक्षात आणून देताना डॉ. भास्कर भोळे म्हणतात, "जगभराच्या सकारात्मक भेदभावात एका बाबतीत मात्र साधर्म्य असते ती बाब अशी की, सकारात्मक भेदभाव कधीच केवळ आर्थिक आधारावर केला जात नाही. गरिबीच्या जोडीला वंश, जात किंवा तत्सम एखादा घटक त्या भेदभावासाठी कारणीभूत असावा लागतो तरच तो भेदभाव समर्थनीय ठरतो. केवळ दारिद्र्य नव्हे तर दारिद्र्य हे जिचा परिणाम आहे अशी अंगभूत आणि जन्मसिद्ध अपात्रता ज्या समाज घटकाच्या ठिकाणी परंपरेने निर्माण केलेली असते तेच सकारात्मक भेदभावाला पात्र ठरतात..... समाजाने ज्या समुदायाला तुच्छ ठरवून दूर ठेवले, त्यांचे शोषण केले आणि त्यांचे रास्त हक्क नाकारले, त्यांच्या मागासलेपणाची जबाबदारी संपूर्ण समाजाची असते हे मान्य केले पाहिजे. वंचितः समाज घटकांच्या उन्नतीसाठी कार्य करण्यामध्ये अग्रेसर असलेल्या व समाज मान्यता पावलेल्या कानपूर येथील 'अखिल भारतवर्षीय कुर्मि क्षत्रिय महासभेने' १९ ते २१ एप्रिल १९१९ मध्ये भरलेल्या अधिवेशनाचे अध्यक्षपद शाहू महाराजांना दिले आणि त्यांच्या कार्याच्या गौरवार्थ 'राजर्षी' ही पदवी मोठ्या निष्ठेने व आत्मीयतेने बहाल केली. याचा तुम्हा-आम्हा सर्वांना सार्थ अभिमान वाटतो. वर्तमान काळात आर्थिक समद्धी होत आहे. या समृद्धीबरोबरच मानवतेचा विकास घडून यावयास हवा: परंतू आपण संकुचित मनोवृत्तीचे बनत आहोत. याबाबत दलाई लामा यांची 'लक्ष द्या.... वाटलं तर बदला..... किंवा विसरुन जा.......' भावपूर्ण कविता मार्मिक व अर्थपूर्ण वाटते. ते म्हणतात,

"आपल्या काळात..... इमारतीची उंची वाढली पण
माणूसकीची कमी झाली
रस्ते रुंद झाले पण दृष्टी अरुंद झाली
खर्च वाढला आणि शिल्लक कमीः झाली
घरे मोठी पण कुटूंबे छोटी झालीः

या कवितेमधील भावपूर्ण आशयापासून बोध घेऊन आपली भावना विचार व कर्तृत्व अधिकाधिक उदात्त व मानवीय बनविणे गरजेचे आहे. प्रस्तुत विवेचनावरुन निश्चित झालेली मते निष्कर्षाच्या स्वरुपात मांडता येतील. १) राजर्षी शाहू महाराज यांनी जन्मास येणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीला माणूस म्हणून सन्मानाने जीवन जगण्याचा अधिकार, संधी प्राप्त झाली पाहिजे. या जाणिवेतून विचार मांडले. विचाराला अनुसरून प्रभावीपणे कार्य केले. म्हणूनच त्यांच्या विचार

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki Akola

Scanned with OKEN Scanner

कार्याचा प्रभाव आजही टिकून असलेला आढळतो. २) २६ जुलै १९०२ पासून राजर्षी शाहू महाराजांनी नोकऱ्यांमध्ये ५०% आरक्षण लागू केले. वंचित समाज घटकांच्या उन्नतीसाठी आरक्षण हा न्यायपूर्ण, सनदशी मार्ग ठरतो असे त्यांचे आरक्षण धोरण होते. ३) भारतीय समाज व्यवस्थेचे अधिष्ठान जातीव्यवस्था आहे. ऐतिहासिक दृष्टीकोनातून विचार करता कनिष्ठ जातीतील लोकांना सत्ता, संपत्ती, प्रतिष्ठा इत्यादी पासुन वंचित ठेवण्यात आले. समाजातील दारिद्रय, विषमता, शोषण, उपेक्षितपणा हे येथील जातीव्यवस्था, भांडवली व्यवस्था आणि सरंजामी व्यवस्थेचे परिणाम आहेत. सामाजिक न्याय, समता, माणूसकी, स्वातंत्र्य, बंधुत्व भावना यासारख्या शाश्वत मानवीय मुल्यांद्वारे समतप्रधान समाज निर्माण करण्याचा आरक्षण हा एक प्रभावी मार्ग आहे. आरक्षणाबरोबरच वंचित समाज घटकांना सर्वसमावेशक संरक्षण देणे उपयुक्त व परिणामकारक ठरते. तेव्हा आरक्षणाला विरोध न करता सर्वांनी स्वीकार करणे हे व्यक्ती, समाज व राष्ट्रहिताच्या दृष्टीने महत्वपूर्ण ठरते.

संदर्भ सूची :-

१) फाटक न.रा. १९७२ श्री. शाहू स्मारक व्याख्यानमाला-पुष्प ३ रे, कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ, पृ. २

२) संगवे विलास २००१ राजर्षी शाहू महाराज, कोल्हापूर : एक्सप्रेस पब्लिशिंग हाऊस, प.१

३) साळूंके, हिंदुराज १९८५ छत्रपती शाहू महाराज यांच्या आठवण, औरंगाबाद : कैलास पब्लिकेशन्स प. १

४) साळूंखे, पी.बी. (संपा) १९८८ राजर्षी शाहू गौरव ग्रंथ, मुंबई : शिक्षण व सेवायोजन विभाग, महाराष्ट्र राज्य, मंत्रालय, प. १२

५) येडेकर, श्याम (संपा) १९७१ राजर्षी शाहू छत्रपती यांची भाषणे, कोल्हापूर : मंगल प्रकाशन, प्र. ८

६) वर्मा, ब्रजलाल (संपा) १९९२, सामाजिक क्रांति के सुत्रधार कोल्हापूर नरेश छत्रपती शाहू : संघर्ष एवं सृजन, कानपूर : अखिल भारतवर्षीय कूर्मी क्षत्रिय महासभा, पृ. १

७) येडेकर, श्याम-(संपा) पुर्वोक्त प. २१

८) किता, प. ५

९) नाईक, तुकाराम १९७४ छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज, कोल्हापूर : युनिव्हर्सल पब्लिकेशन, पृ. ६१

१०) कुंभार, नागोराव २००७ आरक्षण का व कसे? लातूर : प्रबोधन प्रकाशन, पृ.१

Smt. P.D. Patil Social Work College ☆ Khadki, AKOLA ☆ College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

HI-TECH RESEARCH ANALYSIS

Hi-Tech Research

Scanned with OKEN Scanner

Issue : XVI, Vol. II
HI-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 4.95
ISSN 2231- 6671
Aug. 2018 To Jan. 2019

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Customer Attitude, Prefrence and Satisfaction Towards Investment in Iciciprudential Life Insurance Co. Ltd. **Deepak Kumar Gupta, Dr. Vinod Khapne**	1
2	Evolution Of Urban Co-Operative Banks In India And Their Current Status **Jagdish S. Walawalkar, Dr. Subhash D. Pawar**	7
3	Cost Effectiveness of Human Resource Management In Small And Medium Industries **Manali R. Patil**	15
4	Women Entreprenurship In India Problems & Suggestion **Kalpana K. Kendre**	24
5	A Study Of Rural Consumer Behaviour Of Patanjali Products With Reference To Ajara, Chandagad And Gadhiglaj Talukas In.Kolhapur District **Ram D. Madhale**	29
6	A Study Of Job Satisfaction In A Call Centre **Jagannath K. Jadhav, Dr. Parag M. Joshi**	39
7	प्रेमचंद - कालजयी साहित्यकार जे ए. चौधरी	50
8	निश्चलीनकरणा नंतर लाभ प्रदतेचे आव्हान अभय नंडलिक	53
9	गांधी विचार आणि आधुनिक जग :डॉ. कविता ज्ञानेश्वर कावरे	56

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

Issue - XVI, Vol. II
HI-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 4.95
ISSN 2231- 6671
Aug. 2018 To Jan. 2019

9

गांधी विचार आणि आधुनिक जग

डॉ. कविता ज्ञानेश्वर कावरे
श्रीमती पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य
महाविद्यालय, खडकी, जि. अकोला

Research Paper - Social Work

प्रस्तावना :

२१सावे शतक हे प्रामुख्याने 'विकासाचे पर्व' म्हणुन ओळखले जाते. जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून आर्थिक उदारमतवाद, खाजगीकरण, मुक्त अर्थव्यवस्था, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, विश्व व्यापार संगठन या जागतिकीकरणाच्या विविध आपत्यांचा जन्म झाला असून त्यांचा जगभरातील सर्वच देशांवर प्रभाव पडला आहे. अभ्यासकांच्या मते "वैश्विक खेडे" (Global Village) या अर्थाने जागतिकीकरणाची मांडणी केली जाते. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत जगभरातील राष्ट्राराष्ट्रात उत्पादन-सेवा-विक्री तंत्रज्ञान याबाबतीत पारस्पारिक देवाणघेवाणीची प्रक्रिया अधिक सुलभ, नियोजनबद्ध झाली आहे. आज संगणक क्रांतीमुळे व इंटरनेटचे जाळे प्रस्थापित झाल्याने प्रादेशिक अंतराच्या सिमा गळून पडल्या आहेत व इलेक्ट्रॉनिक संचार साधनांमूळे जागतिक संस्कृतीची स्थापना झाली आहे. भाषा, आचारविचार, खानपान, सणउत्सव व संस्कृती यांची देवाणघेवाण होऊन मिश्र संस्कृतीचा उदय झाल्याचे दिसते.

परंतु या शतकाची फक्त ही एकच ओळख नाही, हे शतक विकासाच्या तीव्र अंधानुकरणाचे, प्रचंड लोकसंख्या वृध्दीचे, धार्मिक उन्माद, हिंसा, उत्पादन आणि त्याच्या न्याय्य वितरणाचे, गरिबी, वंशवाद, अस्पृश्यता, दहशतवाद, आर्थिक असमानता,बेरोजगारी, भ्रष्टाचार, वंशवाद यासारख्या असंख्य समस्यांनी ग्रासलेला समाज हि ओळखदेखील याच शतकाची आहे. जागतिकीकरण आणि औदयागिकीकरण हे तिसऱ्या जगासाठी वरदान नसुन वसाहतवादी शोषणाचे

P.D. Patil Social Work College

Scanned with OKEN Scanner

एक नवे माध्यम आणि नवे साधन बनले आहे. विकासवादाच्या या प्रचलीत प्रारूपाची विषवल्लीने संपुर्ण समाजाला आपल्या विळख्यात जखडले असुन समाजाच्या आर्थिक, सामाजीक आणि सांस्कुतिक ऱ्हासाचे शस्त्र म्हणुन ओळख निर्माण झालेल्या या समाजाची व वर उल्लेखलेल्या समस्यांवर संपुर्ण समाधानकारक तोडगा पाहीजे असल्यास गांधीविचारांशिवाय दुसरा चांगला पर्याय नाही.

गांधी तत्वज्ञानातील मुख्य तत्वे :

१. अहिंसा व सत्याग्रह :

गांधीजी सत्याग्रहाचा खरा अर्थ समजावुन सांगतात, सत्याग्रहाची कारणमिमांसा करतात. सत्याग्रह किंवा आत्मबलास इंग्रजीत 'पॅसिव रेझिस्टन्स' असे म्हणतात. आपले हक्क मिळवण्यासाठी स्वत: दु:ख सहन करणे व प्रतिपक्षाचे ह्रदयपरिवर्तन करणे आणि ही प्रक्रीया पुर्णपणे अहिंसा या तत्वावर चालवणे याला सत्याग्रह असे म्हणतात. सत्याग्रही कोण होऊ शकतो? याचे उत्तर सत्याग्रही कोणीही होऊ शकतो असे आहे. असे असले तरिही सत्याग्रही होणे काही साधी सरळ आणि सोपी गोष्ट नाही. सत्याग्रही होणे हे दुबळ्या व्यक्तीचे काम नाही, 'दुबळ्या' हा शब्द या ठिकाणी शारिरिक अर्थाने येत नाही तर मानसिक अर्थाने येतो. मनोनिग्रह नसलेला दुबळया मनाचा व्यक्ती सत्याग्रही होऊ शकत नाही. सत्याग्रहाकरिता जी हिंमत आणि शौर्य लागते ते शस्त्रबळ असणाऱ्याजवळ असूच शकत नाही. बंदुक चालवण्यापेक्षा बंदुकीच्यासमोर निर्भिडपणे उभे राहणारा आणि तोफ डागुन शेकडो लोकांना मारण्यापेक्षा तोफेच्या तोंडी हंसतमुखाने स्वत:ला बांधुन घ्यायला जास्त धैर्य लागते.

एक सच्चा सत्याग्रही हा बलदंड शस्त्रसज्ज सैनिकापेक्षा कितीतरी पटीने शुर व साहसी असतो. सत्याग्रही हा निर्मळ आणि कणखर मनाचा तसेच ब्रम्हचर्याचे पालन करणारा असला पाहीजे. ब्रम्हचर्याचे पालन न करणारा व्यक्ती हा निर्वीर्य, नामर्द आणि अशक्त बनतो, ज्याचे मन विषयवासनेत घोटाळत आहे तो सत्याग्रही बनु शकत नाही. गृहस्थ जीवन जगणाऱ्या माणसानेदेखील संततीच्या हेतुशिवाय केलेला विषयभोग हा निषिध्द मानला आहे आणि सत्याग्रहयाला तर संततीची वासनाच होऊ नये म्हणुन संसारी असुनही सत्याग्रहीने ब्रम्हचर्याचे पालन करावे असे गांधीजी म्हणतात. सत्याग्रहीने गरिबी पत्करण्याची जरूरी आहे कारण पैशाचा लोभ आणि सत्याग्रहाचा स्वीकार एकाचवेळी शक्य नाही, एकुणच पैशाच्या बाबतीत उदासीन राहणे सत्याग्रहीसाठी आवश्यक अट आहे. गांधीजींच्या मते विषयवासना, संतती, संपत्ती या सर्व गोष्टी मनुष्याच्या मनात भिती निर्माण करतात आणि मनात भिती असणारा व्यक्ती सत्याग्रहि बनु शकत नाही.

२. आधुनिक सभ्यता :

गांधीजी हे परंपारिक विचारसरणीचे होते. माणसाची जूनी जिवनशैली हि परस्परपूरक

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code
225

Scanned with OKEN Scanner

आणि सर्वसमावेशक आहे. निसर्गासह पृथ्वीवर राहणाऱ्या प्रत्येक जीवाचा विचार करण्यात आला आहे. कमीत कमी गरजांमध्ये जीवनव्यापन करो होईल याचा विचार येथे होतो नैसर्गिक संसाधनांचा उपयोग आवश्यक तेवढाच आणि शारिरिक श्रमाला अधिक महत्त्व देण्यात आले आहे. शारिरिक श्रम अधिक त्यासोबत साधा आणि गरजेपूरता आहार यामुळे आजार व्याधी या गोष्टींपासून व्यक्ती कितीतरी मैल अंतरावर असे. पैसा सुखलोलूपता स्पर्धा या गोष्टींचा येथे लवलेशही नाही. भारतीय जनमानस हे या जून्या पारंपारिक व्यवस्थेचे प्रतिनिधित्व करणारे आहे.

गांधीजी अतिरेकी यांत्रिकिकरणाच्या विरोधात होते. शेती, औद्यागिकीकरण, छपाईतंत्रज्ञान यासह

जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात तंत्रज्ञानाने आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले आहे. तंत्रज्ञानाने मानवी जीवनात अमुलाग्र बदल घडवुन आणला आहे. युरोपीय लोक एवढ्यावरच थांबले नसुन ते नित्यनाविन शोध लावण्यात गर्क असुन जेणेकरून त्यांचे जीवन अधिकाधिक सुखकारक होईल. असा हा सुखाचा शोध निरंतनपणे चालु आहे आणि सुखाच्या या शोधात आज जे माणसाजवळ आहे ते तो पुर्णपणे विसरून चालला आहे. म्हणजेच उद्याच्या सुखाच्या शोधात तो आजच सुख आजच जगणंच विसरून गेला आहे, आणि अशा सभ्यतेचा अंगिकार जर भारतीय लोक करणार असतील तर भारताला विनाशापासून कोणीच थांबवु शकणार नाही.

३. राजकारण :

- इंग्रज सरकारच्या राजकरणाची उद्दिष्टये हिंदुस्थानला युरोपीयन संस्कृती बनवणे हिच असणार आहे. इंग्रज स्वेच्छेने सत्तेची सुत्रे आपल्या हाती देणार नाही. आपल्या संस्कृतीचा मूळ पिंड राखण्यासाठी आपल्याला ते मिळवावेच लागेल आपली चळवळ केवळ सरकारी तंत्र चालवणारी माणसे बदलणे नसून व्यवस्थेची संपूर्ण घडी बदलणे आहे. या दृष्टिने खादीचा कार्यक्रम मला पूर्णस्वराज्य वाटतो. गांधीजींची रामराज्याची कल्पना ही ईश्वरी राज्याची होती स्वातंत्र्य हे राजकीय, आर्थिक व नैतिक असले पाहिजे. राजकीय स्वातंत्र्यात परकीय व स्वकीय भांडवलदार या दोषांपासून सर्वस्वी मुक्तता असावी. नैतिक म्हणजे सैन्यदलापासून मुक्तता, देशावर लष्कराची सत्ता चालत असेल तर तो देश नैतिक दृष्टया कधीच स्वतंत्र होऊ शकत नाही व त्या देशात जो सर्वात दुबळा म्हणवला जातो. त्याला आपली पूर्ण नैतिक उच्चता कधीच साधता येत नाही. हिंदुस्थानाने आपले उद्दिष्ट साध्य झाल्यानंतर (स्वातंत्र्याप्राप्तीनंतर) जर एक लष्करी सत्ता बनण्याचा प्रयत्न केला तर जगाला देण्यासारखे आमच्याकडे काहीच राहणार नाही, जगातील एक निकृष्ट राष्ट्र म्हणून संतोष मानायचा, की आपल्या अहिंसेच्या धोरणात अधिकाधिक सूक्ष्मता आणून जगातील एक प्रथम दर्जाचे राष्ट्र व्हायचे. आजच्या प्रचंड शस्त्रस्पर्धेच्या युगात गांधीचे विचार वर वर हास्यास्पद वाटत असले तरी सुक्ष्मपणे विचार केल्यास गांधीजींचा हाच विचार आज जगाला विनाशापासुन वाचवु शकतो.

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225
Khadki, AKOLA

Scanned with OKEN Scanner

४. अर्थकारण :

गांधीजींच्या आर्थिक विचाराचे प्रतिक म्हणता येणाऱ्या चरखा व खादीच्या मुळाशी मानवाच्या आध्यात्मिक, आत्मीक विकासाची दृष्टी आहे. त्यातूनच खेड्याचे धोरण,—समूहाचे, स्वावलंबी, सहभागी शरीर श्रमाधारित, कमीत कमी यंत्रांचा वापर असलेले असे अत्यंत मर्यादित गरजा असलेले साधे जीवन या साऱ्या गोष्टी येतात. गांधीजींचे संपूर्ण आयुष्य हे आचरणाचा वस्तुपाठ देणारे जीवन आहे, बर्नाड शॉ ने अशी पावले पृथ्वीतलावर खरोखरच पडली होती का? असा प्रश्न भावी पिढ्या आश्चर्याने विचारतील असे उद्गार गांधींविषयी काढल्याचे दिसून येते गांधीजींचा जीवनपट पाहिल्यानंतर त्यांचे हे उद्गार सर्वार्थाने सार्थ करणारे जीवन जगल्याचे दिसून येते. सामूहिक प्रार्थनेचा उपयोग माणसाच्या आत्मीक उन्नतीसाठी व समूहभावनेच्या विकासासाठी करण्याचा फार मोठा ऐतिहासिक प्रयोग गांधीजींनी सामूहिक अहिंसेच्या क्षेत्रात केला, ते अखंड समाज समर्पित जगण्यांतून खऱ्या धर्म अध्यात्माची साधना करणारे होते. गांधीजी सर्व धर्मांप्रती आदर दर्शवायचा. इतर धर्मिय व धर्मांच्या तत्त्वज्ञानाचा आदर करतानाच त्यांनी स्वधर्म आचरणाला देखील तेवढेच महत्त्व दिले. हिंदु धर्मातील रामराज्य संकल्पना, गीता, तत्त्वज्ञान, कर्मसिध्दांत यावर त्यांचा विश्वास होता. माणसाला जोडणारा धर्म त्यांना अपेक्षित होता.

चरखा खादी हे स्वावलंबी श्रमकेंद्री साध्य समूह सहभागी जीवनाचे त्या काळातील आत्मीक ध्येयाचे प्रतिक होते. श्रम आणि स्वयंरोजगाराला पुन:प्रतिष्ठा मिळवून देण्यासाठी गांधीजींनी केलेला चरख्याचा प्रयोग यशस्वी झाला.

५. शिक्षण पध्दती :

गांधीजी पाश्चात्य शिक्षणाला निरूपयोगी व खोट्या शिक्षणाची उपमा देतात. भारतीय नवशिक्षीत तरूणवर्ग हा या नवशिक्षणाच्या पंजात अडकला आहे आणि तो त्या शिक्षणाच्या आधारे इतरांची फसवणूक करून पैसा आणि प्रतिष्ठा मिळवत आहे. गांधीजी इंग्रज भारतात राबवत असलेल्या शिक्षणाविषयीदेखील बोलतात. इंग्रजांनी कालबाह्य ठरलेल्या शिक्षणपध्दतीचा अवलंब इंग्रज स्कॉलेच्या माध्यमातून राबवत असल्याचे व त्याआधारे इंग्रजी व्यवस्थेला हव्या असलेल्या कारकुनांची फौज तयार करत आहेत. कारकूनांची ही फौज आता भारत आणि भारतीयांपासून स्वत:ला वेगळे समजत आहे आणि इंग्रजी व्यवस्था बळकट करण्यासाठी स्वत:ची बुध्दी वापरत आहे. आजच्या वैश्विक गरिबी आणि बेरोजगारीचे मुळ हे पाश्चात्य निरूपयोगी शिक्षणपध्दतीत दडलेले आहे. श्रमाधारित व उत्पादन केंद्रीत शिक्षणाचा विचार गांधीजींनी 'बुनियादी तालीम' या प्रयोगाद्वारे यशस्वीपणे राबवुन दाखवला.

६. धर्मविचार :

'धर्म' हा घटक गांधीजींच्या विचारांचा स्थायी आधार आहे. परंतु संकुचित व संस्थागत ध

Smt. P.D. Patil Social Work College
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner

ार्मिक विचारांशी ते कधीच सहमत झाले नाही. धर्माविषयी आपले विचार प्रकट करताना ते धर्माला वैयक्तिक आणि नैतिक आचार-विचार व नियमांचा संग्रह असे म्हणतात. धर्म ही एखाद्याची ओळख असू शकत नाही किंवा राजकीय संगठनाकरीता तो आधार बनू शकत नाही. ते लिहतात की "जेवढे लोक आहे तेवढेच धर्म आहेत, जी माणसे राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेने प्रेरित आहेत ती दुसऱ्याच्या धर्मात हस्तक्षेप करत नाही. जगात कुठेही राष्ट्रीयत्व आणि धर्म हे एकमेकांना पर्याय नाहीत, तसे ते भारतातही नसावेत".

धर्माने राजकारणात हस्तक्षेप करु नये धर्म हा राजकारण, अर्थव्यवस्था, शिक्षण, सामाजिक जीवन यांच्यापासून वेगळा असायला पाहिजे. धर्म ही व्यक्तीची वैयक्तीक बाब आहे. या तत्वाचा जर आपण स्वीकार करणार नसू तर आपली धर्मनिरपेक्षता तकलादू व अस्वीकार्य आहे असे म्हणावे लागेल. त्याचबरोबर हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, धर्मनिरपेक्षता म्हणजे जीवनातून धर्माला वेगळे करणे अथवा धर्माला विरोध करणे असे होत नाही. धर्मनिरपेक्ष शासन म्हणजे धर्माचे खच्चीकरण निशक्तीकरण करणारे शासन नव्हे, तर सर्व धर्मांना समान न्यायाने पाहणारे शासन होय.

गांधी तत्वज्ञान आणि २१सावे शतक :

गांधीजींचे तत्वज्ञान हे पारंपारिक व आधुनिक तत्त्वज्ञानाचा सुंदर मिलाफ आहे. गांधीजींचे तत्वज्ञान हे वैश्विक आहे, गांधीजीच्या अगोदरदेखील ते जगाला माहीत होते. म्हणुन गांधीजी स्वत: म्हणतात, "मी जगाला कुठलेही नवीन तत्वज्ञान दिलेले नाही. सत्य व अहिंसा हि तत्वे समाजात अनंतकालापासुन अस्तीत्वात आहेत जसे की डोंगर आणि नदया." आजच्या जागतिक परिस्थीतीत जगाला पुन्हा गांधीप्रणीत तत्वज्ञानाची नितांत गरज आहे.

संदर्भ सूची :-

१. महात्मा गांधी, हिंद स्वराज
२. विजया लेले, गांधी: विविध दर्शन, महाराष्ट्र गांधी स्मारक निधी प्रकाशन, पुणे
३. डॉ. एम. के. मिश्रा : गांधी का आर्थिक चिंतन, अर्जुन पब्लीसिंग हाऊस, नई दिल्ली.
४. दा. न. शिखरे (संपादक व अनुवाद): गांधी विचार दर्शन, अर्थकारण, गांधी वाङमय प्रकाशन समिती, पुणे
५. श्रीमन्नारायण अगरवाल : गांधीप्रणीत अर्थयोजना, पद्मजा प्रकाशन, बडोदे.

Smt. P.D. Patil Social Work College, Khadki, AKOLA
College Code 225

Scanned with OKEN Scanner